

Національний університет “Львівська політехніка”

Інститут гуманітарних і соціальних наук

Кафедра історії, теорії і практики культури

На правах рукопису

Кійко Валерій Іванович

УДК 355.48 (477.83/86)"10-13"

**ВІЙСЬКОВА СПРАВА
У ГАЛИЦЬКОМУ ТА ВОЛИНСЬКОМУ КНЯЗІВСТВАХ
XI–XIV СТ.**

20.02.22 – військова історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник –
кандидат історичних наук,
доцент
Шеломенцев-Терський С. В.**

Львів – 2009

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	с. 3
Вступ	с. 4
Розділ 1. Огляд історіографії. Джерельна база дослідження	с. 11
1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми	с. 11
1.2. Характеристика джерел	с. 25
1.2.1. Писемні джерела	с. 25
1.2.2. Археологічні джерела	с. 31
Розділ 2. Військово-політична діяльність галицьких та волинських князів у XI–XIV ст.	с. 40
2.1. Військово-політична діяльність галицьких та волинських князів у XI–XII ст.	с. 40
2.1.1. Початки формування державної та військової організації у Прикарпатті та на Волині (VI— кінець X ст.)	с. 40
2.1.2. Місце Галичини та Волині у військовій політиці Київської держави (кінець X — кінець XII ст.)	с. 42
2.2. Військово-політична діяльність галицьких та волинських князів у XIII ст.	с. 58
2.3. Військово-політична діяльність галицько-волинських князів наприкінці XIII- у XIV ст.	с. 87
Розділ 3. Оборонні споруди та зброя в Галицько-Волинському князівстві у XI–XIV ст.	с. 104
3.1. Розвиток військової фортифікації в Галицькому та Волинському князівствах у XI–XII ст.	с. 104
3.1.1. Військово-політичні передумови формування мережі укріплень Галицького та Волинського князівств у XI–XIV ст.	с. 104
3.1.2. Городища-сховища, порубіжні фортеці, князівські та боярські замки	с. 108
3.1.3. Укріплені комплекси літописних княжих столиць	с. 123
3.2. Військова фортифікація в Галицько-Волинському князівстві у XIII–XIV ст.	с. 130
3.3. Зброя та захисний обладунок воїна XI–XII ст.	с. 132
3.4. Наступальне та захисне озброєння XIII–XIV ст.	с. 152
Висновки	с. 166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	с. 169
ДОДАТОК	с. 197

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БЦАД — Буковинський центр археологічних досліджень

ВКЛ — Велике князівство Литовське

ВКМ — Волинський краєзнавчий музей

ГВД — Галицько-Волинська держава

ЛДІКЗ — Луцький історико-культурний заповідник

ЛІМ — Львівський історичний музей

НАН — Національна академія наук

НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

ПВЛ — Повесть временных лет

ПСРЛ — Полное собрание руських летописей

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розбудова Української держави, її національно-культурне відродження, подальший розвиток демократичних процесів можливі лише за умови гідного ставлення до власної історії, повернення із далекого і близького минулого багатьох історичних фактів, подій, імен визначних людей, забутих або сфальсифікованих сторінок історії українського народу. Об'єктивне висвітлення історичного минулого України має важливе значення як для відновлення історичної правди, так і для виховання молодого покоління. Адже, від того, як наша молодь сприйме історичне минуле, які приклади, ідеї, традиції візьме для наслідування, у великій мірі залежатиме майбутнє нашої держави.

У цьому зв'язку велику наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має дослідження початків національної армії, джерел військових традицій українського народу. Військова організація давньоукраїнського суспільства періоду удільної роздробленості становила невід'ємну частину його культури, була своєрідним способом соціального буття з характерним для середньовіччя розмаїттям форм і шляхів поступу. Що собою являли, наприклад, "железные рати" Великого Новгороду або "снузники" київських князів? Чи не найбільше загадок приховують саме давно забуті назви родів князівського війська-уособлення багатокладності його структури, своєрідності розвитку, багатства традицій. Слід визнати, що у вітчизняній історичній науці на зламі XX і XXI ст. не займалися фундаментальною розробкою комплексу питань, що стосуються військової організації князівств Південно-Західної Русі.

Висвітлення озброєння і спорядження галицько-волинських «пішців», "стрелцев" та інших родів військ дозволяє значно просунути вперед розв'язання вказаних питань.

Військова справа є важливим атрибутом незалежних держав. Від її розвитку в значній мірі залежить життєздатність держави. Галицько-Волинське князівство зуміло пронести українську державність через важкі випробування XIII–XIV ст. Тому дослідження стану розвитку військової справи на галицько-волинських землях є важливим завданням українських істориків.

Творення української держави неможливе без розробки програми духовного і культурного відродження народу, в якій би чільне місце займала проблема патріотичного виховання молодого покоління на прикладах нашої військової історії, відтворення в нашій пам'яті подій і вчинків людей минулого, розвиток історичного мислення, яке б стимулювало у них пізнавальні процеси, сприяло глибокому осмисленню того, що колись відбувалося, формувало погляди, переконання, позитивно впливало на етичний бік життя, втягувало молодих людей у вирій практичної діяльності.

Враховуючи показовість та важливість прикладів із військової історії для патріотичного виховання сучасних військовослужбовців, у даному дисертаційному дослідженні зроблено спробу проаналізувати значення військового досвіду українців періоду Галицько-Волинської держави для наступного національно-визвольного руху українського народу за відновлення української державності у XX ст. Представлене дослідження охоплює широке

коло питань, зокрема процес формування мережі фортифікацій, що почався ще у племінному періоді, поширення професійного військового спорядження та зброї як показника стану військової справи, розвиток тактичних навичок галицько-волинських бояр і нарешті процес становлення професійної армії, який розпочався в останні десятиліття існування Галицько-Волинського князівства. У роботі висвітлено позитивний і негативний військової політики князів періоду Галицько-Волинського князівства, визначено роль бояр у їх військово-політичних планах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження теми “Військова справа у Галицько-Волинському князівстві у XI–XIV ст.” було проведено згідно з програмою наукової роботи кафедри історії, теорії і практики культури Національного Університету “Львівська політехніка”: “Історія української армії”.

Метою роботи є відтворення цілісної картини становлення та розвитку військової справи у Галицько-Волинському князівстві у XI–XIV ст., її окремих та суміжних галузей (оборонної архітектури, ковальське ремесло, виробництво захисного озброєння та ін.); визначення особливостей і пріоритетів розвитку в окремі періоди історії Галицько-Волинського князівства; вивчення в історичному контексті еволюції технології зброї в Україні та зіставлення із світовим рівнем розвитку. Новизна дисертаційного дослідження полягатиме в тому, що вперше буде зроблена спроба комплексного вивчення історії розвитку військової справи у Галицько-Волинському князівстві в XI–XIV ст., визначення місця цієї галузі у матеріальній культурі та значення її для суспільно-політичного розвитку.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що на базі аналізу літописних першоджерел та матеріалів археологічних досліджень, пам'яток фортифікації та колекцій знахідок артефактів військової справи того часу вперше розглядається процес становлення та розвитку української військової організації, формування військових традицій та стратегії періоду Галицько-Волинської держави. До цього часу у вітчизняній науковій літературі немає комплексного дослідження з цього питання. Завдяки досягненням сучасної історіографії та доступу до закритих раніше архівних матеріалів автор отримав можливість неупереджено розглянути процес військового будівництва доби Галицько-Волинської держави.

Дисертантом вперше здійснено спробу комплексного дослідження писемних даних та всієї сукупності архівних, музейних та археологічних відомостей про військову справу.

Наукова новизна дисертаційної роботи також полягає у визначенні на прикладі діяльності галицько-волинських військових формацій XI–XIV ст. однієї з малодосліджених наукових проблем – місця і ролі української військової еліти у військово-політичних процесах нашого народу доби Київської та Галицько-Волинської держави.

Об'єктом даного дослідження є військове будівництво в землях Південно-Західної Русі в XI–XIV ст.

Предмет дослідження – військова організація, озброєння, фортифікація й військове мистецтво Галицькому та Волинському князівствах в XI–XIV ст.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені тематичною спрямованістю й охоплюють період XI–XIV ст., тобто від часу формування перших державницьких

інституцій після входження до складу Київської держави Прикарпаття та Волині, які стимулювали військове будівництво і до ліквідації військових структур Галицько-Волинської держави після її поділу між Королівством Польським та Великим князівством Литовським.

Виходячи із актуальності обраної теми, спираючись на досягнуті результати в її дослідженні та враховуючи недостатню наукову розробку проблеми, дисертант ставить перед собою такі **завдання**:

- висвітлити участь галицьких і волинських князів у розгортанні системи фортифікацій, реформах армії, створюваної за участю вихідців як з України, так і з -поза її меж;

- дослідити процес створення матеріальної основи виробництва зброї в Галичині та Волині, еволюцію основних типів озброєння, їхню модернізацію; участь у міжнародній кооперації з виробництва та вдосконалення зброї; вплив української військової техніки на світовий розвиток озброєння; типи наступального та захисного озброєння, спорядження вершника та коня;

- показати процес формування професійного війська та становлення системи військової підготовки за доби Галицько-Волинської держави;

- проаналізувавши основні аспекти військової політики провідних галицько-волинських князів та воєвод, визначити роль населення у їх військово-політичних планах;

- показати участь широких мас смердів та городян у створенні Збройних Сил Галицько-Волинської держави та у боротьбі проти агресії сусідніх держав.

Методологічною основою дослідження є загальноприйняті у сучасній історіографії принципи об'єктивності та історизму. Для розв'язання окреслених завдань застосовано проблемно-хронологічний, комплексно-аналітичний, описовий, системно-структурний, порівняльний методи дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вивчення, аналіз та узагальнення історичного досвіду князів та бояр у процесі військового будівництва Галицько-Волинської держави можуть бути враховані і творчо використані для розв'язання актуальних питань розбудови сучасних Збройних Сил України, зокрема для розробки комплексних програм військово-патріотичного виховання молоді, що готується або перебуває на службі в українській армії. Доцільно також врахувати позитивний та негативний досвід становлення національної військової системи освіти періоду Галицько-Волинської держави на сучасному етапі розвитку військових навчальних закладів.

Висновки дисертаційного дослідження сприятимуть подальшому вивченню діяльності князів Галицько-Волинської держави щодо військового будівництва, можуть бути використані у навчально-педагогічній роботі, зокрема у військових навчальних закладах, а також у науково-просвітницькій діяльності.

Особистий внесок здобувача:

- систематизовано комплекс археологічних джерел з військової справи галицько-волинських земель у XI—XIV ст. (об'єктів фортифікації, предметів озброєння);

- на основі аналізу даних писемних джерел відтворено військову тактику та стратегію галицько-волинських полководців;

– створено комплексне дослідження формування та ролі української військової справи у процесі військового будівництва періоду Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

На захист виносяться такі наукові положення :

- * комплексне зіставлення даних писемних джерел та археологічних пам'яток фортифікаційного мистецтва, озброєння з аналізом їх історичної ролі;
- * визначення архітектурно-мистецьких, конструктивних особливостей фортифікацій регіону;
- * дослідження методики та принципів спорудження фортифікаційних комплексів народними майстрами і професійними зодчими.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом його обговорення та рекомендації до захисту на засіданні кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка».

Головні підсумки роботи автора над обраною темою дисертації викладено у наукових працях, що опубліковані у фахових виданнях. Основні положення та висновки дисертації апробовані у доповідях на всеукраїнських та регіональних конференціях: Міжнародній науковій конференції “Україна у Другій світовій війні”, присвяченій 60-й річниці її завершення (Львів, 2005); Другій міжнародній науковій конференції "Збройні сили України: історія і сучасність" (Інститут гуманітарних і соціальних наук Національного університету "Львівська політехніка", 29–30.03.2006); Другій всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 140-літтю з дня народження видатного українського історика, першого президента Української держави Михайла Грушевського (Львів, 19–20.12.2006); Науково-практичній конференції «Скалатський замок в контексті відродження пам'яток історії та культури Тернопільщини» (м. Скалат, 26.06.2007); Міжнародній науково-практичній конференції на пошану Михайла Рожка (Львів 4–5.06.2009).

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом, відповідає поставленій меті та розв'язанню завдань дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатку.

Публікації : з теми дисертації опубліковано 6 статей, в тому числі 5 – у виданнях, що визнані ВАК як фахові:

1. Кійко В.І. Військово-політична діяльність Любарта Гедиміновича – останнього галицько-волинського князя / В.І. Кійко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 528: Держава та армія.– 2005. – С. 28–34

2. Кійко В.І. Формування стратегічної мережі укріплень земель Прикарпаття і Волині у світлі військової політики галицько-волинських князів XI–XIV ст. /В.І. Кійко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 555: Держава та армія.– 2006. – С. 20–26.

3. Кійко В.І. Військово-політична діяльність галицько-волинського короля Данила у часи монгольської навали / В.І. Кійко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 93–99

4. Кійко В.І. Військово-політична діяльність галицько-волинських князів у другій половині XIII–на початку XIV ст. / В.І. Кійко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 584: Держава та армія.– 2007. – С. 31–37

5. Кійко В.І. Історіографія розвитку військової справи у галицько-волинському князівстві XIII–XIV ст. / В.І. Кійко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 634: Держава та армія.– 2008. – С. 132–137.

РОЗДІЛ 1. Огляд історіографії. Джерельна база дослідження

1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми

Вивчення військової історії Галицько-Волинського князівства розпочалося в другій половині ХІХ ст. в рамках дослідження середньовічної історії України і в своєму розвитку пройшло складний та тривалий шлях. Спочатку для висвітлення історії регіону використовувалися лише писемні джерела, але через їх фрагментарність, а з окремих питань – і відсутність, минулі події військової історії краю практично залишалися недослідженими. Особливо мало було інформації про місцеву історію з кінця ХІІІ до середини ХІV ст. У тогочасній історіографії брак конкретних відомостей заповнювався описами військово-політичних подій, перебіг яких був досить непогано висвітлений на сторінках наративних джерел. Приймалося, що в регіоні відбувалися аналогічні процеси у військовому будівництві, як і в сусідніх державно-політичних утвореннях.

Справа значно покращилася, коли для історичних реконструкцій поряд із повідомленнями писемних джерел почали залучатися археологічні матеріали, які значно розширили джерельну базу. Правда, тривалий час вони трактувалися довільно і слугували більше ілюстративним матеріалом, ніж цінним спеціальним історичним джерелом. Особливістю розвитку археологічних досліджень в краї було те, що землі Прикарпаття та Волині в ХІХ – ХХ ст. входили до різних державно-політичних утворень: спершу Австро-Угорської імперії та Російської держави, а згодом – до міжвоєнної Польщі. Проте, й у складі УРСР дослідженню військової історії приділялося мало уваги. Навіть після 1991 р., після проголошення незалежної Української держави військова історія Галицько-Волинської держави не стала об'єктом спеціального вивчення для українських вчених. Ця обставина не залишилася непоміченою у сусідній Польщі, де з 1990-х років проблематика історії Галицько-Волинської держави стала дуже популярною [214, с. 7]. Польські вчені почали видавати навіть спеціальний збірник наукових статей, присвячений археологічному зброєзнавству доби Галицько-Волинської держави – *Acta Militaria Mediaevalia*. Характерною особливістю публікацій зарубіжних вчених з проблем військової історії України є певна суб'єктивність та деяка специфічність, що проявляється у слабкому знайомстві з українськими науковими публікаціями по даній проблемі.

Тому актуальним є аналіз історії досліджень та історіографії з військової історії здійснений у хронологічному порядку. Разом із тим, автор намагався звернути увагу на різні точки зору дослідників і охарактеризувати найбільш важливі, на його думку, роботи з проблеми військової історії регіону в добу середньовіччя.

У своєму розвитку дослідження військової історії Галицько-Волинської держави пройшло ряд етапів: від простого переказу повідомлень писемних джерел і колекціонування виявлених предметів давнього озброєння до проведення широкомасштабних археологічних робіт з метою виявлення давніх фортифікацій та детального наукового аналізу предметів військового вжитку, їх зіставлення з відомостями писемної традиції, усної народної творчості та реконструкції військової справи у місцевої людності. Варто відзначити, що цей процес був не

завжди поступальним й інколи супроводжувався застійними явищами, відходом від досягнень попередників, спробами перегляду і нової інтерпретації відомих фактів. Разом із тим слід підкреслити, що більшість досліджень науковців минулого, в яких у тій чи іншій мірі порушуються проблеми доби середньовіччя в регіоні, заслуговують на певну увагу та сприяють розумінню еволюції історичних знань. Окрім того, в них публікуються різноманітні археологічні матеріали, значна частина з яких на сьогодні втрачена, і тому ці роботи є ще й цінним історичним джерелом для подальших наукових розробок.

Вивчення середньовічної військової історії Галицько-Волинського князівства, на нашу думку, варто поділити на декілька етапів, які базуються на державно-політичних змінах у долі краю в новітній час. До першого етапу відносимо другу половину XIX ст. – 1918 р.; до другого – 1918 – 1939 рр.; до третього – 1940 – 1991 рр., до четвертого – від 1991 р. – до наших днів. Розглянемо послідовно розвиток історіографії військової справи Галицько-Волинського князівства за цими етапами

Історія військової справи галицько-волинських земель в силу об'єктивних причин потрапила в поле зору дослідників лише у зв'язку із становленням в краї національної історичної школи. Проте перші дослідження, що опосередковано стосувалися історії військової стратегії та тактики, озброєння галицько-волинських військ, було проведено у XIX ст.

Одними з перших своє трактування військово-політичних подій періоду Галицько-Волинського князівства подали російські історики М. Карамзін [73] та М. Погодін [169, 170]. Останній склав, зокрема, таблиці міжусобних війн удільних князівств за 1054-1240 рр. Різних аспектів військової історії Галицько-Волинської держави торкалися відомі львівські історики. Так, у працях Д.І. Зубрицького [72], І.І. Шараневича [244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252], М.Дашкевича (1874), присвячених узагальнюючому аналізу середньовічної історії краю знаходимо описи відомих з літописів битв, локалізацію літописних укріплень Галицького та Волинського князівств. У цей же час розпочалось дослідження старожитностей Галицько-Волинської держави. Піонерами в цій царині були відомі діячі української науки XIX ст.— Ісидор Шараневич, Володимир Антонович, Михайло Грушевський [78, 244].

У другій половині XIX ст. з метою поширення історичних знань про Україну серед української громадськості, виникла потреба все більше вводити вітчизняні історичні дослідження у шкільні підручники гімназій, а також потреба створення окремих популярних історичних монографій. За цю справу взялися, крім професійних істориків, і викладачі гімназій, які вміло поєднували педагогічну роботу з історико-краєзнавчою діяльністю. В цьому плані найбільших успіхів досягли Василь Ільницький [66] та Олександр Барвінський.

Василь Ільницький (1823-1895), викладач у Станіславській і Тернопільській гімназіях, а потім директор Львівської академічної української гімназії, голова комісії по підготовці шкільних підручників у крайовій шкільній раді, який ще в молоді роки під час навчання у Львові брав участь в жовтні 1848 р. в Соборі Руських Учених, у 1860-1870 рр. опублікував низку краєзнавчих праць про княжі столиці Галичини, які часто супроводжував картами і схемами, що допомагали читачам краще зрозуміти події військової історії. Серед, найважливіших, що

відображали об'єкти військової історії були, зокрема, "Городище стародавнього Звенигорода", "Царство Данила Галицького" та інші [102, с. 264]. Роботу по картографуванню пам'яток фортифікаційного мистецтва українського населення Волині та Прикарпаття згодом продовжила ціла плеяда вчених. Так, краківський археолог В.Пшибиславський зняв план та дослідив оборонні споруди та культурні напластування городища у с. Городниця на р. Дністер [283].

Військово-політична діяльність галицько-волинських князів також досліджувалася українськими істориками О. Андріяшевим (1887), П. Івановим (1895), російським А. Лонгіновим (1893) та підсумована у фундаментальній роботі їх вчителя — "Історії України-Руси" М. Грушевського.

М.С. Грушевський [54, с. 461-471] у своїй роботі „Історія України-Руси” детально описав не лише військово-політичні події на галицько-волинських землях, але й подав характеристику укріплень літописних столиць. У відомого історика не викликала жодних сумнівів думка щодо важливого оборонного значення літописних центрів.

Вперше спробу детально розглянути історію військової справи в Україні зроблено І.Крип'якевичем у колективній монографії “Історія українського війська” (1937). У цій роботі відомий український історик подав широку характеристику військової тактики, дружинних традицій тощо.

За Радянської доби активно популяризувалась, хіба що постать Данила Галицького. Ім'я Данила стало символом військової звитяги [91; 101]. Згодом діяльність Данила, як полководця майже синхронно та подібно характеризували В. Каргалов (1989) і М. Котляр (1989, 2002; 2005). Певні дані про військово-політичну діяльність князів подано у спеціалізованих дослідженнях польських істориків [273]. Проте, згадані роботи, написані лише на даних історичних джерел, не внесли суттєво нового у характеристику військової справи часів Галицько-Волинської держави. Зокрема, поза увагою професійних істориків залишилися результати досліджень останніх десятиліть, проведені на території колишньої Галицько-Волинської держави. Разом з тим, окремі аспекти військової історії, які розглядалися західноукраїнськими археологами, зокрема, В. Петегричем, С. Пивоваровим, С. Терським та ін., не в повній мірі залучались для глибшого трактування писемних джерел.

В дисертації поставлено завдання комплексно розглянути дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених присвячені історії військової справи та озброєння Галицько-Волинської держави, виконані із залученням письмових та археологічних джерел X—XIV ст. Обґрунтувати участь зброярів Галицько-Волинської держави у синтезі культурних здобутків цивілізацій Сходу і Заходу.

Період X—XIV ст. дуже важливий у історії військової справи України. Саме тоді відбувалося становлення військової організації суспільства, в т.ч. і на територіях Галицького та Волинського князівств.

Про військово-політичну ситуацію в Галичині та на Волині у XI-XIV ст. відомо насамперед із руських літописів, а також із повідомлень пруських та польських хронік, звітів церковних діячів та нечисленних документів великокнязівської канцелярії [2, 5, 7, 15, 16, 235].

Найменше писемних джерел є про період кінця XIII—початку XIV ст. Найсерйозніші сучасні дослідження цього етапу української історії виконані за

останні десятиліття київським істориком Ф.М. Шабульдо та львівським Л.В. Войтовичем [45, 46, 47, 48]. Проте, суцільної картини, що відображає особливості військово-політичної ситуації другої половини XIII-початку XIV ст. ще не зроблено.

Піонерами в дослідженні старожитностей Галицько-Волинської держави були відомі діячі української науки XIX ст.— Ісидор Шараневич, Володимир Антонович, Михайло Грушевський. Вони перші опрацьовували наявний тоді археологічний матеріал для формування цілісної концепції історії України.

На кінець 90-х років XIX ст. у розпорядженні наукових товариств, музеїв, у відповідних публікаціях було накопичено стільки свідчень про старожитності давніх віків краю, що виникла нагальна потреба їх систематизувати в археологічні карти регіонів, які б полегшали організацію дослідження зазначених пам'яток та їх збереження для прийдешніх поколінь. Важливою підготовчою роботою для дослідження військових пам'яток Прикарпаття та Волині XI—XIV ст. стало складання археологічних карт наприкінці XIX – у XX ст. Вони містили відомості не тільки про літописні пам'ятки історії та культури, але й фіксують велику кількість залишків колишніх городищ, замчищ, валів давніх періодів. На Волині вперше спробував картографувати ці пам'ятки відомий польський археолог Г. Осовський [147]. Він же провів перші археологічні розкопки на волинських городищах. Однак проблема появи та призначення укріплень залишалася не вирішеною. Згодом, цим питанням продовжували займатися учень Д. Самоквасова, випускник Варшавського університету Л. Баторевич [35] та київський професор В. Антонович [29, 30, 31].

Для волинських та західноподільських земель такі карти було складено у зв'язку з підготовкою до XI археологічного з'їзду в Києві, де їх матеріали було оприлюднено 1899 року. Для Волині таку карту склав особисто В.Б. Антонович, а для Поділля під його наставництвом таку карту склав Ю.Й. Сіцінський. Їх було опубліковано в “Трудах” цього форуму (1901 р.) під назвами “Археологическая карта Волынской губернии” [29] та “Археологическая карта Подольской губернии” [193] та видано окремими книгами. Про важливість даних видань свідчить їх інформативність, зокрема в археологічній карті Ю.Й. Сіцінського включено відомості про 272 городищ, у тому числі для лівобережжя середнього Дністра в ареалі Галицького Пониззя. Й досі більшість указаних у виданнях городищ ще залишаються не дослідженими.

Дещо відставала у картографуванні пам'яток Галичина. Тут перший регіональний звід археологічних пам'яток вдалося видати лише 1918 р. краєзнавцю Б.Янушу (Janusz, 1918). Проте, за умови відсутності практики та досвіду досліджень військово-історичних пам'яток тодішнім дослідникам не вдалося зробити правильні висновки ані стосовно хронології ані стосовно призначення укріплень.

В.Б. Антонович особисто обстежив ряд городищ на території колишнього Галицько-Волинського князівства. Під час обстеження лівобережних приток р. Горині, а також лівого берега Дністра та його приток – Збруча, Іванчика, Смотрича, Студениці, Ушиці (регіон колишнього Пониззя) у 1883 р. ним зібрано відомості про залишки городищ княжої доби, розпочато дослідження літописної Бакоти [136]. Археологічні дослідження Бакоти у 90-і рр. XIX ст. продовжував Ю.

Й. Сіцінський. За матеріалами вивчення він опублікував кілька важливих статей [192, 193], в тому числі працю “Бакота, древня столица Пониззя” (1899) [190], яка заклала серйозне підґрунтя до дослідження пам’яток лівобережного Пониззя на далеку перспективу. Автор поєднав у праці літописні свідчення, історичні та археологічні дослідження, що розширило методи наукового пізнання. У 1899 р. В. Б. Антонович [31] обстежив та склав плани укріплень, що належали до решток літописних міст Пересопниці та Шумська.

Кінцем ХІХ ст. датується початок вивчення княжих столиць Галицько-Волинського князівства, насамперед Галича та Володимира. Йому передувало бурхливе пробудження національної свідомості українців у ХІХ ст. Однак до ХХ ст. питання про планомірне археологічне дослідження міст ще не ставили на порядок денний. Щойно у міжвоєнний період, завдяки насамперед відродженню національної самосвідомості українців, з’явилися перші здобутки у цій царині. Широку програму вивчення міст Галичини, розпочату Я. Пастернаком у Галичі на кошти митрополита А. Шептицького, вдалося тоді втілити лише частково. Результати завершення циклу польових робіт у Галичі було опубліковано в монографії (1944). Планомірні розкопки у Белзі, Перемишлі, Тереховлі та Звенигороді Я. Пастернаку вдалося розпочати лише наприкінці 1930-х рр. [299]. Такий підсумок міжвоєнного періоду вивчення міст Галицько-Волинського князівства, підведений Я. Пастернаком [153].

Після Другої світової війни дослідники середньовічної доби в Україні стали ніби заручниками великої політики. Тому вивчення земель Галицько-Волинського князівства, навпіл поділених політичним кордоном між Україною та Польщею, розвивалося в залежності від конкретної політичної ситуації. Так, у 1950—1960 рр. на території Польщі було проведено значні планомірні розкопки у літописних Сутейську [305], Дорогичині [293], Червені, Волині [267] та Перемишлі [286].

У цей час в Україні теж розпочалося дослідження пам’яток княжої доби. Проте місцеві, зокрема, львівські археологи “не ризикували” братися за вивчення головних історичних центрів Заходу України. Місцева влада всіляко перешкоджала цій роботі [214, с. 6—7]. Тому ця проблематика залишалася прерогативою дослідників із Києва та Санкт-Петербурга (М. Каргер, В. Гончаров), які не боялися можливих переслідувань з боку радянської влади.

З огляду на це основна увага місцевих археологів зосереджувалася переважно на “другорядних” пам’ятках: планомірні розкопки проводили у Пліснеську [32], Судовій Вишні [184] та Звенигороді [196]. За результатами вивчення двох останніх міст було навіть підготовано монографічні дослідження, які проте, у зв’язку з початком т. зв. “застійного” періоду в СРСР та новою національною політикою в Україні, не могли бути опубліковані.

Упродовж ХХ ст. археологічні довідники регіону постійно доповнювались результатами розвідок і польових досліджень. В міжвоєнний період волинськими укріпленнями вздовж давнього шляху на Київ займався Р. Якимович [275], а короткий огляд городищ та замчищ Прикарпаття та Волині було зроблено Я. Пастернаком [153] та Г. Ленчиком [287]. Більш широкомасштабні обстеження волинських городищ проводив О. Цинкаловський. У Середньому Подністров’ї у 20-і роки цією роботою займались Ю.Й. Сіцінський, М.Я. Рудинський, з другої половини 40-х років С.П. Пачкова, П.А. Горішній, С.Е. Баженов, М.Б. Петрович, І.

С. Винокур та ін., на Поліссі та Волині у 1950-початку 1960-х рр. значні дослідження городищ провели Ю.В. Кухаренко [105] та В.В. Ауліх [33].

Узагальнення відомих на кінець 1950 — початок 1960-х рр. даних є книга О.О. Ратича “Давньоруські археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР” [183] та виданий короткий список “Археологічні пам’ятки Української РСР” (1966). Значним доповненням і уточненням археологічних карт і довідників по Волині стали карти М.М. Кучинка та Г.В. Охріменка, по Галичині — І.К. Свешнікова, по Пониззю та Буковині І.С. Винокура і С.К. Гуменюка У цих виданнях відображені пам’ятки регіону, які зазначені в усіх попередніх місцевих археологічних картах, так і відкриті в результаті археологічних досліджень та розвідок 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст.

У 1960—1970-і рр. поступово виробляються принципи археологічної класифікації укріплень. Підґрунтям для цього послужили особливо масштабні роботи фахових археологів П.О. Раппопорта, Б.О. Тимощука та М.П. Кучери, які охопили значну частину городищ регіону [180, 223, 224]. З метою вивчення пам’яток, технології будівництва земляних укріплень, а також вивчення їх хронології, на багатьох городищах було зроблено розрізи валів і ровів. Аналізуючи отримані дані, археологи встановлювали наявність внутрішніх дерев’яних конструкцій. Вал, як правило, насипали безпосередньо на давньому горизонті з ґрунтів, що вибиралися при викопуванні рову. При розкопках фіксується певне почергове нашарування ґрунтів — суглинків та супісків, а також включення до них каміння, обвугленого дерева тощо. Часто в насипах валів трапляються нашарування перепаленої глини, в яких окремі дослідники схильні вбачати сліди пожежі дерев’яних стін чи конструкцій в середині валів. Щоправда у переважній більшості випадків, оборонні вали, особливо зовнішніх ліній укріплень прикарпатських та волинських городищ внутрішніх конструкцій не мали.

Провівши у 60-х рр. на городищах Прикарпаття розвідки, П.О.Раппопорт висловив думку про те, що усі городища в Галицькій землі, які мають складну систему укріплень і велику площу, належать до ранньозалізного віку. Виняток, на його думку, становило городище в с. Ступниця, яке він відніс до великого безіменного давньоруського міста. Водночас учений не виключав можливості використання укріплень ранньозалізного віку в період раннього середньовіччя.

Його висновки критикував М.П. Кучера, який на прикладі Пліснеська доводив побудову подібних укріплень за княжої доби. Тезу М.П. Кучери підтвердили планомірні археологічні дослідження городищ Верхнього Подністров’я та Волині, проведені за останні десятиліття О.М. Корчинським та Б.А. Томенчуком у Прикарпатті, та С.В. Терським, Б.А. Прищепою, Р.М. Чайкою та ін. на Волині [149, 171, 198, 199, 201].

Археологічні джерела підтверджують думку, що найпотужнішими осередками дружинної культури були, насамперед, центри княжих уділів земель [59]. Під час освоєння території Прикарпаття та Волині великокнязівською владою велика кількість княжих дружинників осіла також вздовж головних шляхів.

Значні табори великокнязівських дружинників існували на найближчих околицях Володимира, Лучеська та ін. княжих міст вже з Х—ХІ ст. залишили по собі численні курганні могильники із відповідним інвентарем, виявлені в околицях княжих столиць. Дружинні пам’ятки погруповані також вздовж

головних р'єк, об'єднані подібним обрядом, часом появи та інвентарем. Найкраще досліджені на Волині розкопками К. Мельник та В. Антоновича у 1886—1899 рр. [137, 138].

Так, в одному з курганів коло Зимного було знайдено залізну зброю та кольчугу [207, с. 86], а неподалік, на могильнику у Новосілках досліджені характерні для дружинників поховання у зрубках [295]. В околиці Лучеська такого типу кургани досліджувалися у Великих Риканях [213].

Найбільше їх скупчення дружинних курганів зафіксоване у басейні р. Стиру в радіусі до 30—40 км від Лучеська [29], проте найяскравіше дружинна культура виступає на прикладі матеріалів пересопницького некрополя. Тут, в одному з найбільших курганів був похований боярин у супроводі інвентаря майстра ювеліра волинської школи [206, с. 56—57]. Слід думати, що найчисельніші скандинавські дружини були розквартировані у князівських фортецях на території Погориння. Ними слід вважати також городища т. зв. “волинського” типу, з якими пов'язуються дитинці Володимира та його пристані Устилуга, Пересопниці та ін. Цим можна пояснити відносну концентрацію на цій території знахідок скандинавського озброєння.

Короткий підсумок проведених досліджень галицько-волинських міст княжої доби, зроблений А. Кузою [106, 107] та М. Котляром [96], засвідчив фрагментарність знань з їх історії. Археологічна характеристика княжих столиць, вміщена у підсумовуючій публікації цього ж часу, написаній в основному львівськими археологами, зайвий раз підтверджує зроблений висновок [32, с. 96—148].

Позитивні зрушення у масштабах польових робіт під час розкопок пам'яток середньовіччя відбулися в 1970—1990-ті рр. У той період планомірні дослідження княжих міст було проведено в Галичі [32, с. 106—108], Бересті [124], Пересопниці [255], Дорогобужі [176] та Белзі [297]. Значно менші роботи велися у Холмі [294], Червені [277], Теревовлі [262; 131; 139], Губині [76, с. 97], Василеві [157], Буську [297], Львові [209], Городку [226], Зудечеві [146], Любомлі [128], Чорторійську [180], Данилові [181], Перемилі [253], Муравиці [175; 177], Камені [150], Угровську [292] та Чемерині [200].

Протягом останнього десятиліття значні роботи проведено рівненським археологом Б.А. Прищепою також у літописних містах Дубно (2004-2007 рр.), Корчеську (2005-2006 рр.) та Острозі (2004-2006 рр.). Об'єктами планомірного дослідження польських археологів у цей час стали Перемишль, Холм, Сянок, Коросно [276], у Білорусії — Пінськ, Кам'янець [257; 258], а в Україні — навпаки, призупинили розпочаті розкопки.

Проведені розкопки та публікації їх матеріалів додають багато нового для розуміння етапів розбудови військової інфраструктури цих міст, дають чимало знахідок озброєння та іншого військового спорядження.

В цей період вдалося майже повністю дослідити декілька городищ X—XI ст., що стало важливою підставою для вияснення ряду військово-історичних проблем. Такими на сьогоднішньому етапі археологічних досліджень залишаються рештки феодальних дворів. Так, на Волині розкопали городище поблизу Чарукова, яке було, за висновком його дослідника М.М. Кучінка, “боярською садибою” [115], а в Галичині — синхронне городище у Судовій Вишні [184]. XII—XIII ст. датоване

городище — князівська фортеця, ймовірно, рештки літописного Кам'янця на р. Гуска поблизу Шепетівки, розташоване на східних кордонах Галицько-Волинського князівства, повністю розкопане за примітивною методикою колективом Санкт-Петербурзьких археологів під керівництвом М.К. Каргера [130; 154]. Воно дало найбільший на сьогодні комплекс озброєння та спорядження дружинників, відомий досьогодні. Цікаві знахідки предметів озброєння є у боярській садибу XII—XIII ст. у Чорнівці на Буковині [43].

Певне значення для вивчення особливостей технології фортифікаційного будівництва мають багатолітні дослідження городищ у Ленківцях біля Чернівців [224], городищ Листвин та Уніяс (Антонівці) у Кременецьких горах [239, 240, 241; 52], а також наскельної фортеці Уричі (Тустань) в Карпатах [185]. В останній знайдено чималу колекцію озброєння післямонгольського часу

На основі багаторічних досліджень, проведених у 1980-1990-і рр. свою схему розвитку мережі укріплень Волині кінця I-початку II тис. н.е. запропонували С. Терський [201] та Б. Прищепа [171, 172, 173, 174, 175]. Брак подібних досліджень стосовно Прикарпаття намагались заповнити польські археологи [288].

Таким чином, підґрунтям для складання перших археологічних каталогів середньовічних пам'яток військової справи краю стали археологічні розвідки та розкопки, здійснені протягом XIX—XX ст. багатьма вченими.

Ще один важливий елемент військової історії – історія зброї. Вона є важливою галуззю військової історії та історичної науки взагалі. Цією темою фахово займаються у багатьох країнах світу. Існують численні узагальнюючі дослідження з даної проблематики у наших сусідів. Вивчення цієї ділянки археологічної науки неможливе без врахування всіх відомих зразків, без цього неможливо простежити еволюцію основних її видів. Проблема давньоукраїнського зброярства періоду Галицько-Волинської держави також має велику історіографію.

Проте в Україні вказана галузь військової історії знаходиться лише в зародку [49]. З цієї проблематики майже не має спеціальних робіт українських авторів [44]. Абсолютно не вивченою залишається джерельна база з даного питання, хоча українські музеї мають досить повні та авторитетні колекції зброї X–XX ст. Причиною цього був тривалий період бездержавного розвитку України.

Цінні зразки середньовічного озброєння, які наполегливо нагромаджувалися, насамперед, у заможних колекціонерів, значно в меншій мірі опрацьовувалися дослідниками. Основу сучасних львівських колекцій зброї становить найстаріша збірка Галичини, яка належала Музею ім. князів Любомирських. У XIX ст. здобуті зразки зброї публікувалися схематично [282]. Наприклад, матеріали розкопок дружинних курганів X ст., проведених краєзнавцем Б. Шанявським у Пліснеську на полі Василя Толочка у 1874 р., що зберігав музей Любомирських були опубліковані лише нещодавно [289].

Куці знання про озброєння княжої доби демонстрували популярні публікації 1920-х рр. [195]. Першою ілюстрованою публікацією, що включала археологічні пам'ятки військової справи княжої доби з Галича була монографія Я.Пастернака (1944). Її автор детально проаналізував окремі віднайдені види зброї та спорядження вершника, переважно, з власних розкопок у Крилосі [151]. Згодом більш широке професійне узагальнення археологічних матеріалів про військову

справу виконав М.П. Кучера [110] в процесі роботи над матеріалами з розкопок 1940-х рр. Пліснеська.

Першими розробляти питання військової історії Русі розпочали вчені Ленінграду. У цей час галицько-волинські пам'ятки озброєння X-XIII ст. попадають в поле зору відомого російського археолога А.М. Кірпічнікова. Він вперше спробував узагальнити різні категорії зброї та військового спорядження з території усієї Київської держави [79, 80, 81; 84].

Укладання ленінградськими дослідниками А. Медведєвим (1965; 1966) та А. Кірпічниковим каталогів основних видів зброї стало важливим підсумковим етапом на цьому шляху, і досі ці видання залишаються важливим джерелом до вивчення середньовічного озброєння [87]. Проте, ряд висновків цих авторів в світлі нових археологічних знахідок суттєвого доповнюються, а то й ґрунтовно переглядаються. У 1980–1990-х рр. з'явилася низка каталогів озброєння та спорядження дружинника, виконана польськими дослідниками на матеріалі з території сучасної Польщі [279].

Певний інтерес становлять статті про озброєння княжої доби О. Ратича, В. Петегірича, Б. Прищепи, С. Пивоварова, Л. Войтовича, А. Федорука, видані в останні десятиліття [48, 133, 134, 159, 175, 264, 284, 285, 290, 291] та деякі інші праці українських, а здебільшого – російських авторів [36, 37, 85, 86, 127, 178]. Огляди зброї традиційно робляються археологами лише при виконанні нарисів про окремі, переважно, літописні міста [151; 124; 206; 214].

Останнім часом з'явилася низка праць С.В. Терського [204, 210], присвячена аналізу деяких видів озброєння. Вони продовжили розпочаті попередниками дискусії про запозичення окремих видів озброєння у сусідів [79, 83].

Окремо слід згадати про дослідження поширення вогнепальної зброї в регіоні. Цю проблему вивчав львівський вчений-архівіст та музейний діяч Кароль Бадецький (1921). Сьогодні в ряді праць чернівецького історика Андрія Федорука (2006) обґрунтовано джерела появи вогнепальної зброї в Україні.

Досьогодні давні галицько-волинські землі розділені між декількома державами. І, відповідно, розгляд наявного матеріалу донедавна проводився багатьма дослідниками відокремлено. Хоча, навіть після проголошення незалежної Української держави у 1991 р., військова історія Галицько-Волинської держави не стала об'єктом спеціального вивчення для українських вчених, у сусідній Польщі, де з 1990-х років проблематика історії Галицько-Волинської держави стала дуже популярною, недопрацювання українських вчених не залишились непоміченими [214, с. 7]. Польські вчені почали видавати навіть спеціальний збірник наукових статей, присвячений археологічному зброєзнавству доби Галицько-Волинської держави – *Acta Militaria Mediaevalia*. Тут подаються не лише комплексні дослідження з археології галицько-волинських міст, що досліджуються польськими археологами, але й виконуються зведення знахідок різних категорій зброї із Західної України [289, 290]. Характерною особливістю публікацій зарубіжних вчених з проблем військової історії України є певна суб'єктивність та деяка специфічність, що проявляється у слабкому знайомстві з українськими науковими публікаціями по даній проблемі [303, 304].

Існує серйозна проблема із синтетичними дослідженнями військової історії середньовічної України. У міжвоєнний період за цю справу брався відомий

історик І. Крип'якевич (1937). На жаль, історії військової справи у Галицько-Волинському князівстві у XI–XIV ст. досі не присвячено жодного спеціалізованого монографічного дослідження. Найбільший доробок у цій галузі належить М. Котляру – автору кількох статей, що були надруковані в 70–80-ті рр., а також книг “Данило Галицький” [101], виданої 1995 р. та “Військове мистецтво Русі” (2005).

Не вирішують справу повномасштабного вивчення проблем військової історії нечасті наукові конференції «Збройні сили України: історія та сучасність», що періодично проводяться Національним університетом «Львівська політехніка». Ці вітчизняні наукові форуми ще не стали популярним серед медієвістів.

Таким чином, аналіз історіографії проблеми засвідчує, що, незважаючи на значний доробок історичної науки у дослідженні Південно-Західної Русі і, зокрема, Галицького і Галицько-Волинського князівств, й досі фактично не вивченим залишається така важлива складова загального історичного полотна, як військова історія.

Підґрунтям для складання першого археологічного каталогу пам'яток військової справи галицько-волинських земель стали результати археологічних розвідок та розкопок, здійснених протягом XIX—XX ст., а також колекції військового спорядження нагромаджені у музеях Західного регіону України. Серед визначних колекцій озброєння за межами держави слід назвати знахідки із Шепетівського городища, що зберігаються у Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі.

Актуальність проблеми вивчення пам'яток військової історії середньовіччя поглиблюється в наші дні у зв'язку з підвищенням будівельної активності на території історичних центрів літописних міст. Новобудови приводять до непоправної втрати решток історичних пам'яток, похованих у товщі культурних напластунів, а крім того, суттєво спотворюють історичний ландшафт як навколо окремих архітектурних пам'яток, так і в цілому заповідному районі [див.: 214, с. 9].

Істотним доповненням інформації про пам'ятки військової історії регіону слугують повідомлення у красномовній літературі, а також інші сучасні довідкові видання про старожитності України, які удосконалюють археологічні карти й підвищують науковість і результативність археологічних та історичних досліджень.

1.2 Характеристика джерел

Для виконання поставлених у дисертації мети та завдань в основу джерельної бази дослідження були покладені давньоукраїнські літописи і хроніки, археологічні карти XIX – початку XXI ст. та матеріали археологічних досліджень.

1.2.1. Писемні джерела. *Давньоруські літописи* є феноменом не тільки загальної духовної і писемної культури світового значення, але й, насамперед, унікальним історичним джерелом для всіх слов'янських і сусідніх народів обширу Східної Європи і навколо неї. Без цього джерела було немислимо відтворити об'єктивну картину подій, пов'язаних з утворенням, розвитком і занепадом свого часу наддержави Київської Русі, згодом удільних князівств, у тому числі Галицького і Галицько-Волинського. Саме завдяки літописам збереглася для нащадків пам'ять і відомості про княжі часи.

Майже кожен невеликий удільний центр вів свою історію. Ще М.І. Костомаров зауважив: “Можна собі уявити, яка величезна кількість літописів була у нас, якщо в кожному монастирі вівся окремий літопис” [95, с. 6]. Однак ординська навала та подальші перипетії часу призвели до того, що значна частина першоджерел була знищена і тому не всі давньоруські літописи дійшли до нашого часу. Як зазначає П.П. Толочко, пошук літописних першоджерел, авторських канонічних текстів розпочався від В.М. Татищева і продовжується донині. Безперечною заслугою кількох поколінь давньоруського літописання є те, що воно постало сьогодні не тільки як історична хроніка Русі IX-XIII ст., а й як одна із форм суспільної свідомості. Разом з цим дослідник відзначає, що збережений фонд літописців не вичерпує собою всієї повноти давньоруської історичної писемності. Тому сучасні історики змушені з усією серйозністю ставитися до тих повідомлень пізніх літописних зводів, які не знаходять паралелей у відомому писемному фонді Русі [232, с. 5].

Петербурзькою археографічною комісією, починаючи з 1843 року і до кінця XX ст. опубліковано 150 літописів у 45 томах, які склали “Полное собрание русских летописей” (ПСРЛ). Для дослідження проблеми розвитку галицько-волинських земель у цих томах ПСРЛ складає літопис так званий Іпатіївський (ще має назву “Південно-руський літописний звід”), який видавався у 1843, 1871, 1908 та в 1962 роках. Крім того, за редакцією В.Б. Антоновича у 1888 р. було опубліковано “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России”, куди ввійшов Галицько-Волинський літопис й інші стосовно досліджуваного регіону. Доречно вказати на те, що в Галицькому князівстві та на Волині не існувало традиційного літописання аж до середини XII ст. Тільки з середини XII ст., тобто за князюванням Володимира Галицького, у той час піднесення князівства, і започатковується тут літописання.

Серед дослідників, які починаючи з XVIII ст. Зробили найбільший внесок у вивчення літописів, виділяються А. Шлецер, М.І. Костомаров, О.О. Шахматов, М. Д. Присьолков, А.М. Насонов, М.М. Тихомиров, Л.В. Черепін, Д.С. Лихачов, Б.О. Рибаків, А.І. Генсьорський (1961) та інші [227, 229]. Більш предметно досліджували літописи й хроніки стосовно Галицько-Волинської Русі В.Б. Антонович [29], Н.В. Молчановський [140], О.М. Андріяшев [28], П.А. Іванов [1895], М.С. Грушевський [54, 55, 56], В.Т. Пашуто [153], Л.Є. Махновець [1989], П. П. Толочко [230], особливо М.Ф. Котляр [100].

Яскравою пам’яткою руського літописання XI - початку XII ст. стала “Повість минулих літ” відомого автора Нестора, яка входить до складу Лаврентієвського зводу. Вона увібрала в себе не лише досвід попередніх історичних знань, але й чітко окреслила регіональні підходи у викладі матеріалу про Київську Русь. Літописцем описано важливий торговий шлях “Із Варягь вь Греки”, який впливав на економічний розвиток галицько-волинських земель, й сприяв появі з XI ст. власного подібного шляху від Прибалтики вздовж Західного Бугу, Дністра і до Дунаю. Цінність цього літопису для досліджуваної проблеми полягає в тому, що в ньому показано розселення слов’янських племен і, насамперед, волинян та білих хорватів, а також переміщення племен тиверців і уличів у басейн Середнього Подністров’я у IX-X ст., які склали основу народності галицького Пониззя. Він же дає відповідь на питання про входження західного

регіону під владу київських князів, на процес християнізації краю, на розвиток політичних подій напередодні утворення адміністративних областей: Галичини та Волині.

Важливі відомості про Галицьку та Волинську землі містяться в Київському літописному зводі кінця XII ст., укладеному ігуменом Михайлівського Видубецького монастиря Мойсеєм, який є складовою частиною Іпатіївського списку [4, с. 178-367]. Він з одного боку, є продовженням “Повісті минулих літ”, а з іншого, є сукупністю літописів, написаних різними авторами і для різних князів (чернігівських, переяславських, волинських, галицьких й ін.). У Київському зводі міститься чимало відомостей про волинські та галицькі справи, зокрема, про боротьбу за галицький стіл після смерті Осмомисла і утвердження в Галичі Володимира Ярославовича.

Головним писемним джерелом з досліджуваної проблеми є Галицько-Волинський літопис (ГВЛ). Він належить до найвартісніших пам’яток давньоукраїнської літератури. Як історичне джерело, що висвітлює події свого часу, літопис не має собі рівних – ні за багатством фактичного матеріалу, ні за рівнем тлумачення подій, явищ, характеристик персонажів, суспільно-політичних процесів Галицької землі й узагалі Південно-Західної Русі XIII ст. ГВЛ є складовою частиною Іпатіївського літопису – одного із найдавніших літописних зводів, в якому широко представлено літописання X-XIII ст. Даний літопис зберігся в кількох списках, з яких основним є власне Іпатіївський (близько 1425 р.) і Хлебниковський (XVI ст.). Всі передруки Галицько-Волинського літопису, що здійснювалися в ПСРЛ та окремими виданнями у XIX—XX ст., бралися з Іпатіївського списку [9, 10, 11]. Вперше ГВЛ перекладений українською мовою за Іпатіївським списком Л.Є. Махновцем у 1989 році [Літопис..., 1989]. Пізніший Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису вважаються пам’яткою староукраїнської мови XVI ст. І за укладанням тексту є найповнішим. Значною подією в науковому житті у плані вивчення і популяризації давньоруських писемних джерел є видання в 2002 році Інститутом історії України НАН України Галицько-Волинського літопису за Хлебниковським списком, в якому автором статті про Галицько-Волинську Русь 2-ої половини XII-XIII ст., дослідження про композиції, джерела, жанрові та ідейні характеристики ГВЛ, деталі коментарі до тексту літопису подав головний редактор тому, відомий фахівець М.Ф. Котляр, аналіз Хлебниковського списку ГВЛ та підготовку тексту літопису здійснила В.Ю Франчук [3].

Загалом Галицько-Волинський літопис не традиційний літопис, а два світських життя князя Данила Романовича та його брата Василька, складається з двох частин: - Галицької — з 1205 р. По кінець 50-х рр. XIII ст., і Волинської — з межі 50-60-х рр. До кінця XIII ст. М.С. Грушевський [57, с. 1] подає точне датування обох частин: 1) 1205—1258 рр.; 2) 1259—1290 рр. У своєму дослідженні першої частини літопису М.Ф. Котляр її розбиває на п’ять послідовно викладених повістей: Початкова Галицька повість; Повість про збирання Данилом волинської отчини; Повість про повернення Данилом галицького стола; Повість про “Побоище Батыєво”; Повість про боротьбу Данила проти ординського ярма. Проте Галицько-Волинський літопис залишається єдиним по композиційній будові та систематичним й досить докладним джерелом з історії Галицько-

Волинського князівства та прилеглих до нього земель. Певну трудність у вивченні цього літопису чинять відсутність датування подій, часті порушення хронологічної послідовності викладу. Цей суттєвий недолік вдало компенсується синхронними згадками з інших літописів, написаних або пере дубльованих з одного і того ж самого джерела, або аналітично виправлених переписувачами. В сучасних виданнях Галицько-Волинського літопису упорядниками проставлені роки і навіть пори року тодішніх подій за певною системою, однак ця хронологія є скоріше відносною, ніж абсолютною (точною) і вимагає подальших досліджень.

Галицько-Волинський літопис є основним джерелом для вивчення історії галицько-волинських земель XII-XIII ст. Варто зауважити, що повідомлення про події на Пониззі того часу практично однотипні за обома Іпатіївським та Хлебниковським списками й мають лише деякі стилістичні відмінності. Загалом на сторінках Галицько-Волинського літопису прямі від відомості про галицько-волинські землі фіксуються у сорока чотирьох випадках (перша згадка датується під 981 роком [10, стб. 750]), - про його столиці міста Перемишль та Червен – 4 рази, про інші літописні міста, городища й поселення (Каліус, Кучелмин, Василів, Онут) – 4, про Галицьку землю – 5, про галичан – 13 разів тощо. Ці відомості викладаються у літописі в нерозривному контексті перебігу подій у Галицько-Волинському князівстві XII—XIII ст. і дозволяють скласти уявлення про господарство, гостру соціально-політичну боротьбу, народні рухи, культурний розвиток й інші аспекти досліджуваного регіону.

Цікаві додаткові відомості про Галицько-Волинське князівство, залежні від нього землі містяться в літописах Густинського монастиря 1-ої половини XVII ст. Зокрема, в складі Густинських літописів зберігся список, перекладений 1670 року ієромонахом цього монастиря М. Лосицьким, в якому викладена схематична історія України з часів Київської Русі по кінець XVI ст., у тому числі драматичні події в Галицько-Волинській державі XII-XIV ст., політика її князів [9]. Саме свідчення даного літопису стосовно досліджуваного регіону потрапили на сторінки середньовічних польських, угорських літописів та хронік.

Для вивчення і реконструкції військово-технічного і організаційного стану розвитку військової справи Галицько-Волинського князівства XII-XIII ст., місця і ролі князівської влади, бояр у роботі проаналізовані і використані відповідні статті такого головного джерела, як пам'ятки давньоруського права “Руська Правда”, що дістав ще назву “Розширена Руська Правда”, який у нашій країні вперше був виданий Академією наук України у п'яти редакціях і семи списках ще у 1935 р.

Політичні події на Галицькій землі XII-XIII ст., про спроби угорських королів загарбати цю територію, знайшли відображення в текстах тогочасних хронік “Діяння угрів” Шимона Кезаї, “Хроніка Угорщини до 1464 р. “Іоана Турочі, “Хроніка” XV ст. Януса Турочі, “Композиція Угорських хронік XIV ст.” Шандора Домановського. Одночасно окремі свідчення про польські взаємини з Галицько-Волинською державою у XIII ст. містяться у “Великопольській хроніці”, складеній на зламі XIII-XIV ст., яка в Україні більше відома під назвою “Великая хроника” о Польше, руси и в их соседях XI-XIII вв.”, опублікована з коментарями за редакцією В.Л. Яніна (1987). Це широко Компіляція, яка створювалася поступово, ввібрала в себе відомості різноманітного характеру, які черпалися з чеських, німецьких, сербських та руських писемних джерел того часу. При цьому головним

джерелом для автора ВПХ була “Хроніка поляків” Вінцентія Кадлубека, що визначалось, мабуть, метою подати повний опис історії польського народу і династії у контексті відносин із сусідніми країнами до 1202 р. Більш конкретні відомості про Галицько-Волинську Русь у зв’язку з її занепадом містяться у великій праці польського історика і хроніста Яна Длугоша “Історія Польщі” (відома під назвою “Хроніка Яна Длугоша”), яка написана одразу після Грюнвальдської битви між 1455 і 1480 роками і складається з 12 книг.

Стосунки Візантії з галицьким князем Ярославом Осмомислом відображені у праці візантійського історика XII ст. Іоанна Кіннама (Кінамоса) “Історія”, написаний між вереснем 1180 і квітнем 1182 рр. Саме в його праці під 148 роком описуються військові сутички між Візантійською імперією і Галицьким князівством Подунав’ї й визначається південний кордон Галицької Русі. Окремі військові і торгові взаємини Візантії з Південно-Західною Руссю ще в IX і X ст. відомості про берладників занотовані у хроніці її правителя Костянтина Порфирородного “Про управління імперією”. Варто зазначити, що в названих іноземних писемних джерелах історія України-Русі або Галицького і Галицько-Волинського князівств подається крізь призму відносин Візантії, Угорщини, Польщі з Галичем. Варто зауважити, що повідомлення іноземних хронік та літописів IX-XIV ст. стосовно військових подій XII – середини XIII ст. у Галицько-Волинській Русі лише доповнюють досить детальну розповідь руських літописів.

Так, стан військової справи на галицько-волинських землях, які найдовше зберігали традиції державності, виразно зафіксований у багатьох письмових свідченнях. У літописах згадуються, наприклад, “пішці” під час облоги Лучеська у 1149 р. [10, с. 286], „стрельци“ короля Данила.

Славні сторінки воєнної історії періоду Галицько-Волинського князівства досить довго трималися в пам’яті народній. Ще у 1517 та 1526 рр. австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн проїжджаючи українськими землями по дорозі до Москви у своїх записках, виданих у 1549 р. зазначає, що “Волинь (Vuolinia) зі всіх князівств Литви населена найбільш войовничим народом” [194, с. 46]. Цю войовничість неможливо уявити стосовно беззбройного народу. Отже, навіть у період тимчасової втрати державності українці продовжували плекати свою зброю. Вона була їм потрібна хоча б для захисту власної свободи в час татарської експансії. Таким чином, без ґрунтового дослідження української складової не можна намалювати повноцінної картини історії зброярства у світі.

1.2.2. Археологічні джерела.

Археологічні джерела про військову справу діляться на дві категорії — нерухомі та рухомі пам’ятки. До перших належать залишки городищ, довгих валів, кам’яних веж-донжонів, до других — різноманітна зброя та спорядження вершника і коня.

Великий масив інформації про давні укріплення, зафіксований дослідниками XIX—XX ст., на сьогодні не достатньо типологізований та хронологічно стратифікований.

На нашу думку, характер кожного городища можна визначити тільки після розкопок усєї площі, коли виявляться типологічні відмінності його від інших категорій поселень. Тому проблема укріплених поселень може бути вирішена остаточно тільки в результаті розкопок суцільними площами пам’яток даного типу

і навколишніх територій, на що не раз вказували провідні археологи [224, с. 5]. Це дозволить відновити картину життя феодальних центрів, вияснити планування, характер оборонних і житлових споруд, господарство і побут їхніх мешканців. При цьому необхідно користуватися ознаками, характерними для городищ і комплексно виділеними на основі досліджень вітчизняних та зарубіжних археологів.

Таким чином, археологічна класифікація городищ - справа досить важлива. Її завдання полягає в тому, щоб диференціювати городища за найсуттєвішими, формальними ознаками: за умовами топографічного розміщення, за ступенем залежності планування від рельєфу місцевості та структурою оборонних споруд тощо. Вона становить джерелознавчу основу для більш поглиблених історичних досліджень.

На території історичної Волині відомо понад дві сотні городищ, значна частина з яких лише обстежена поверхово, що не дає можливості точно визначити серед них кількість укріплень XI—XIV ст. [201]. Аналогічна ситуація і з городищами Прикарпаття [288], яких відомо понад 300. Порівняно непогано обстежено територію Середнього Погориння, де встановлено існування 45 укріплень даного періоду [175].

На території Сирето-Дністровського межиріччя відомо 32 городища кінця X—XIV ст. Відносно даного числа серед науковців є певні розходження. Так, С.В. Пивоваров, нараховує лише 25 укріплених поселень, не вказуючи їхню локалізацію. М.П. Кучера наводить дані про 31 городище [111]. Але при цьому дослідник відносить до укріплених поселень рубежу X - XI ст. городища в Білій, Садгорі (ур. Червона Глина) та XII - першої половини XIII ст. Онут. Однак на перших двох на майданах, укріплених оборонними спорудами, матеріали XI ст. археологічно не засвідчені. Вони виявлені на відкритих поселеннях, які знаходилися неподалік. Населення цих поселень, очевидно, обслуговувало військові гарнізони князівських фортець, розміщених на пануючих висотах Цецин і в Горішніх Шерівцях. Що ж стосується Онути, то тут укріплення не виявлені, на що вказували дослідники. Тому, на наш погляд, класифікація Їого як городища видається сумнівною. В той же час М.П. Кучера не згадує такі городища, як Бабине, Горошівці, Дорошівці, Каплівка, Снячів. На нашу думку, запропоноване нами число 32 є вірогіднішим.

На деяких з городищ були проведені розвідкові розкопки, але на більшості дослідження зводилися, в основному, до незначного шурфування й зйомок планів. Тому археологічна класифікація їх надзвичайно ускладнена. Для визначення конструкції оборонних споруд на деяких городищах проводилися розкопки валів, окремих об'єктів на укріплених майданчиках (Ленківці на Пруті, Горішні Шерівці, Молодія, Недобоївці), лише одне з них - Чорнівське - розкопане повністю.

За останні роки помітно зріс техногенно-антропогенний вплив на навколишнє середовище, в тому числі на пам'ятки історії та культури, розташовані на території сучасних міст і сіл. Деякі з них виявилися повністю знівельованими, тому дослідження даної категорії археологічних пам'яток має бути невідкладним і глибоким.

Планування буковинських городищ майже не відрізняється від розміщення на місцевості подібних пам'яток інших областей давньої Русі X — XIV ст. У

стратегічному відношенні майже всі городища розташовані дуже вигідно, на високих мисах, в районі численних балок та ярів. Завдяки такому географічному положенню вони являли собою важкодоступні оборонні укріплення.

До оборонних споруд зодчі ставили конкретні вимоги: по-перше, вони мали бути максимально важкодоступними для ворога, але захищатися мінімальною кількістю оборонців; по-друге, укріплення оборонного комплексу повинні були споруджуватися в максимально короткий термін з найменшою затратою праці та ресурсів; по-третє, при спорудженні укріплених поселень потрібно було враховувати житлову площу для воїнів, а також для місцевого населення з навколишніх поселень. Тому топографія городищ і їхнє планування знаходяться в тісному взаємозв'язку. У більшості випадків планування залежить від топографічних умов розташування городищ. Виходячи з цього, планування оборонних споруд городищ буває різним залежно від особливостей їхнього місцезнаходження. І топографія, і планування належать до числа ознак, які характеризують зовнішній вигляд городищ. Отже, класифікація городищ за топографією й плануванням фактично означає розподіл городищ на типи за зовнішніми ознаками.

На сьогодні окрім території Середнього Подністров'я та Буковини слов'яно-руські фортеці IX - XIII ст. найкраще досліджені у Погоринні (Терський, Прищепка). У ряді їх праць на основі широкомасштабних розвідок за археологічними джерелами дано характеристику середньовічних пам'яток оборонного будівництва в басейні р. Горині. Проаналізовано топографію городищ, планування і будову їх оборонних споруд, визначені основні етапи оборонного будівництва.

На сьогодні в басейні Горині відомо 75 городищ IX—XIII ст. (рис. Д. 1). Для порівняння відмітимо, що у монографії П.О. Раппопорта [180, карта 2] використані дані про 24 городища Погориння, а у реєстрі М.П. Кучери [1999, с. 193-196] їх враховано 41.

Дві третини цих фортець (49) розміщені на Волинській височині в середній течії Горині. Інші приблизно порівну розподіляються у верхній течії Горині та в нижній течії, на Поліссі.

Слід відзначити, що чимало з відомих пам'яток ще чекають детальнішого вивчення. Нові розкопки допоможуть надійно ідентифікувати, які з них відносяться до княжих та боярських замків, прикордонних фортець, а які, можливо, лише тимчасово використовувалися обмежений період часу.

Таким чином, наявний стан археологічного вивчення регіону дозволяє використовувати для наукового аналізу лише невелику кількість добре розкопаних пам'яток.

У другій половині XIX ст., коли на західноукраїнських землях почали закладатися основи археології, розпочалося формування колекцій рухомих (речових) пам'яток доби середньовіччя у сучасних музеях регіону. Найбагатші у військово-історичному відношенні археологічні колекції зберігаються у фондах Львівського історичного музею. Їх поява пов'язана із заснуванням музеїв у Львові та початком професійного вивчення археологічних пам'яток.

Предмети озброєння знаходилися серед перших археологічних знахідок, що потрапляли до багатьох професійних музеїв Львова у XIX — першій половині XX ст. Тому необхідно коротко розглянути історію археологічної колекції Львівського

історичного музею, що пов'язана з початками створення приватних колекцій старожитностей в Галичині.

Найбільшими збірками княжих старожитностей галицько-волинських земель володіли Музей Ставропігії та Музей НТШ започаткований у 1870—1930-х рр. І. Шараневичем, М. Грушевським, Я. Пастернаком, О. Цинкаловським та іншими відомими археологами Галичини та Волині. У 1940 р. археологічні колекції музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка поклали початок збірці Львівського історичного музею. Внаслідок непродуманого переміщення сотні безцінних знахідок, щоправда, втратили свої наукові паспорти.

Найбільші колекції зброї та військового спорядження походять з великих центрів Галицько-Волинського князівства: Галича (Крилос), Звенигорода, Теробовлі (Зеленче), Пліснеська, Пересопниці. Проте, географія поширення, наприклад, вістрь стріл чи сокир досить широка: їх знайдено навіть у невеликих населених пунктах, як наприклад, городище у Борисковичах на Волині.

Львівський історичний музей володіє значними збірками старожитностей галицько-волинських земель з розкопок післявоєнного періоду, коли досліджувалося місто Звенигород поблизу Львова. Його дослідники І.К. Свешніков, Г.М. Власова, В.С. Терський протягом 1953-1972 рр. нагромадили велику кількість археологічних предметів XI—XIII ст., серед яких предмети військового застосування займали помітне місце. Згодом відбулися поступлення з досліджень експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Белзі (1982—1988), коли широкими площами досліджувалися літописні міста Чемерин (1988—1990), Пересопниця (1993—1998, городище у с. Борисковичі Горохівського р-ну (1990) та інші пам'ятки Волині. Цінні пам'ятки військової справи отримано у 1999—2000 рр. експедицією Львівського історичного музею під час рятівних розкопок боярської садиби середини у Володимирі. Таким чином, за понад 60 післявоєнних років польових досліджень експедицій Львівського історичного музею фонди музею поповнили експонати з розкопок всіх основних центрів Галицько-Волинського князівства. Ці колекції знайшла лише вибіркоче висвітлення у публікаціях.

Таким чином, Львівський історичний музей володіє найбагатшою в світі колекцією артефактів періоду Галицько-Волинської держави У його групі фондів «Київська Русь», нараховується близько 50 тис. одиниць збереження, серед яких понад 4 тис. од. зб. є предметами, пов'язаними зі військовою справою. Це, насамперед, бойові сокири, булави, кистені, вістря списів та стріл, остроги, окуття сагайдаків, сідел тощо.

Велика кількість цінних пам'яток військової справи, зокрема, переданих у Львівський історичний музей з інших музеїв у 1940 р., як і здобутки післявоєнних експедицій музею досі не дочекалася опублікування. Проте, пам'ятки військової справи фондові групи Львівського історичного музею «Київська Русь» є базовими у вивченні військової історії Прикарпаття та Волині періоду Галицько-Волинської держави.

Останнім часом у статтях С.В. Терського подано характеристику окремим категоріям предметів військової справи, однак, поза увагою дослідників залишається ще багато цінних знахідок. Поглиблене вивчення цих колекцій дозволить об'ємніше уявити особливості матеріальної культури українців княжої

доби.

Джерельну базу даного дослідження складають також матеріали фондів Івано-Франківського (знахідки з розкопок Галича експедиціями В.В. Ауліха, Б.А. Томенчука та ін.), Тернопільського (матеріали з розкопок Теревовлі), Рівненського (матеріали з розкопок Пересопниці, Дорогобужа, Муравиці), Волинського (матеріали з розкопок Перемиля), Чернівецького краєзнавчих музеїв та інших установ України та Росії, які зосередили у своїх збірках пам'ятки з галицько-волинських земель.

Джерельну базу дисертаційної роботи складають також здобуті археологічні матеріали під час досліджень міст, городищ і поселень Галицько-волинських земель XI-XIII ст., які здебільшого зберігаються у фондах археологічних лабораторій вузів регіону, зокрема, у Волинському національному університеті імені Лесі Українки (матеріали з розкопок Володимира, Любомля, Городища Чаруківського), Львівському національному університеті імені Івана Франка (матеріали з розкопок Пліснеська, Буська), Кам'янець-Подільському державному університеті. Тут опрацьовано археологічні матеріали (зразки давньоруської зброї, військового спорядження тощо), а також плани і креслення результатів окремих розвідок 32 городищ і поселень, здійснених археологами М.М. Кучинком, М.А. Пелещишином, І.С. Винокуром та іншими. Аналогічні матеріали про городища XI-XIII ст. та їх військові старожитності опрацьовані у фондах музеїв-заповідників Острога, Луцька, Кам'янець-Подільського.

У дисертації також використані для аналізу дані про пам'ятки військової історії з території межиріччя Західного Бугу та Горині, Верхнього Пруту і Середнього Подністров'я із звітів про стаціонарних дослідження городищ і поселень XI-XIII ст. цього ареалу, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Буковинського центру досліджень (НА БЦАД), який знаходиться в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича та ін. Зокрема, нами опрацьовані звіти М.П. Кучери, М.М. Кучінка, Б.О. Тимощука, Б.А. Прищепи, С.В. Терського, Б.А. Томенчука, Л.П. Михайлини, С.В. Пивоварова, І.П. Возного про археологічні городища XII—XIII ст. [17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25]. Найбільший пласт матеріалів для періоду XI-XIII ст. дали матеріали з розкопок літописних Дорогобужа та Пересопниці у 1970—1990-х рр., а також с. Чорнівка Новоселицького району. Про пам'ятки військової історії XIV ст. найповнішу інформацію дають розкопки М.М. Кучінка та С.В. Терського у Володимирі та Луцьку [112, 113, 115].

Крім того, під час виконання дисертаційної роботи використані матеріали стаціонарних археологічних розкопок княжих столиць Волині — Володимира, Лучеська, Пересопниці та розвідкових пошуків Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею (досліджувались городища XI—XIII ст. у Верхньому Побужжі) у 1992—2005 рр., в яких автор брав найдіяльнішу участь. Участь в цих дослідженнях дала автору досвід для порівняльного археологічного вивчення зброї, оборонного зодчества Галицько-Волинської Русі та дозволило проаналізувати соціально-економічний і військовий комплекс не лише Волині, але й Прикарпаття та Середнього Подністров'я.

В останнє десятиліття археологічні розкопки культурних напластунків XIV–XVIII ст. в Західній Україні мають, як правило, випадковий характер. Друга пол. XIII–XIV ст. на сьогодні взагалі слабо вивчена археологами не лише в Україні. Про цей історичний період особливо мало досліджень і з історії озброєння. Проте, з літописних джерел відомо, що саме у Галицько-Волинському князівстві в цей період військова справа переживала певний підйом [Історія..., 1992, с. 32]. Галицько-волинські землі надовго після походу хана Батия залишалися найкультурнішими та найгустіше заселеними серед земель сучасної України. Ще на початку XVI ст. австрійський дипломат Сигізмунд Герберштейн проїжджаючи українськими землями по дорозі до Москви у своїх записках, виданих у 1549 р. зазначає, що "Волинь (Vuolinia) зі всіх князівств Литви населена найбільш войовничим народом" [194, с. 46].

Тому, важливе значення для вивчення матеріальної культури того періоду мають випадкові знахідки, зокрема, під час земляних робіт. У місцевих музеях зібрано чималу колекцію пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства. Вагому долю серед них складають предмети озброєння: мечі, шаблі, вістря списів, сулиць, стріл, деталі сагайдака, бойові сокири, булави та кистені, елементи захисного обладунку та спорядження вершника і бойового коня. Ці види зброї та військового спорядження були в першу чергу предметом аналізу для дослідників. При цьому питання розглядалося лише в контексті історії східноєвропейського озброєння [79, 80, 81, 82, 83].

Таким чином, аналіз історіографії проблеми засвідчує, що, незважаючи на значний доробок історичної науки у дослідження Південно-Західної Русі і, зокрема, Галицького і Галицько-Волинського князівств, й досі фактично не вивченим залишається військова справа галицько-волинських земель у XI–XIV ст. Опрацювання і використання давньоруських літописів, "Руської Правди", хронік іноземних авторів та інші письмових джерел, матеріалів археологічних карт та археологічних досліджень і розвідок Львівщини, Волині, Рівненщини, Івано-Франківщини, Хмельниччини, Тернопільщини, Чернівецьчини стало основою історичного та теоретичного осмислення і відтворення узагальненої військової історії галицько-волинських земель середини XI – середини XIV ст.

Розділ 2.

Військово-політична діяльність галицьких та волинських князів у XI–XIV ст.

З моменту утвердження Київської держави на територіях Волині та Прикарпатті, коли тут розпочався процес формування місцевих військових кадрів та відповідної інфраструктури: мережі укріплень, стратегічних шляхів, зброярських майстерень і т.п., важливим спрямовуючим фактором військового будівництва була князівська влада. Відтак військово-політична діяльність галицьких та волинських князів спиралась на синтез місцевих традицій, кадрів та існуючу з племінного періоду інфраструктуру з принципами військового будівництва, привнесеними представниками великокнязівської адміністрації та дружини з Середнього Подніпров'я.

2.1. Військово-політична діяльність галицьких та волинських князів у XI–XII ст.

Формування Галицького та Волинського князівств відбувалося за складної військово-політичної ситуації, тому їх політичній еліті доводилося велику увагу приділяти зміцненню обороноздатності своїх уділів. У цій діяльності їм доводилося спиратися на не чисельні загони, що відбрунькувалися від великокняжої дружини. А основною військовою опорою на місцях мав бути місцевий боярський прошарок, що в тій чи іншій мірі сформувався ще у докиївський період. Рівень військової організації місцевих племен, слід думати, в значній мірі залежав від ступеню державної організації.

2.1.1. Початки формування державної та військової організації у Прикарпатті та Волині (VI— кінець XI ст.)

Від початків державотворчих процесів, що відбувались у Прикарпатті та Волині у VI—VII ст. громади місцевих східнослов'янських племен — носії слов'янської (празько-корчацької) культури входили до складу єдиного дулібського союзу [223, с. 135-136].

Ряд джерел свідчить, що у середині VI ст. землі Західної Волині і Східного Прикарпаття зазнали нашествия кочовиків-аварів, які поставили дулібську спільноту в залежність від себе („обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів") [4, с. 7]. На думку деяких істориків, ця залежність могла тривати приблизно з 558 по 670 р. [Lowmianski, 1963, с. 366-367, 370]. Очевидно, авари „примучували" не лише властивих дулібів, які жили в західній частині Волині, але й населення Східного Прикарпаття, Середнього Подністров'я і Верхнього Попруття, розташоване значно ближче до Аварського каганату. Внаслідок тривалого військового протистояння мало відбутися запозичення передової військової техніки цього кочового народу. Одним із свідчень цього є численні знахідки специфічних тригранних наконечників аварських стріл, зібрані на багатьох городищах цієї території, що існували у VII—X ст. Лише на городищах поблизу Хотина на Чернівеччині (хут. Гринячка) та Теробовлі (Кровинка), які зазнали масованого нападу аварів, мабуть, у VII ст., було виявлено декілька десятків вістрь)

Починаючи з останніх десятиріч VII ст. спостерігався помітний поступ у матеріальній культурі та суспільній організації жителів регіону. Мабуть, у першій половині VIII ст. утворилися більш міцні об'єднання у формі племінних князів: на землях Середнього і Верхнього Побужжя — літописних волинян, у Верхньому

Подністров'ї — літописних хорватів, на землях Середнього і Нижнього Подністров'я літописних тиверців [223, с. 136-139]. Є підстави вважати, що саме вони згадані в етно-географічному довіднику 70-х років IX ст. — так званому „Баварському географі" як бужани, волиняни та уличі [143, с. 54-55, 64]. Руський літописець повідомляв, що уличі і тиверці „сиділи" по Бугу і Дністру, а „також поблизу Дунаю", „аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні" [4, с. 8], тобто до початку XII ст. Мабуть, у VIII—X ст. тиверці займали землі між Дністром і Прутом, включаючи сучасну територію Чернівецької обл. [223, с. 56-57; пор.: 54, с. 205-206].

Існує припущення, що в той самий час на південь від Верхнього Пруту і у верхів'ях Сірету розміщувалися поселення хорватів, які заселяли все Східне і Північне Прикарпаття й були об'єднані у власне племінне княжіння [225, с. 168-174].

Увесь період своєї історії ці племінні княжіння перебували у постійній конфронтації, найперше з кочовими племенами угорських (мадярських) племен, яких після 895 р. змінили печеніги [281, с. 29-30]. Ще в 886-889 рр. мадяри кочували поблизу Дону й Азовського моря, відтак під ударами печенігів відійшли в Середнє Подніпров'я, звідки організовано рушили в Прикарпаття, у район нинішнього Галича. Близько 895 р. вони перейшли Карпати і захопили Паннонську рівнину [4, с. 14, 16; Краткая..., 1991, с. 13-14]. Проте це був лише короткий у часі епізод, який не залишив жодних слідів не лише в писемних, але й в археологічних джерелах.

Таким чином, коли в XI ст. в Прикарпатті та Волині закріплюється київська великокнязівська адміністрація [67], місцеве землеробське населення вже мало значний військово-політичний досвід. Потреби постійної боротьби з войовничими кочівницькими спільнотами, які прибували і Великого Степу в Північне Причорномор'я і Подунав'я були однією з передумов внутрішньої консолідації східнослов'янських племен, у тому числі тих, які проживали на Волині, в Подністров'ї і на Східному Прикарпатті, та появі у них міцних об'єднань — племінних княжінь, що були важливим етапом на шляху до утворення єдиної держави. Потреба опору пришельцям змушувала створювати єдину фортифікаційну мережу та готувати для неї військові залоги.

2.1.2. Місце Галичини та Волині в військовій політиці Київської держави (кінець IX — кінець XII ст.)

В останній чверті IX ст. племена Волині та Подністров'я почали втягуватися у сферу впливу Київської держави. Згідно з руським літописом, у 885 р. князь Олег намагався узалежнити дулібів, білих хорватів, уличів і тиверців [4, с. 14]. Можливо, воєнні дії велися тоді на Волині і в Подністров'ї. Принаймні, археологічні дослідження, проведені на городищах регіону, свідчать, що ряд фортець місцевих дулібів, хорватів та тиверців зазнали руйнувань близько рубежу IX—X ст. Проте деякі з них було відбудовано і значно зміцнено [188, с. 66-67]. Мабуть, тоді хорвати і тиверці спромоглися відстояти свою самостійність [54, с. 419], хоча в літературі неодноразово висловлювалася думка, що вони визнали верховну владу київського князя, але „ще деякий час зберігали племінну автономію" [223, с. 65]. І все ж літописець не згадує їх, як і східних хорватів, серед племен, зобов'язаних даниною київському князю. Крім того, якщо східні сусіди

тиверців — Ulrichi були підкорені і обкладені даниною лише за часів князя Ігоря, тобто десь наприкінці 30-х рр. X ст. [54, с. 413-414], то це означає, що й тиверці, розташовані на захід від Ulrichi і деревлян, до тих пір зберігали внутрішню самостійність.

І все ж тиверці, як і хорвати, повинні були рахуватися із силою Київської держави і підтримувати з нею політичні відносини, виступаючи надалі її союзниками у війнах проти Візантії, а можливо, й інших супротивників. Зокрема, вони брали участь у поході князя Олега на Царгород у 907 р., причому, тиверці названі в літописі „толковинами" [4, с. 16]. Можливо, цей термін стосувався також хорватів і дулібів, згаданих у переліку учасників походу безпосередньо перед тиверцями. М. Грушевський вважав, що до „толковинів" київського князя належали ті племена, які „добровільно чи не добровільно, наслідком „примучування“. підпали його політичному впливу, послали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дані, ані не мали інших зобов'язань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи" [54, с. 412]. Отже, „толковини" — це „автономні племена, зобов'язані до висилання своїх військ на поміч київському князю" [54, с. 419].

Наступний етап підпорядкування західних племен Русі Києву наступив у другій половині X ст. за князя Святослава. Саме цим часом слід датувати поширення городищ правильної форми, насамперед у Прип'ятському Поліссі. Підпорядкування Волині та Прикарпаття відбувалося поступово. Найпершою була підпорядкована Погорина — територія в басейні р. Горинь. Тут великокнязівською владою було поселено бранців із тимчасово захоплених Святославом територій у Північному Причорномор'ї [219]. Заключним акордом у формуванні нової військово-політичної ситуації, коли відбулося остаточне входження Волині та прикарпатських земель до складу Київської держави, стали походи князя Володимира Святославовича 80—90-х років X ст. Приєднавши до Києва Західне Побужжя в 981 р., великий князь незабаром розпочав наступ на Верхнє Подністров'я і Східне Прикарпаття. Важливе повідомлення щодо цього подав В.М. Татищев [1963, с. 64] під 6500 (992) роком: „Володимир ходив до Дністра з двома єпископами, багато людей, навчаючи, хрестив і збудував у землі Червенській град у своє ім'я Володимирь і церкву пресвятої Богородиці створив, залишивши тут єпископа Степана і повернувшись з радістю". Адміністрації Володимира-Волинського майже сто років підлягали всі західні землі Русі. Саме Волинь довший час залишалася базою утвердження великокняжої влади у західному регіоні держави.

Населення Середнього Подністров'я – тиверці були підпорядковані Києву тоді ж. Вже в 944 р. вони брали участь у поході князя Ігоря на Візантію [4, с. 25] в якості „толковинів“, що можна розглядати як опосередкований доказ цілковитого входження їхнього племінного князіння до складу Київської держави. На користь цього свідчить й археологічний комплекс середньовічних укріплень на одній з найвищих вершин Хотинської височини — г. Городище (483 м), розташованій поблизу с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну (досліджений видатним українським археологом Б.О. Тимощуком) — князівську фортецю було збудовано в першій половині X ст. чи навіть на рубежі IX—X ст. і вона функціонувала до першої половини XII ст. [224, с. 57-65]. Однак поки київський князь не встановив

свою владу над улочами і деревлянами, не могло бути й мови про будівництво князівських фортець на території тиверців. А сам характер розташування Горішньошерівецького городища, деякі особливості його внутрішньої забудови, оборонних конструкцій і знайденого речового матеріалу говорять за те, що це була князівська фортеця — осередок влади київських князів і водночас погост, куди місцеве тиверське населення звозило данину [188, с. 55].

Серед учасників походу 944 р. літописець не згадує дулібів (волинян, бужан, лучан) і хорватів. Це може вказувати на їхній вихід з числа „толковинів", тобто союзників Києва.

Прагнучи відстояти свою самостійність, хорвати виступили проти влади київського князя, мабуть, навесні 992 р. Тоді Володимир на чолі великого війська здійснив похід, який остаточно утвердив його владу в регіоні.

Матеріали археологічних досліджень, здобуті в Східному Прикарпатті, підтвердили масову загибель наприкінці X ст. старих адміністративно-господарських центрів, у тому числі потужної фортеці, рештки якої збереглися поблизу с. Ревне Кіцманського р-ну Чернівецької обл. [224, с. 121-138]. Натомість на рубежі X—XI ст. неподалік, на вершині г. Цецин (541 м), було споруджено нову фортецю стратегічного призначення, яка стала осередком державної влади і збору данини [224, с. 190-191].

Розташування Галицької та Волинської земель на західній окраїні Русі зумовлювало не лише економічні та культурні контакти. Час від часу мирні стосунки переходили у напружені, а то й переростали у військові конфлікти з печенігами і половцями, ятвягами і литовцями, поляками і угорцями, рицарями Тевтонського ордену і татарами. Необхідність захисту своєї землі від ворогів примушувала місцевих князів удосконалювати військову справу, тримати напоготові сильну армію.

Невдовзі після підпорядкування Прикарпаття та Волині місцевим військовим гарнізонам великокняжих фортець довелося стримувати переважаючі сили польського князя Болеслава Хороброго під час його походу на Київ. 1073 року ці міста повторно захопив інший польський король. Болеслав, згідно з даними історика XVIII ст. Нарушевича, шість тижнів облягав Луцьк [Сендульський, 1873, с. 811].

Після смерті київського князя Ярослава Мудрого вся Київська держава розпалася на окремі удільні землі та князівства, і серед цих земель Київ вже не відігравав ролі політичного центра, яким він був раніше. Усе це прискорило появу місцевих князівських бойових дружин Галичини та Волині. Так, після примирення з поляками новий володимирський князь Олег Святославович спільно з на той час турівським князем Володимиром Мономахом ходив у похід на чехів на підтримку польського князя Болеслава II. Згідно з "Повчанням", вони "бродили країною чотири місяці".

Землі Волині і Прикарпаття перебували під безпосередньою владою київських князів до кінця XI ст., коли на цій території відбулися значні міжусобні військові операції, пов'язані з утвердженням у Південно-Західній Русі синів князя Ростислава Володимировича. Близько 1084 або 1085 р. великий київський князь Всеволод Ярославович (1078-1093) передав Рюрику, Володарю і Васильку Ростиславовичам, відповідно, Перемишльський, Звенигородський і

Теребовльський уділи [4, с. 146; 54, с. 75, 409]. Наступними роками троє братів проводили ворожу стосовно Києва політику. Тоді ж, у 1085 р. новий волинський князь Ярополк Ізяславич увійшов у конфлікт з Києвом, внаслідок чого великокняжа дружина на чолі з Володимиром Мономахом змусила його втекти в Польщу. Після поразки Ярополк залишив у Луцьку для охорони своєї сім'ї військову дружину [10, с. 197]. По укладенню з Мономахом миру у 1087 р., "пересидівши мало днів" у Володимирі Ярополк йде у похід до спірного з Ростиславовичами Звенигорода, під час якого загинув від руки якогось Нерядця, підсланого Рюриком Ростиславовичем.

Таким чином, в кінці XI ст. виокремлюється Галицька земля, де княжить династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини Рюрик, Володимир і Василько поділили між собою Галичину: Рюрик правив в Перемишлі, Володар – в Звенигороді, Василько – в Теребовлі. Рюрик незабаром помер, і фактично князями залишились Володар, що мав столицю в Перемишлі, і Василько – Теребовлі. З відокремленням Галичини не могли змиритись князі сусідньої Волині, підтримувані князем Святополком. Адже, коли територією майбутнього Галицького князівства заволоділи Ростиславовичі, великий князь Святополк Ізяславович (1093-1113) заявив, що „се є волость отця мого і брата" [4, с. 153]. Він мав на увазі Ізяслава Ярославовича, який правив у Києві з 1054 до 1078 р. (з кількома перервами) і його сина, володимирського князя Ярополка Ізяславовича (1078-1087). Цю заяву було зроблено через те, що Після смерті Рюрика в 1092 р. у Перемишлі утвердився Володар, який зберіг за собою і Звенигород, а Василько, що княжив у Теребовлі, отримав як компенсацію Галич з волостю [54, с. 416-417]. Таким чином, з кінця XI ст. територія Теребовльського князівства поширилася на Правобережне Подністров'я і Верхнє Попруття.

В цей час почалася завзята міжусобна боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Однак Володар та Василько змогли відбитись від Святополка, розбивши його на Рожнім полі Галицько-Волинського пограниччя, та його союзників – угрів під Перемишлем (1099). Василько Ростиславович, принаймні, до його осліплення наприкінці 1097 р., виявляв неабияку активність у внутрішній і зовнішній політиці, яка справила відчутний вплив на становище в регіоні. Прагнучи зміцнити обороноздатність князівства для захисту від половців, він оселяв на прикордонних землях групи тюрків — берендичів, торків, печенігів, а також планував „забрати болгар дунайських і посадити їх у себе" [4, с. 151; 54, с. 416]. З цією діяльністю можна пов'язувати заснування прикордонного міста Кучелмина, вперше згаданого у літописі 1159 (фактично — 1158) року [4, с. 273]. Його руїни виявлено на високому правому березі Дністра, між селами Непоротове і Ломачинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл. [188, с. 92-94]. Нині вияснено, що рештками центральної частини цього міста є комплекс давньоруських об'єктів, розташований поблизу сусіднього с. Галиця, і що Кучелмин виник на початку XII ст. [166, с. 60-61. 63]. Його назва, утворена від явно тюркського імені, можливо, ватажка поселених там Васильком Ростиславовичем берендичів, торків, печенігів або, як припускали С.В. Пивоваров та І. Чеховський [166, с. 62-63; пор.: 54, с. 416], чорно-клубуцьких коуїв, слугує додатковим, хоч і непрямим, доказом присутності осілих тюрків ті південно-східних рубежах Теребовльського князівства.

Василько Ростиславович міг бути засновником ще одного міста — Василева, згаданого в літописі у зв'язку з подіями 1230 р. [4, с. 387; 224, с. 152-153]. Воно розташовувалося при впадінні р. Серет у Дністер (ліва притока), тобто на перехресті шляхів, які вели зі столичних Теревовлі і з Галича, що набув статусу головного стольного міста, як припускав М. Грушевський, ще перед смертю князя Василька (1124 р.) [54, с. 416]. Таке вигідне розташування сприяло піднесенню Василева як ремісничо-торговельного і культурного центру в Середньому Подністров'ї.

Успішний розвиток регіону забезпечили не тільки заходи в галузі оборони, але й встановлення економічних і політичних відносин між Теревовльським, а потім і Галицьким князівствами та візантійськими володіннями у Причорномор'ї і самою Візантією. Адже між династіями Ростиславовичів і Комнінів існували родинні зв'язки: влітку 1104 р. донька Володаря Ірина вийшла заміж за Ісаака, сина візантійського імператора Олексія I Комніна [4, с. 159].

Новопосаджені галицькі Ростиславовичі та володимирський князь Давид Ігорович проводили активну роботу по формуванню своїх власних дружин. У битві під Перемишлем у 1100 р. проти сина великого князя Ярослава Святополковича та угорців, не маючи жодного города, він зміг виставити на допомогу Ростиславовичам 100 власних дружинників [4, с. 153]. Місцеві громади стояли горою за Ростиславовичів та Ігоровичів, вважаючи їх представниками свіж удільних династій. Так, втрачений під час протистояння з Києвом Лучеськ, як і Володимир, піддався Давиду відразу як тільки він з'явився під стінами міста [54, с. 395—396]. Проте, в результаті військово-політичних подій 1097—1099 рр., що наступили після Любецького з'їзду, коли Давид Ігорович був визнаний головним винуватцем осліплення Василька Теревовельського, проти нього виступила коаліція на чолі Великим київським князем Святополком Ізяславовичем. Збройні сутички тривали декілька років, неодноразово супротивники брали в облогу Володимир. Давид був змушений видати Ростиславовичам бояр, які спровокували міжусобицю, а згодом за рішеннями з'їзду в Увітичах назавжди втрачає Володимир [ПВЛ.— Т. 1, с. 171-172].

У своєму протистоянні з Києвом князь Давид Ігорович шукав підтримки у Польщі, проте бажаної допомоги звідти не отримав. Він також домовився з новопосадженим луцьким князем про спільну боротьбу зі Святополком Ізяславовичем при наступі останнього на Волинь і залишив Святоші свою невелику дружину. Проте як тільки до Лучеська підійшло військо київського воєводи Путяти, луцький князь "похватав" дружину Давида і сам зі своїм військом приєднався до Путяти, який рухався на підмогу обложеним Давидом у Володимирі. Давид Ігорович змушений був зняти облогу міста. Київський князь Святополк, зайнявши Володимир, мав намір позбавити володінь і Ростиславовичів, проте коаліція останніх з Давидом та половцями хана Боняка перемогла об'єднані сили Святополка та угрів. Після короткочасної облоги Лучеська Святоші довелося покинути Волинь [10, с. 247—248]. Після захоплення Червена та Сутейська Давид Ігорович обложив у Володимирі Мстислава Святополковича. Під час облоги останній загинув, що дозволило Давиду на короткий час зайняти місто.

Після князювання Василька Теревовельського і Володаря Звенигородського вся Галицька земля опинилась в руках Володаревого сина, талановитого і

енергійного Володимирка (1141 – 1153), який об'єднав в 1141 р. Перемишльську і Галицьку волості і в 1144 р. переніс столицю в м. Галич над Дністром [4, с. 193; 54, с. 419—420, 428]. За його князювання і розпочинається піднесення Галицького князівства та відбувається цілеспрямована експансія в напрямі до Чорного моря на Придністровське Пониззя, де розпочинається активна розбудова укріплень.

Утвердження у Пониззі вимагало союзних відносин з Візантією, які Володимирко Володаревич підтримував з 1143 р. Його син і наступник Ярослав Володимирович (Осмомисл), який зайняв галицький престол у 1153 р. [4, с. 258], теж уклав союз з Візантією [54, с. 441-442].

Правління Володимирка також супроводжувалось тривалою внутрішньою боротьбою з опозиційним боярством, так і з іншими князівствами, котрі не могли змиритись з існуванням самостійної Галицької землі. Під час міжусобної війни між Володимирком та коаліцією князів на чолі з великим князем Всеволодом Ольговичем страждало, насамперед, Лівобережжя Дністра: **ЕПреиде же тогда и князь Изяславъ, сынъ Давыдовъ, внукъ Святославъ, съ Половецкими князи, имущее съ собою множество Половецъ, и взяша два града князя Володимерка Галискаго, Ушицу и Микулинъе** [11, с. 167]. Результатом воєнних дій, що відбувалися під Звенигородом, та чисельної військової переваги коаліції київського князя, Володимирко Галицький був змушений поклонитися останньому. В літописі про це така згадка: **„И даде князь Володимеръ Галичській великому князю Кіевкому Всеволоду Олговичю двь тысячи рублевъ сребра; князь великій же Кіевскому Всеволодъ Олговичъ возврати грады великому князю Володимиру Галичскому, еже бь взял у него Ушицу и Микулинъ”** [11, с. 168]. Як бачимо, літописні міста Середнього Подністров'я – Ушиця і Микулин відігравали важливу роль в обороні і захисті Дністровського водного торговельного шляху до Чорного моря та південно-східних кордонів Галицького князівства. Ймовірно, Ольговичі хотіли економічно відрізати Галицьке князівство від півдня, як це пізніше зробив Іван Ростиславович Берладник.

Автономна політика галицького князя Володимирка, спрямована на зміцнення Галицького князівства та проведення ним незалежної політики відносно Київського князівства, призвела до утворення проти нього великої коаліції на чолі з київським князем Всеволодом Ольговичем, котра прагнула привести до покори „бунтівного” князя. В ході військового протистояння, яке в основному відбувалось під Звенигородом, київській коаліції вдалось здійснити обхідний маневр та захопити два головних на той час міста Пониззя — Ушицю та Микулин, що, на нашу думку, були центральними в системі оборони даного регіону [11, с. 167]. Протистояння під Звенигородом тоді відбувалось з перемінним успіхом, однак захоплення „фактичне” фортець Пониззя ставило крапку в цьому протистоянні на користь київського князя Всеволода Ольговича, оскільки „падіння” Пониззя збільшувало чисельну перевагу над галичанами київської коаліції з одного боку, та відкривало шлях на Галич з іншого. Окрім цього, Галицьке князівство втрачало важливу економічну базу, що на нашу думку, робило всі наступні військові дії з боку галицького князя безперспективними. В результаті цього Володимирко був

змушений підкоритися Всеволоду Ольговичу. Перед цим важливим політичним кроком Володимирко замирився з братом київського князя Всеволода Ольговича Ігорем, який виступив посередником між ними. За викуп він домогся повернення Галичу захоплених міст Пониззя [11, с. 168] й, таким чином, зберіг оборонні рубежі цього регіону.

Галицький князь продовжив активну військову політику на Волині, яка залишалася вірною київській владі. Так, один з опальних волинських князів Ярослав Святополкович, не знайшовши підтримки в угорського короля, спробував за підтримки Польщі [10, стб. 292] в 1121 р. повернути собі волость: "приходи Ярослав с Ляхы к Чьрвну при посадничи Фоме Ратиборовичи (на той час воєвода у Володимирі — С. Т.) и воротишася опяť не вспевше ничто же" [10, стб. 286]. Вдруге у 1123 р. в його військовій коаліції, що обложила місто, разом з польськими, чеськими, угорськими загонами, брали участь дружини перемиського та теребовльського князів. Під час облоги князь Ярослав загинув під стінами міста, а його військо відступило [10, стб. 287].

З 1135 р. новий володимирський князь Ізяслав, старший син Мстислава Великого [10, стб. 301] надійно закріпився на володимирському престолі і під кінець свого життя підняв Волинь фактично до рівня незалежного князівства. Об'єднання Києва та Волині в одних руках було не вигідним Галичу. Тому, коли в 1140 р. новий київський володар князь із чернігівської династії Ольговичів Всеволод Ольгович вирішив забрати Волинь у Ізяслава, він запросив "Ивана Васильковича и Володаревича из Галича Володимирка на Вячеслава и на Изяслава на Мстиславича посла" [10, стб. 304]. Проте, коаліція успіху не досягла і змушена була повернутися ні з чим.

Після смерті Володимирка галицький стіл займає його син Ярослав прозваний Осмомислом, який зумів укріпити Галицьке князівство, розширивши південні кордони аж до Чорного моря і устя Дунаю. Ставши галицьким князем, Ярослав Володимирович постарався, наскільки міг, зняти гостроту протиріч, які існували між його батьком та київським князем. На словах від виявив покірність Ізяславу, але, насправді, з самого початку намагався проводити незалежну політику, що викликало нове покарання галичан, що потерпіли в 1153 р. поразку під Теребовлею. Битва була програна галицькими боярами, які керували земельним ополченням замість князя.

Союзні стосунки з Юрієм Долгоруким змушували Ярослава Осмомисла у 1156 р. брати участь у невдалому поході проти волинських Ізяславовичів [10, стб. 482]. Однак, у 1156 р. Володимир остаточно затвердився за Мстиславом Ізяславовичем, який відразу ж почав окрім будівництва монументальних споруд Успенського собору та ще трьох храмів, зводити потужніші укріплення. Невдовзі після згаданих походів галицький князь Ярослав стає постійним союзником волинських князів. Так, 22 грудня 1158 р. обоє князів увійшли у Київ для того щоб передати його смоленському князю Ростиславу Мстиславовичу. Згодом, Мстислав неодноразово приходив з волинським військом на заклик свого дядька першим серед південноруських князів.

В період, коли Київ був втрачений волинськими Мономаховичами, їх стратегічними союзниками виступають також сусідні польські князі. Так, у 1157 р. галицькі та волинські полки допомагають Польщі у боротьбі з німецьким

імператором Фрідріхом Барбаросою [Головко, 2004, с. 233], а у 1159 р. Мечислав Познанський разом з Болеславом, князем краківським та мазовецьким і Генриком Сандомирським допомагав Мстиславу Ізяславовичу повернути князівство переяславське [15, с. 52], а згодом, у 1162 р. польські загони спільно володимирською залогою обороняли місто від військ Юрія Долгорукого [15, с. 57]. Все це дало підстави польському історику твердити, нібито у 1170 р. князь Казимир Справедливий забирає землі брестську, володимирську (?), дорогичинську та перемишльську під свою владу [15, с. 97].

Помирившись з волинськими князями, Ярослав намагався утвердитися на землях вдовж Дністра і Прута, що тягнулися до нижнього Дунаю, відомих у літописі як Пониззя. Це категорично не сподобалось Юрію, який намагався після захоплення стольного града відновити існуючі права великих київських князів на зайняті Ярославом території. Безуспішні спроби Юрія Володимировича продовжив Ізяслав Давидович (1157-1159), ставлеником якого став Берладський князь Іван Ростиславович – двоюрідний брат Ярослава.

Як вказує М. К. Юрасов [260], утвердження Ярослава Осмомисла в Пониззі викликало негативну реакцію як в Києві, так і в Угорщині, Польщі, у половців [167]. Вони не бажали територіального розширення і політичного посилення Галицького князівства й самі претендували на володіння землями басейну Середнього і Нижнього Подністров'я. Однак галицькому князю вдалось не тільки відбити напад союзних угорцям половців, але й розгромити Івана Берладника, який спочатку блокував галицьку морську торгівлю, а потім намагався зайняти ряд міст підвладних Ярославу Осмомислу. Тоді ж, Польща, Угорщина, а також смоленські, волинські та чернігівські князі визнали владу Ярослава над Пониззям. Про утвердження Ярослава Осмомисла на Пониззі ми знаходимо свідчення також в „Слові про Ігорів похід”.

На думку В.Т. Пашуто [153], все Подністров'я разом простором аж до Дунаю, за князювання Ярослава Осмомисла перебували в складі Галицького князівства. „Зачинивши ворота на Дунаї” та „Суд рядячи на Дунаї” (Слово о полку Ігоревім) – ці адміністративні функції князь міг здійснювати лише виключно в своїх землях. Зміцнення Галицького князівства за Ярослава Осмомисла зробило його важливим фактором військово-політичної рівноваги у цій частині Європи.

1169 р. у відповідь на участь дорогобузького князя Володимира Андрійовича у жажливому погромі Києва військами Андрія Боголюбського, Мстислав розорив та спалив ряд міст Південної Погорини, а мешканців Шумська, разом з посадником Пауком — „кормильцем Володимировим” відправив до своєї столиці [4, с. 296].

Після смерті Мстислава його сини розділили спадщину батька таким чином: Роман повернувся з Новгороду до Володимира, у Белзі сидів Всеволод, у Червені — Святослав, а в Бересті — Володимир. Невдовзі між братами почалися суперечки за володіння. Основним об'єктом за який велася боротьба стає Берестейщина. В середині XII ст. Берестя перейшло до Волині. Це сталося через зріст ваги торгівельного шляху вздовж Бугу, оскільки, Берестя було зв'язане з рештою Волині економічно [58, с. 49]. У 1170 р. ним володів Ярополк Володимирович. У суперечці з ним Святослав червенський спершу втратив Бузьк, а згодом зумів захопити Берестя після смерті попереднього князя, але ненадовго. Поновити на берестейському столі його намагався малопольський князь Казимир.

Проте, Всеволод організував похід волинсько-галицької військової коаліції проти брата Святослава та поляків. Останній був отруєний берестянами, а Казимир в ролі арбітра віддав Берестя Роману.

Відтоді Роман стає насправді головним князем Волині, саме його згадує автор "Слова о полку Ігореве" серед наймогутніших князів Південної Русі. Утвердження у Берестейщині визначило новий напрям військово-політичної активності володимирських князів. Ним стають землі ятвягів, прусів та литовців. Роман Мстиславович здійснив два великих походи проти ятвягів взимку 1196/1197 та у 1198 р.

Створення імперії вимагало великої уваги і на південних та західних рубежах, де Роман активно воює з половцями та поляками. З метою зміцнення позицій у Забужжі у 1195 р. Роман надав велику військову допомогу краківському князю проти великопольського Мешка II (битва на р. Мозгаві). Проте, основним було захоплення Галича. У 1189 р., тимчасово сівши у Галичі Роман того ж року втрачає і Галич і Володимир. У Володимирі утвердився його брат і союзник Всеволод. Він не пустив Романа до міста, і лише після декількох невдалих спроб за допомогою тестя ВКК (співправителя) Рюрика Ростиславовича йому вдалося повернути місто [10, стб. 662].

Таким чином, Галицьке та Волинське князівства досягли найвищого розквіту приблизно одночасно. В Галичині це було князювання сина Володимирка Ярослава Осмомисла (1153 – 1187), батька оспіваної в "Слові о полку Ігоревім" Ярославни, а на Волині — Мстислава Ізяславовича, батька засновника Галицько-Волинського князівства. За їх правління процвітали ремесла і культура, будувалися нові міста, припинилися напади на корінні землі з боку сусідніх держав і племен. „Слово о полку Ігоревім” увіковічило багатьох персонажів цього періоду. Після смерті Ярослава став княжити його син Володимир (1187 – 1199) – останній з династії Ростиславичів.

Історія Галицького та Волинського князівств XII—XIII ст. насичена трагічними військово-політичними подіями на тлі політичних процесів, що тоді відбувалися в Україні-Русі і в першу чергу в Галицькій землі. Її основну суть складала безкомпромісна боротьба, яку вели між собою за владу і перерозподіл власності галицьке боярство з князями, в котру втручалися князівства Південно-Західної Русі та іноземні держави Угорщина і Польща.

За Ярослава Осмомисла, який продовжував укріпляти і розширювати територію Галицького князівства, продовжується безкомпромісна міжусобна війна спочатку з київським князем Ізяславом в 1153 р. та Іваном Ростиславовичем Берладником у 1159 роках. Так, під час бою в околицях Теробовлі князь Ізяслав наказав стратити всіх полонених галичан. Вагомий інтерес для нашого дослідження має протистояння князя Івана Берладника та Ярослава Осмомисла у 1159 р. У цьому році Берладський князь, зібравши невелику дружину і найнявши половців, рушив на Галич. Спочатку військова компанія була досить успішною, йому вдалось без бою захопити Кучелмин на Пониззі, де діяла переправа на лівий берег Дністра, та підступити до Ушиці. Ярослав Осмомисл, ймовірно, як і Іван Берладник, зробили висновки з війни 1144 р. щодо значення ключових фортець в системі оборони Галицького князівства та, зокрема, регіону Пониззя. Тому і не дивно, що князь Ярослав Осмомисл направив до Ушиці значний військовий

контингент.

У середині XII ст. Волинь також була ареною запеклої міжусобної боротьби. Її столиці неодноразово облягали війська коаліції північно-східних князів. Особливо важкою була облога Лучеська військами Юрія Долгорукого під час міжусобиці з волинським князем Ізяславом Мстиславовичем [10, с. 286—395]. Облога розпочалася невдовзі після перемир'я, укладеного під Чемерином. Тоді князь Юрій Долгорукий, порушивши угоду, пішов далі на Лучеськ, а його сини зі союзниками — половцями наступали з південного сходу, від Муравиці. Внаслідок фальшивого "пополоху", спричиненого затемненням сонця, південна коаліція змушена була відступити до Дубна, але потім знову пішла "у два шляхи" до Луцька. Облога міста, що розпочалася 8 лютого 1150 р., затягнулася на шість тижнів, причому сам "град" коаліція облягала три тижні, так що лучани не могли навіть води з ріки зачерпнути (рис. 2). Очевидно, весняна повінь допомогла обложеним і 21 березня війська коаліції покинули околиці міста.

Докладний опис згаданих подій, який зберігся у Никонівському літописі [11, с. 181—182], на думку дослідників, взято з оповідання самого князя Андрія Боголюбського [51, с. 23—26].

Об'єднання Києва, раніше захопленого коаліцією, і Волині в одних руках було небезпечним для галицьких князів [54, с. 428]. Тому під час облоги Лучеська в 1150 р. Володимирко Галицький заступився за Ізяслава і допоміг йому зберегти Волинь за собою.

Проте галицький князь сам був не проти розжитися на кошт свого сусіда. Наприкінці серпня 1151 р., повертаючись із Києва, з походу на Ізяслава, він зайняв Дорогобуж, вигнавши Мстислава Ізяславовича, і повернув Мстислава Юрійовича на "стіл" у Пересопницю. Мстислав Ізяславович пішов до стрія, Святополка Мстиславовича, у Лучеськ. Володимирко спробував взяти й Лучеськ, але це йому не вдалося: простоявши чотири дні під стінами міста, "нічого не вчинив" і повернувся до Галича [10, с. 403].

Після смерті Ізяслава Мстиславовича та В'ячеслава, що сталася 1154 р., останній член правлячого в Південній Русі тріумвірату Ростислав Смоленський втрачає Київ. Разом з ним Середнє Подніпров'я залишає Мстислав Ізяславович і сідає у Лучеську, оскільки стіл у Володимирі в цей час зайняв його стрий Володимир Мстиславович. Тоді ж, по смерті батька, брат Мстислава Ярослав був змушений залишити Новгород [179, с. 156], взамін якого спершу отримав Лучеськ, а потім "сів" у Лучеську, разом з братом Мстиславом [10, с. 468, 479].

Ці події прискорили меридіональний поділ Волинської землі на дві частини: західну і східну. Його наслідком стало перетворення Лучеська після 1154 р. на центр окремого князівства [54, с. 385].

Юрій Долгорукий, зайнявши Київ, у спілці зі стрієм Мстислава володимирським князем Володимиром та Ярославом Галицьким навесні 1155 року взяв в облогу Лучеськ, маючи на меті остаточно витіснити Ізяславовичів з Волині. Але це йому не вдалося. Мстислав, пішовши по військову підтримку "у ляхи", залишив свого брата Ярослава для оборони міста [10, с. 479]. Взимку 1155—1156 рр. Мстислав та Ярослав знову сиділи разом у Лучеську [10, с. 482].

Як виявилось, Лучеськ був для Мстислава Ізяславовича лише плацдармом для здобуття Володимира. У квітні 1156 р. Мстислав Ізяславович зненацька напав на

свого стрія Володимира, схопив його жону і, "посадивши на вози", одіслав у Лучеськ [10, с. 484], а сам став княжити у Володимирі, аж поки згодом не здобув великокнязівський престол. Втративши Київ, Мстислав Ізяславович залишився сюзереном Волині. Ярослав же продовжив княжити у Луцьку до своєї смерті в 1180 р. З 1170 р. він був сюзереном Волині, і це дозволило йому тричі короткочасно здобувати Київ [103, с. 30—33; 45, с. 21].

Помітний слід у військовій історії Галицького князівства середини XII ст. залишив спочатку Звенигородський, а надалі Берладський князь Іван Ростиславович, прозваний Берладником. Найкраще ця постать була описана київським дослідником П. П. Толочко [231]. Як констатує більшість дослідників, біографія цього князя була повна різноманітних пригод. Дата народження Івана Ростиславовича невідома і перші літописні повідомлення про нього припадають на 40-і роки XII ст. За літописцем, ми бачимо Івана Берладника в 1144 році Звенигородським князем, який виступає союзником Володимирка Галицького, якому доводився онуком. Скориставшись відсутністю князя Володимира в Галичі, Іван Ростиславович приймає запрошення місцевих бояр й захоплює Галич. Коли ж Володимирко взяв в облогу Галич, то майже все населення міста вийшло на захист Звенигородського князя. Проте Іван Берладник після тривалої боротьби був змушений тікати на Дунай, отримавши офіційний статус „князя-ізгоя”. Далі ми зустрічаємо його на службі князя Святослава Ольговича. Незабаром він переходить в інший табір і відразу ж його долею зацікавились Юрій Долгорукий, якому вдалося схопити його та ув’язнити в Суздалі. Ярослав Осмомисл послав дружину до Юрія Долгорукого, щоб доставити Івана Берладника в Галич. Однак, дружина чернігівського князя Ізяслава Давидовича відбила Івана Берладника в суздальців. У 1158 р. він залишає Ізяслава Давидовича, котрий став великим князем київським, бо дипломатичний конфлікт через перебування князя-ізгоя в Києві набув європейського масштабу. До Ізяслава в Київ прибули послы Галича, Чернігова, Угорщини і Польщі, вимагаючи видачі князя Івана. Проте останній повернувся на Дунай, де йому вдалося за короткий час захопити всі південні комунікації галицького князівства, здійснити напади на каравани галицьких купців, що повертались з товарами із Візантії та інших сусідніх країн, а також рибалок, котрі займались промислом на Дністрі та Дунаї [231, с. 223]. Зібравши значні військові сили Іван Берладник у 1159 році вирушив на Галич. Літопис повідомляє: **„Того же льта Ивань Берладникъ иде отъ Изяслава въ поле къ Полоацемь, и шедь съ Половцы ста подь города Дунайскими, и ту на Дунаи изби две кубарь, и взя много товара въ нею, и пакостяше рыболовомь Галичскимь. Придоша же к нему Половцы мнози, и скопися у него вой 6000, и поиде къ Кучелмину, и ради быша ему”** [11, с.212]. Як відомо, Берладник з союзними половцями здійснив похід від Кучелмина на правому березі Дністра до укріпленої Ушиці на лівому боці ріки, щоб згодом захопити столицю Пониззя Бакоту. Незважаючи на штурми його дружини і залози половців, жителі міста Ушиця зуміли нанести поразку нападникам. В результаті цього коаліція половців і берладників розпалася. Пониззя залишилося в складі Галицького князівства [11, с. 212].

Не зважаючи на підтримку Ізяслава та Олеговичів, які задумали здійснити похід на Галич, акція Івана Берладника була приречена на невдачу. Галицький князь Ярослав Осмомисл виявився досить енергійним. Він зумів попередити напад Ізяслава, підступивши до стін Києва і заволодівши ним, та відправити війська в Пониззя для посилення гарнізонів прикордонних міст. Івану Ростиславовичу нічого не залишалось як тікати. В 1161 році ми зустрічаємо Івана Берладника у Візантії, Салоніках, де він і помер.

Зі смертю Ярослава Осмомисла Галицьке князівство стало центром усобиць. За князювання в Галичі сперечались угорці, син Ярослава Осмомисла – Володимир Ярославович, син Івана Берладника – Ростислав, Волинський князь Роман Мстиславович. У 1199 році Галич займає Роман Мстиславович (1199—1205), найбільшим досягненням якого стало об'єднання в одно ціле Галицького і Волинського князівства.

2.2. Військово-політична діяльність галицьких та волинських князів у XIII ст.

У 1199 р. волинський князь Роман (після смерті останнього галицького князя Володимира) об'єднав Галицьке і Волинське князівства. Згодом, оволодівши Києвом в 1203 р., Роман об'єднав всі, за винятком Чернігівського, українські князівства: Київське, Переяславське, Галицьке та Волинське. Галицько-Волинська держава стала спадкоємицею Київської Русі і була визнана тогочасною Європою. Князя Романа було визнано великим князем “самодержавцем всієї Русі”, а його сина Данила (1228 – 1264), за якого Галицько-Волинська держава досягла свого найбільшого розквіту та могутності, було короновано королівською короною в 1253 р.

Літописці величають Романа Мстиславовича як великого князя і самодержцем всієї Русі [10, стб. 715-716]. Самим цікавим є те, що „самодержцтво” Романа Мстиславовича визнали майже всі князі Київської Русі, що на початку XIII ст. було дуже нелегкою справою. Авторитет і повагу серед руських князів Роман здобув, насамперед, у війнах з половцями, що були небезпечними сусідами південної Русі [167], та боротьбою з галицьким боярством.

Історик М.Ф. Котляр вважав, що Роман, створив одну з кращих у Східній Європі кінних дружин [96, 97]. Лише така дружина могла забезпечити постійний успіх у війнах з половецькими ордами, що мали багаторазову чисельну перевагу. Кіннота Романа долала ворогів не кількістю, а вмінням. Вона була споряджена за останнім словом світової воєнної техніки, на західноєвропейській рицарській зразок — згадаємо «залізні нагрудники» та «шоломи латинські» ратників Романа із «Слова про Ігорів похід».

У часи Романа Мстиславича регулярне військо на Русі являло собою кінну князівську дружину. У випадку ворожої навали похапцем збирали народне ополчення, озброюючи його по можливості з князівських арсеналів. Але воно не було навчене, мало приблизне уявлення про військову дисципліну і зовсім не годилось для далеких походів. М.Ф. Котляр вважав, що регулярну піхоту вперше на Русі запровадив син Романа Данило [97].

Отож, у разі війни князеві доводилось спиратися головним чином на власну нечисленну (дві-три сотні вершників) дружину. Роман Мстиславич зумів перетворити її на важко-озброєну рицарську кінноту. Зразки давньоруського

озброєння відомі з пам'яток образотворчого мистецтва; фрескових розписів, ікон, книжкових мініатюр, рельєфів та ін. і, ясна річ, із знахідок археологів. Серед численних археологічних джерел варто виділити матеріали розкопок знаменитого радянського археолога М.К. Каргера поблизу села Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл. 1957—1964 років. Там, на його думку, знаходилося колись волинське місто-фортеця Ізяслав. Вченим та його помічниками зібрана досить повна колекція давньоруського озброєння і військового спорядження: мечі, шаблі, бойові сокири і булави, наконечники стріл і списів, залишки шоломів, кольчуг та ін. Значна частина знахідок відноситься до останньої чверті XII століття, тобто до років князювання Романа Мстиславича на Волині.

Є вагомим підстави вважати, що Роман Мстиславич замінив повсюдно поширену на тогочасній Русі кольчугу удосконаленим панцирем. Давньоруські джерела називають його «доспехом» або «бронєю». Літописи добре знають обидва терміни. Наприклад, князь Володимир Василькович волинський у кінці XIII століття залишив по собі «броню дощате», тобто панцир з «дошок» — окремих секцій. У прекрасних пам'ятках давньоруської народної творчості — билинах, частина яких

На жаль, князювання Романа Мстиславовича було не тривалим. Втрутившись у боротьбу в Священній Римській імперії між Вельфами й Гогенштауфенами на боці останнього, Роман був убитий в бою на переправі через р. Віслу під Завихвостом неподалік великого польського міста Сандомир у Польщі. Польські джерела повідомляють про те, ніби ця сутичка супроводжувалася повним розгромом "великого війська", рештки якого гнали до самого Володимира [15, s. 167]. Взамін за тіло князя бояри віддали всіх полонених та великий викуп, а самого князя поховали у Володимирі [15, s. 168].

Скориставшись смертю князя Романа в 1205 році, колишній київський князь Рюрик, якого насильно було пострижено у ченці, виходить з монастиря, наймає половців і, зібравши дружину „Роуси много” вирушає на Галич, де його зустрічають у тому ж самому Пониззі – біля Микулина. В Іпатіївському літописі ми знаходимо про це коротке повідомлення: „**Собравшю же Роурикою Половци и Роуси много, и приде на Галичь, вставивь мнискии чинь, бь бо пригаль богазни ради, Романовы. И пришедшю емоу на Галичь, и срьбтоша и бомре Галичкыи и володимерьстии, оу Микоулина на рькъ. Сереть, и бившимаса**” [10, стб. 717]. Отже, похід Рюрика на Галич міг відбутись не пізніше 1205 року. У битві під Микулином в цьому році князь Рюрик зазнав поразки і був змушений „**срамомъ возвратися**” [12, с. 145].

Смерть князя Романа викликала тимчасовий розпад створеної ним держави. З її складу на деякий час виходять окремі уділи: Луцький, Белзько-Червенський та інші, які правили за опорні бази для різних претендентів на галицький та володимирський столи.

Коли у Галичині утвердилися чернігівські Ігоревичі, у 1206 р. група володимирських зрадників-бояр на чолі з Мстибогом, Мончуком и Микифором запросили на князювання Святослава Ігоревича, тестя мазовецького князя Конрада [10, с. 718]. Внаслідок походу на Володимир брата останнього, нового галицького князя Володимира Ігоревича дружина князя Романа із синами змушена була

покинути володимирський князівський двір через підземний потайний хід-потерну [10, с. 428].

Проте Ігоревичі недовго контролювали княжі столиці. Невдоволені їх правлінням галицькі бояри страчують князів, а володимирці у 1208 р. легко здають своє місто коаліції у складі Олександра Всеволодовича Белзького, та малопольських військ князів Лешка та Конрада [10, с. 720—721]. Проте, сваволя іноземців спричиняє виступи міщан проти них. Як зауважив літописець, володимирчани жалкували за зробленим: "Коли б не був з ними свояк їх Олександр, то не перейшли б вони навіть Бугу" [10, с. 714]. Святослав був арештований, а у вересні 1210 р. повішений разом з братами на вимогу галицьких бояр. Проте, белзький князь, авторитет якого був значно підірваний, змушений був уступити місто Ярославовичам. Князем у Володимирі ненадовго стає Інгвар Ярославович [10, с. 721].

Скориставшись з міжусобиць ятвяги та литовці в цей період своїми походами спустошують володимирську землю [10, стб. 721], проте згодом, у 1218 р. Данило використав прибалтійські племена для нейтралізації Мазовії та повернення Забужжя. Врешті, коли у 1211 р. коаліція з активною участю волинських бояр на чолі з В'ячеславом Товстим офіційно садить Романовичів у Галичі, Західна Волинь до 1213 р. опиняється під контролем його двоюрідного брата Олександра Белзького.

Проте, як зауважив ще О. Андріяшев [28, с. 159], сила бояр, які підтримували Романовичів змушувала противників рахуватися з ними. Протиріччя, які виникали між останніми сприяли братам. Спершу за підтримки Кракова Василько отримує Белз, згодом Берестя (до 1213 р.). Нарешті у 1214 р. Романовичі за ініціативи воєводи Пакослава, який тримав тоді Любачів та підтримки його краківського князя Лешка повертають собі Володимир [10, стб. 731], звідки продовжують "збирати" землі свого батька.

Близько 1219 р. Данило спільно з своїм тестем Мстиславом Удатним, галицьким князем, намагається відновити контроль над балто-чорноморським кляхом. На початку весни 1219 р. за його сприяння Данило звільняє захоплене Лешком Білим у 1205 р. Забужжя: "Данилу же возвратившуся к домови и еха с братом и прия Берестий, Угоровеск, и Верещин, и Столп, Комов, и всю Украину" [10, с. 733]. Похід у відповідь для краківського князя Лешка Бялого виявився повністю невдалим: воєводи Данила навіть не дали можливості нападникам переправитися через р. Західний Буг. Мстислав Удатний (1221—1228) цього ж року під час боротьби за Галич використовував Пониззя, як свій базовий регіон. Князь Данило після того, як оборонив Галич, вирушив до Мстислава, що перебував на Пониззі у місті Кучелміні.

Очевидно, що Галицьке Пониззя в 20-ті роки XIII ст. стає важливою економічною базою Галицько-Волинського князівства. Зокрема, через Пониззя по Дністру проходив торговий шлях до Візантії, яким користувались не тільки галицькі, волинські, а й купці країн Західної Європи. Близькість до степового світу давало змогу Мстиславу Удатному наймати половців для нападу або відбиття супротивника. Всі ці чинники перетворили Пониззя у ласий шматок для київських, чернігівських і болохівських князів, які прагнули володіти даною територією.

Цікаво, що Мстислав неодноразово був помічений літописцями в даному краї. Чергова письмова згадка про нього в зв'язку з Пониззям з'являється у Галицько-Волинському літописі у 1227 р. Галицьке боярство, яке в той час мало сильні політичні позиції, почало тиснути на Мстислава, щоб він передав Галицький стіл угорському королевичу Андрію, на що він погодився, віддавши йому дочку і Галич. Коли ж князь Данило Романович послав до свого тестя Мстислава Удатного посла (тисяцького) Дем'яна, останній зумів переконати Мстислава відмовитись від намірів бояр. Мстислав дав таку відповідь: **„Соудислава, льстыца свѣтомь, вбольсти бо ма, ажь Бь восхочеть, поидивь на, азь всажоу Половци а ты своими, аще Бьдасть его нама, ти возьми Галич а азь Понизье”** [10, стб. 752].

Згодом, у 1221—1222 рр. Данило уклав мирну угоду з краківським князем Лешком Бялим [10, с. 739], яка була спрямована проти давнього ворога Романовичів Олександра Белзького. Внаслідок цього союзу погіршилися стосунки із Мстиславом Галицьким, з яким відбувся військовий конфлікт, що завершився підписанням миру у Перемилі у 1225 р. [153, с. 205].

Тому польсько-угорський наступ на Галич взимку 1226—1227 рр. володимирські князі відбили спільно з Мстиславом. Посилення Володимира, як княжої столиці, внаслідок приєднання Східної Волині (Лучеська, Пресопниці та Чорторийська) дозволило Романовичам розпочати боротьбу за оволодіння Галичем. Проте, їх короткочасне сидіння у прикарпатській столиці завершилось новим походом угорського війська. У 1231 р. це військо під командою короля Бели, зайшовши зі сторони Перемиля, навіть облягало Володимир. Боярин Мирослав заключив угоду, за якою Белз та Червен поверталися Олександровичу, а в Галич повертався королевич Андрій [10, с. 765—766].

Столиця князівства – Володимир в той час мала потужні укріплення, що дало підставу останньому вигукнути: "Такого града я не видел и в краях немецких" [10, стб. 765].

Після смерті Мстислава Удатного в 1228 році почалася чергова міжусобна війна в Галицько-Волинському князівстві. Міжусобицю організували не брати-князі, як це можна спостерігати в інших князівствах, а бояри. Які не вважали князя Данила своїм господарем, а скоріш хотіли мати особу, яка буде слухатись їх, як Мстислав Удатний. Данило Романович, що успадкував княжий стіл, був ще занадто слабкий, щоб втримати в своїх руках князівство. Однак він не склав руки, а почав енергійно збирати до купи всі свої землі.

Між тим, скориставшись із смерті Мстислава Удатного, київський князь Володимир Рюрикович разом з Михайлом Чернігівським та половцями у 1228 році напали на володіння Данила Романовича і взяли в облогу Кам'янець – його давню резиденцію, що знаходилася на дорозі з Києва до головних галицько-волинських міст (не слід плутати з Кам'янцем, який майже через два століття став головним військовим і торговим центром Поділля)*. **„Володимир же Киевский собравои Михаль Черниговский ако бо бь вць его постригль вца моего, бь бо емоу боазнь велика во сртци его, Володимерь же всади Котана и вси Половци и придоша къ Каменцю Володимерь же сос всими кнази, и Коураны, и Пинаны, и Новгородци, и Тоуровьци w**

сьсьдоша Каменьць” [10, стб. 753]. Данило Романович зміг мобілізуватися, зібрати великі сили, перекупити половців і змусив відступити князів Володимира Київського та Михайла Чернігівського.

В той час Пониззя набирало все більшої ваги для Галицького князівства. Мстислав Удатний, залишаючись великим князем Галицьким, залишив Галич і майже на 4 роки переїхав на Пониззя, де перебував до своєї смерті. Михайло Чернігівський, бажаючи скористатись із смерті Мстислава, мав намір захопити Пониззя, як значно пізніше це намагався зробити син Михайла Ростислав, але теж невдало.

Не зважаючи на цю перемогу, перед Данилом Романовичем стояли невирішені проблеми. В Галичі сидів угорський королевич Андрій, міста захопили бояри. Як згадують літописці: **„князю же Данилови Боудоущоу во Оугровьсць, прислаша Галичань рекоуще гако Соудиславь шель есть во понизье, а королевич в Галичи всталь”** [10, стб. 758]. Тобто боярин Судислав, який правив від імені королевича Андрія заволодів Пониззям.

Данило Романович не забарився з відповіддю. Він відрядив воєводу Мирослава у Пониззя проти Судислава, а сам пішов на Галич. Воєвода Мирослав, мабуть, дуже швидко розбив війська боярина Судислава. Тим часом Данило зібрав великі військові сили, включаючи загони з Пониззя: **„и вбьеха Даниль городь и собравь землю Галичкоую ста на четьре части вкрить его, и собра в Боброку, доже и до рьки Оушиць и Проута и обьсьде в силь тажьць”** [10, стб. 759].

Загалом 1230-ті роки пройшли для князя Данила Романовича під гаслом боротьби за Галич проти угорської інтервенції. Ця боротьба із зовнішнім ворогом тривала до 1245 р. і завершилась перемогою галицького князя під Ярославлем.

Особливу небезпеку становили тоді угорські напади, тому що правителі Угорщини мали на меті анексію Галицького, а в перспективі й Волинського князівства. У боротьбі з уграми брали участь також ополчення із Середнього Подністров'я і Верхнього Попруття. Зокрема, на початку 1230 р. князь Данило Романович, відгукнувшись на заклик галичан, які вже більше двох років перебували під владою угорського королевича Андраша, наймолодшого сина короля Бели IV, виступив на Галич з невеликою дружиною, а відтак зібрав „землю Галицьку” — людей „од [ріки] Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту”. Щільно обложені угри були змушені здати місто [4, с. 386]. Влітку того самого року угорський король Бела IV намагався відбити Галич, але зазнав невдачі і з втратами відступив у Середнє Подністров'я. Поблизу Василева він перейшов Дністер і попрямував до Пруту [4, с. 387; див. док. № 2]. Угри й тут зазнавали великих втрат, мабуть, від нападів загонів з місцевих фортець, а також від якоїсь моровиці.

1232 року угорський королевич Андрій при допомозі повсталих проти власного князя бояр знову на якийсь час захопив Галич. Підбадьорений своїм німецьким воєнним успіхом, ворог вирішив скористатись з того, що Данило Романович подався до Києва мирити великого князя Володимира Рюриковича з чернігівським володарем Михайлом Всеволодовичем. Угорське військо вдерлось на Волинь і облягло порубіжну фортецю Білобережжя. Та вчасно наспіла допомога обложеним: «Володислав (воєвода) їхав із сторожовим загonom від

Данила з Києва і зустрів рать (угорську),— оповідає Галицько-Волинський літопис.— Бились вони поблизу ріки Случі і гнали (руські) угрів». Своєчасно попереджений Володиславом, Данило форсованим маршем, залишивши далеко позаду піхоту й обоз, з самою лише кіннотою поспішив на Волинь і наздогнав загарбників поблизу міста Шумська, де й відбувся бій.

Галицький книжник яскраво і емоційно відтворює обставини битви між угорськими та руськими військами, у якій найкращим чином виявились полководницькі здібності й особиста хоробрість Данила. «Оскільки королевич (з військом) їхав рівниною,— згадує літописець,— то Данилові й Василькові потрібно було з'їхати з високих гір. Дехто радив залишитися на Горах і охороняти спуски. Але Данило мовив: «Хто бариться йти на битву, у того полохлива душа». І, примусивши їх (воєвод, що вагались.— Авт.), швидше спустився вниз».

На очах приголомшеного несподіваною появою руського війська ворога Данило вишикував свої сили у бойовому порядку. Праве крило очолив Василько, ліве — випробуваний у бойовищах воєвода Дем'ян. «Данило з своїм полком ішов посередині,— продовжує розповідь галицький літописець.— Великий (і сильний.— Авт.) був його полк, бо складався з одних сміливців з блискучою зброєю». Як і передбачав галицько-волинський князь, «угри, побачивши його, не захотіли з ним битися і повернули проти Дем'яна та інших полків» — вони вже не раз випробували на собі шалений натиск важкоозброєної рицарської кінноти, з якої складалась дружина Данила.

Скориставшись з хвилевої роз'єднаності ворожих сил, Данило з дружиною зайшов уграм у тил і завдав їм рішучої поразки. Маневр з розсіченням бойового порядку ворога і нанесенням йому переможного удару обхідним рейдом у тил був улюбленим у полководницькій практиці Данила. До нього князь неодноразово вдавався у битвах, зокрема — в головній битві його життя, Ярославській. При Шумську загарбникам не допомогли й каменеметальні машини, що цього разу стріляли не по укріпленнях, як звичайно, а по скупченнях людей. Розбите угорське військо з Андрієм ледве встигло сховатись за валами Галича.

Боротьба за Галич, яка відновилася у 1235 р. успішно завершилася для Романовичів щойно у 1238 р., коли вони повністю повернули собі спадщину свого батька. Галицько-Волинська держава з претензією на імперію. Незабаром Галицько-Волинське князівство, остаточно об'єднане 1238 р. князем Данилом Романовичем, опинилося під ударом монголів.

Монгольська небезпека сприяла об'єднанню держави. Саме за Данила Галицького ГВД стає наймогутнішим серед всіх руських князівств. Саме тому князь і король Данило більшістю істориків одностайно вважається найталановитішим та найрезультативнішим керівником ГВД. Найбільш об'єднаним князівство було лише в роки його правління — 1245–1264 рр. (див.: [98, с. 154–155]). Воно мало усі риси наймогутнішого князівства, володар якого — на знак незалежності від інших князівств — називав себе «великим князем». Державний статус князівства підтверджувався тим, що деякі західні землі називали його королівством задовго до коронування Данила Галицького.

Саме князівська дружина визначала могутність держави у часи короля Данила. Зростання її ваги, що відбулося у 1230-і рр. [207, 217], добре ілюструється результатами розкопок Данилового Кам'янця (городища біля Шепетівки). Як

відмічав А.М. Кірпічніков [83, с. 57] такої кількості військового спорядження та, зокрема, острог (було виявлено понад 280 екземплярів), не зафіксовано на жодній іншій пам'ятці у Європі. В умовах воєнної небезпеки значно модернізується озброєння дружини, відбувається поступовий перехід до нових, прогресивніших видів зброї [84; 205]. Саме в другій половині XIII ст. розпочинається масове спорудження цегляних веж-донжонів на північному напрямку (Чорторійськ, Берестя, Кам'янець на р. Лесна північніше Берестя, Угровськ). Ймовірними ряд дослідників вважають спроби галицько-волинських князів зводити суцільно кам'яні замки. Г.Н. Логвин [121, с. 20—47], зокрема, намагається продатувати початок побудови цегляного замку періодом правління Мстислава Даниловича та Юрія Львовича. Цю думку згодом підтвердив аналіз будівельної технології [138, с. 66]. У час правління Льва Даниловича, можливо, були відновлені чи реконструйовані кам'яні укріплення у Хотині й на г. Цецин поблизу Чернівців. Військово-політичні невдачі 1320-х рр., ймовірно, пригальмували військове будівництво на галицько-волинських землях.

Напередодні монгольської навали внаслідок тривалої боротьби Данилу вдалось остаточно оволодіти Галичем у 1237 р. і на цей раз уже остаточно. Нестабільна обстановка після смерті князя Романа Мстиславовича, а також чергове зближення із Заходом, що намітилося у другій пол. XIII ст., очевидно, було однією з причин зростання ваги бояр в управлінні державою [207, 217]. Супроти “крамольного” боярства Данило перейшов до каральних дій: багатьох стратив, а у інших конфіскував землі, віддавши їх новому, служилому боярству. Вже у перші роки панування Данила розпочалося спорудження низки нових фортець та міст на східному кордоні, населення яких разом із служилим боярством стало опорою князя. За нього було зміцнено карпатську лінію фортець [68].

Виховане Данилом Галицьким оточення: бояри та дружинники допомагали успішно вирішувати військові питання. Адже, основним завданням бояр було командувати своїми військовими загонами. Наприклад, боярин — Василь Гаврилович, „муж сильний і хоробрий” успішно обороняв підкарпатський Ярославль від угорських військ, проте зрада галицького боярина Давида Вишатича змусила здати це місто загарбникам [4, с. 388]. Влітку 1245 р. вже згаданий Василько Гаврилович та двірський Андрій, який опікав малолітнього князя Льва та Шелв, інший боярин, близький Данилу, брали участь у знаменитій битві під прикарпатським Ярославлем, яка увійшла у підручники з військової історії [4, с. 403]. Взимку 1248—1249 рр. володимирський боярин Лазар та двірський Андрій воювали з ятвягами на ріці Нарев [4, с. 407]. Влітку 1256 р. двірський Василька Романовича Олекса Орішок розгромив литовців та загнав їх в озеро на підступах до Лучеська [4, с. 417]. Володимирські бояри Желислав та Степан Медушник влітку 1262 р. розбили литовське військо князя Миндовга біля Кам'янця [4, с. 423]. Інша литовська рать розбита була тоді поблизу озера Небль. Із Василькового війська, як згадував літописець, вбито було лише одного боярина Прейбора, сина Степана Родовича [4, с. 384].

Ще одна роль — посла — часто виводила бояр на сторінки літописів. Так, під час міжусобиці волинського князя Данила і київського — Володимира Рюриковича володимирський боярин Павло успішно відбув дипломатичну місію

до половецького хана Котяна [4, с. 384]. Серед волинських бояр князя Данила часто траплялися вихідці з половецького степу. Багато половецьких вельмож отримало у Данила притулок після монгольського розгрому, свідченням чого є численні пам'ятки археології Південної Галичини [159, 160].

Утвердження на князюванні Данила припало на період, коли зі сходу на Русь насувалась велика загроза. Хто, як не Данило краще зрозумів її. Адже він був одним з не багатьох князів, кому вдалося вирватись із смертельних обіймів степової річки Калки. Є підстави вважати, що вже після першої битви з монголами на р.Калці Данило усвідомив всю небезпеку, яка мала спіткати Русь зі Сходу. Згодом, остаточно оволодівши Східною Волиною, Данило продовжує зведення загороджувального рубежу на ріках Горинь та Случ. Внаслідок цих робіт у першій половині XIII ст. постали на східному кордоні його держави потужні фортеці: Крем'янець, Данилів, Кам'янець (городище на р. Гуска поблизу від Шепетівки), Колодяжин [155, 261]. Було посилено оборонні рубежі також у Західному Побужжі, де постали нові добре укріплені міста Холм та Угровськ. Військова залага князівських фортець, в першу чергу на східному кордоні була озброєна за передовими європейськими зразками. Данило першим у Східній Європі запровадив засоби боротьби з важкоозброєними воїнами: арбалети (в Кам'янці досліджено спорядження арбалетника, судячи з усього командира, що загинув під час захисту фортечної вежі від монголо-татар. Гак для натягування арбалетного лука, що зберігся на його поясі, є найдавнішою знахідкою в Європі [84, с. 100]) та півтораручні мечі [205, с. 54-55].

Як військовий стратег, князь Данило напередодні нападу монголів у 1240 р. оволодівши Києвом і посадовивши там свого намісника боярина Дмитра перетворює місто на добре укріплений форпост свої володінь. Проте, оборона міста не дала результатів. Захопивши Київ, на початку 1241 р. монголи великими труднощами здобули Колодяжин, Кам'янець, Галич, Володимир. Данилів, Крем'янець виявилися нездоланими. Особлива жорсткість спротиву помітна у тій значній кількості зброї, залишеної монголами на зруйнованому ними городищі літописного Кам'янця [155].

Війська хана Батия брали штурмом основні княжі центри держави Романовичів. Свідчення цьому знаходимо в літописі: [10, с. 786]. Археологічно зафіксованими спустошеннями міст є братські могили з рештками зброї, зокрема, у Володимирі-Волинському поблизу від Київських воріт, яку було випадково виявлено у 1930-і рр. [Цинкаловський, 1937, с. 206].

Деякі зарубіжні дослідники [281, с. 35] вважали, що частина монгольського війська на чолі з Каданом (Кайданом) пройшла через Південну Галичину та перевал Родну і вторгнулася у Семигород. Після цього краї, розташовані на схід від Карпатських гір, перебували „протягом століття під татарською владою". Це твердження суперечить повідомленням писемних джерел й археологічним матеріалам.

Спрямувавши головні сили на Волинь і направивши допоміжні війська на Галич, монгольське командування свідомо пощадило Болохівську землю як майбутню базу постачання провіантом і фуражем, а також Галицьке Пониззя, яке, мабуть, теж призначалося для цієї ролі [40, с. 252-253]. Згідно з літописними повідомленнями, навесні 1241 р. Пониззя і його адміністративний центр Бакоту

захопив боярин Доброслав Суддич, „попів онук“, який скористався безладдям, що виникло внаслідок нашествия монголів [4, с. 398]. Після навали монголо-татар, котрі вогнем і мечем пройшлись по Україні-Русі і вторглися в Центральну Європу, Галицько-Волинське князівство знову опинилося на межі міжусобної війни. Одним із регіонів, який намагався вийти з під великокнязівської влади було Пониззя. Скориставшись відсутністю в князівстві Данила Галицького, у 1240 році бояри знову захопили міста без дозволу князя і почали, як вказує літописець “**землю грабить**”. Бояри дійшли до того, що відкрито відмовились коритись князівській владі: „**Доброслав же вокнажильса бь и Соудьичь Попов внук, и грабаше всю землю, и вишем во Бакоту, все Понизье приа, безь княжа повелени**” [10, стб. 789]. Знову Данилу Романовичу потрібно було об’єднувати свою землю. Скориставшись тим, що опозиційні до Данила Романовича бояри самі з’явилися до нього на третейський суд, він наказав „**ВИВ да безаконие ихь, и повель его изоимати**” [10, стб. 791].

Крім того, він передав князівське місто Коломию боярам Лазару Домажирцю й Івору Молибожичу, „із роду смердів” [4, с. 399]. Восени 1241 р. на Бакоту напало військо князя Ростислава Михайловича, але Данилів печатник (канцлер) Курило дав йому бій біля міських воріт і, зрештою, змусив його відступити [4, с. 399]. Отже, ні Бакота, розташована у Середньому Подністров’ї, ні Коломия, розміщена на Верхньому Пруту, не були знищені монголами.

У матеріалах археологічних розкопок давньоруських городищ на території Середнього Подністров’я та Верхнього Попруття теж відсутні дані, які б виразно свідчили про їхню загибель внаслідок монголо-татарського нападу. Лише на відносно невеликому Чорнівському городищі було знайдено археологічні матеріали, які дозволяють припускати, що дерев’яний замок зруйнували і спалили монголо-татари. На рештках його оборонного валу виявлено багато хрестів та іконок, якими оборонці укріпленої садиби прагнули захиститися від язичників. У рештах клітей знайдено сховані срібні жіночі прикраси, бронзові застібки від книг, добре збережений срібний перстень-печатку з багро-подібним зображенням на щитку, яке трактується як варіант стилізованого гербу Рюриковичів [39, с. 35].

Міста держави були швидко відбудовані після татарського погрому. Цьому сприяла і князівська політика. Українське населення Правобережжя Дніпра, “иноязичники ляхи и немце” наводнили, мабуть, не лише столичний Холм [10, с. 843]. Частина населення мала б осісти і в інших містах, насамперед на краще захищеній Волині. Зростання людських ресурсів на Забужжі дозволило Данилу у 1243—1244 р. [10, 795—796] опанувати всіма землями з Любліном на чолі [15, с. 73] майже до р. Вісли та перенести столицю з Володимира до новозбудованого Холма.

На початку 50-х років XIII ст. у Бакоті з’явився татарський баскак, аби встановити там ханську владу. Проте князь Данило Романович вирядив проти нього військо на чолі із сином Левом, який несподіваним нападом захопив татар у полон [4, с. 413]. Взимку 1254-1255 рр. галицькі сили вели успішні бої з татарами на лівобережжі середньої течії Дністра, дійшли до Південного Бугу і звільнили Меджибіж [4, с. 416]. За археологічними даними Бакота – столиця цього регіону була заснована значно раніше першої літописної згадки 1240 р. і виступала

головним адміністративним центром Пониззя. Захопивши Галич, Данило Романович послав княжого печатника Кирила на Пониззя, в Бакоту, щоб „**исписати грабительства нечвыхъ богар оутиши землю**”, і як показали події – недаремно. Одночасно князь Ростислав Чернігівський разом з болохівськими князями напав на Пониззя і пішов до Бакоти: „**Ростислав, собра князь Болоховьские, и встанок Галичань, приде ко Бакоть**” [10, стб. 791]. Але печатник Кирило зумів відбити наступ Ростислава з болохівцями і „**утишив землю**”, діючи „мудростью и крепостью”. На думку В. Т. Пашуто, в той час на Пониззі вибухнуло антифеодальне повстання спрямоване проти боярства. Успіх Кирила пояснювався підтримкою простого населення центральної князівської влади, так як правління тут Судислава значно підірвало авторитет місцевого боярства, яке грабувало смердів та інші верстви низів, що і допомогло йому навести порядок у Пониззі.

Зі свого боку, князь Данило Романович не примусив себе довго чекати і відповів болохівцям нападом на їхню територію: „**слышавъ ж Даниль приходъ Ростислав, со Кази Болоховьскими, на Бакоту а бье оустремиса на нь, грады ихъ угневи предасть, и гребла ихъ раскопа**” [10, стб. 791-792].

Досить цікаво, що разом з Ростиславом Чернігівським виступають Болохівські князі, які вже не вперше приходять війною в Галицько-Волинське князівство. Як зазначає М.Ф. Котляр [99, с. 88], болохівці – це ніхто інші, як нащадки племінної знаті, бояри, котрі управляли Болохівською землею. В цих частих нападах болохівців на Галицько-Волинське князівство можна простежити, що між ними та галицьким боярами існував певний договір, так би мовити, „про взаємодопомогу”. Їхня станова спорідненість робить цей договір реальним.

Після відходу татар князь Данило Галицький здійснив поїздку в проблемні регіони держави, зокрема на Середній Дністер – до Бакоти і Каліуса, щоб „**оуставити землю**” [10, стб. 793]. На нашу думку, „уставити землю” – це відбудувати князівські фортеці та встановити кордон. Якщо літописно східний кордон Галицького князівства раніше доходив до річки Ушиці: „**и собравъ землю Галичьскою ста на чети ре части вкрить его, и собра в Боброкы, доже и до рь ки Оушиць и Проута**”, то тепер кордон вже проходив набагато східніше – по річці Каліус.

Боротьба за володіння Галицьким Пониззям продовжилася у 1255 році. Коли татарський воєначальник Куремса вторгся в Галицько-Волинське князівство у відповідь на каральну експедицію Данила Галицького проти Болохівського князівства: „**приехаша Татаре ко Бакоте и приложися Милей к нимъ**”. Данило же послав на Пониззя свого сина Лева, який повинен був привести до покори Милія, що вдалося оперативно зробити. Але Милій баскак, як його називають літописці, не зважаючи на те, що за нього поручивсь князь Лев, при першій же нагоді знову зрадив Данила Галицького: „**Мильна баскака, и приведе Лев Мьльга вцю си и би паки Бакота королева вца его, потом же сдоумавъ со снмь и впоусти и пороучникъ бы Левъ, гако вьрноу (емоу) быты, и паки приьхавшим Татаромь и створи листь, и предаст ю паки Тата ромь**”

Бакотоу” [10, стб. 829]. Деякі дослідники вважають, що з цього часу Бакота та інші міста Пониззя переходять під владу татар. Заслуговує на увагу сам Милій. Хто ж він був? Скоріш за все Милій був боярином, якого призначив Данило Галицький, і повинен був здійснювати управління Пониззям і Бакотою. Тиск татар, що прийшли у Пониззя і 1255 році, змусили його, можливо через опозиційність до Данила Романовича, або через особисте боягузтво, перейти на службу до татар, ставши баскаком. Викликає здивування той факт, що за Милія поручився син Данила Романовича Лев. Ймовірно, Милій все-таки був не прости боярином, і мав якість особисті заслуги, за котрі його відпустили і направили знову ж таки на Пониззя, в Бакоту. Н. Молчановський [140, с. 151] вказує на те, що скоріш за все Милій був представником мешканців Бакоти і її околиць.

Цей факт вказує на час встановлення Золотою Ордою своїх кордонів, до яких прилягали “буферні” території, де татари приймали місцевих людей під свою владу, дозволили їм самоуправління і вимагали лише данини хлібом — пшеницею і просом. Це були, так звані “татарські люди”, або болохівські князі; що володіли басейнами рік Случа і Гориня, де пролягали важливі торгові шляхи. З-під влади галицького князя виходить навіть Західне Поділля. На наш погляд, це відбулося скоріш за все, на початку 60-х років XIII ст., а не в 1255 році, як вказує на літопис. Хоч з 1255 року припиняються всі літописні згадки про дані регіони, однак життя там продовжувалось.

Про життя та побут населення “буферних” територій Золотої Орди ми можемо здогадуватись на основі літописних повідомлень, зокрема, від 1362 року, **„Коли гсдрь былъ на Литовскои земли князь велькы Улгирдь, и шед в поле с Литовскимъ воискомъ побиль Татаровъ, на Синбь воде трех братьовъ, князя Хочебича, а Коутлобоугоу а Дмитрега а то си три Браты Татарския князи вчичи и дедьчи, Подолскои земли а в них Завьдали втамони, а боискаки приездаючи в них оутамоньвь имывали, ис Подольскои земли дань**” [12, с. 81-82]. Про існування міст на цих територіях в другій половині XIII-XIV ст. у літописах немає певних відомостей. Зокрема, лише вказано, що коли в Подільську землю прибули брати Коріатовичі, то **„тогда в Подолскои земли не былъ ни вдинъ город ни деревомъ рублиненого, а ни каменемъ боудованого**” [12, с. 82]. Такі самі повідомлення ми знаходимо. Зокрема, в „Списке Археологического общества”, „Списке графа Рачинского”, „Биховецькому списку” [12] тощо.

При аналізі літописних повідомлень, що на Поділлі **„не былъ ни вдинъ город ни доровомъ рублиненого, а ни каменемъ боудованого**”, відразу ж приходиться на думку питання, куди ж зникли міста Пониззя? Археологічними дослідженнями було встановлено, що основана маса міст давньоруського часу дійсно припинила своє існування в середині XIII ст. Проте з літописного повідомлення випливає також, що в цей регіон продовжували приїжджати баскаки, котрі збирали данину з Подільської землі.

Внаслідок походів монголів королівство Данила Галицького опинилося поміж двома ворожими таборами - Золотою Ордою та Заходом. Територія Галицько-Волинської держави на схід від р. Горинь, Збруч та Дністер була оголошена буферною зоною, на яку поширювалося адміністрування монголів. А південніше

Києва, у районі Канева розпочиналися власне татарські землі. Руських князів з поза меж буферних територій також викликали для затвердження до Бату-хана. Щойно коли 1245 року в кривавому бою під Ярославом Данило остаточно зломив свого ворога – Ростислава, котрого підтримували угри, його владу остаточно визнала Золота Орда та Угорщина.

Опинившись поміж ворожим Заходом та агресивною монгольською державою, Данило в повній мірі зумів скористатись перевагами цієї ситуації. У новозбудовані міста, заселені втікачами із Подніпров'я, він запрошував численних німецьких переселенців, татарських, вірменських і єврейських купців. Перемога під Ярославом розв'язала руки Данилові і дала йому змогу зайнятися внутрішніми справами. Він здійснив реформи в усіх галузях життя, зокрема, провів військову реформу, залучив все найкраще із монгольської тактики та озброєння.

Зіткнувшись з таким ворогом як монголо-татари, ще князь Данило Романович зумів використати те з їх військового спорядження, що на його думку найкраще підходило для боротьби з ворогом [205, с. 54]. Так, під час одного його закордонного походу "немци же дивяшеся оружью татарському" [10, с. 814]. Коні були вкриті шкіряними попонами, шкіряні захисні обладунки мали воїни.

У 1246 р. Данило останнім з руських князів поїхав до Золотої Орди. Татари звернулися до нього з вимогою "Віддай Галич!" Можливо, хтось із князів руських просив Галич у татар. Становище Данила було надзвичайно важким, бо він не міг розпочати боротьбу з татарами, коли за ними стояли Ростислав з уграми, а головне — непокірне боярство. Тим не менше, Данило отримав від татар підтвердження прав на князівство для себе і нащадків, але змушений був визнати себе "мирником" – союзником татар, їх васалом. Порівняно з іншими князями Данила татари приймали "милостиво", але почуття образи на татар було глибоке і у князя, і в усіх підданих. "О зліша зла честь татарська!" – писав про цю подію літописець. – Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом, тебе називає".

І справді, щойно закінчив Данило сорокарічну боротьбу за об'єднання Романової держави блискучою перемогою, як змушений був визнати себе ханським "холопом". Усе життя відтоді присвятив він підготовці до нової боротьби – за звільнення від татарської неволі. Подальша діяльність Данила засвідчує, що він тільки за крайніх обставин підпорядковувався Орді, щоб отримати перепочинок і зібрати сили для вирішального бою. Саме для цього Данило будує нові фортеці, а водночас шукає зв'язків у Західній Європі для спільної боротьби з азіатськими поневолювачами.

Пошуки союзників проти татар, слід думати, були не останньою обставиною у виборі Данила суб'єктом переговорів з папою Інокентієм IV. Посол папи Іван Платано де Карпіні дорогою до татар зустрів в 1246 р. у Ленчиці в Конрада мазовецького князя Василька, а потім гостював у нього у Володимирі. Там він пропонував Василькові та руським єпископам опіку Святого Престола і переговори про з'єднання Руської церкви з Римом для організації спільної боротьби проти монголо-татар. Всі вони відмовилися від цієї пропозиції і радили почекати повернення Данила від татар. Питання про залучення на свій бік Данила мало для папи Інокентія IV велике значення: у своїй спробі організувати оборону

християнства від татарської небезпеки він збирався спертися передовсім на країни, які безпосередньо перебували під загрозою – Угорщину, Чехію, Сербію, Польщу, Литву та Галицько-Волинське князівство. Збереглося листування між папою і Данилом після його повернення від хана. З цих листів зрозуміло, що для Данила головним завданням була організація протитатарської коаліції і він хотів знати, коли вона буде організована. Справа ця для нього була дуже важлива, бо якраз в цей час татарський воєвода Куремса знову напав на Поділля і Волинь. Папа звертався з листами не лише до Данила, але й до Олександра Невського, князя Суздальського, якого теж закликав до об'єднання. Однак, як виявилось, насправді метою Інокентія IV було встановити лише оборонний вал для захисту Західної Європи від татарських нападів, а не активна боротьба з ними. Данило сподівався на організацію папою хрестового походу, силами великої коаліції держав: Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Померанії.

Плани Римської курії щодо створення європейської коаліції для війни з монголами реалізувати не вдалося. Однак наслідком контактів зі Святим Престолом стала урочиста коронація галицько-волинського правителя, який цим самим наче приймався під опіку папи, як і решта володарів християнського світу. У таких умовах Данило погодився прийняти коронування, запропоноване папою Інокентієм IV, яке відбулося в прикордонному Дорогочині (неподалік сучасної Варшави). У 1253 р. “Прийняв вінець від Бога, від церкви Св. Апостолів, від стола Св. Петра, від отця свого папи Інокентія і від усіх його єпископів”, — записано в літописі [4, с. 413].

Підтримуючи стосунки з папою, Данило мав також далекоглядні наміри здобути собі більшу опору на заході. Так, коли після смерті останнього герцога Австрії з дому Бабенбергів, Фрідріха, розпочалася боротьба за його спадщину, Австрію захопив чеський король Отокар II, тоді Данило погодився на пропозицію угорського короля Бели (за згодою з папою) одружити свого сина Романа з сестрою померлого герцога – Гертрудою, спадкоємицею австрійського престолу. Роман поїхав до Австрії і взяв під Віднем шлюб з Гертрудою (1252 р.). В союзі з королем Белою і його зятем, Болеславом Стидливим, Данило здійснив проти Отокара похід на чеські землі. Похід цей, безрезультативний, знаменний лише тим, що, за висловом літописця, жоден руський князь не заходив так далеко на захід.

Під час затишшя другої половини сорокових років XIII ст. Данило враховуючи досвід, здобутий під час боротьби з військами Батия, та розпочав зведення ширшої мережі аналогічних Кремянцю та Данилову укріплень вздовж всього східного кордону. А після опанування Любліна свою столицю – місто Холм укріпив кам'яними стінами [294].

Перенесення столиці попід польський кордон могло викликати невдоволення та зворотну агресію західних сусідів. Однак виявилось, що, незважаючи на моральне приниження, авторитет Данила значно зріс після відвідин хана у 1246 р. Він повернувся з ярликом хана як його васал і, отже, міг сподіватися на захист з боку татар у разі будь-якого конфлікту. Так зрозуміли його становище його суперники і зі страхом чекали появи татар.

Домовленості у Сараї стали причиною появи нового ворога на півночі. Це була Литва. Вже Роману Мстиславовичу довелося вести запеклу боротьбу з литовським племенем ятвягів. Після його смерті литовці знову почали непокоїти

своїми нападами Волинь. У 1219 р. з ними було досягнуто згоди, але нові напади ятвягів змусили Данила укласти союз із мазовецькими польськими князями та Тевтонським орденом і взятися до рішучої боротьби з ятвягами. Ця боротьба велася з великою жорстокістю. Справа закінчилася завоюванням ятвязької землі і поділом її між союзниками у 1254 р. Коли литовські племена вперше об'єднав в єдиній державі князь Мендовг (1219–1264 рр.), то Данило спочатку жив з ним у мирі і навіть одружився з його родичкою. Однак посилення Мендовга здавалося дуже небезпечним Данилові для його держави.

Данило заручив свого наймолодшого сина Шварна з дочкою Мендовга, а Романові, що повернувся з Австрії після невдалого одруження, Мендовг дав уділ на Білій Русі з Новгородком, Слонімом, Волковиськом та іншими містами. Отже, тепер держава Данила й сфера його безпосереднього впливу поширювалася далеко на північ, аж до басейну Німана і Нарева. Після смерті Мендовга його син Войшелк передав Шварнові литовський престол, а сам прийняв православ'я і пішов до монастиря. Отже, на короткий час Литва опинилася під владою Данилового сина. Ця литовська політика була найвдалішою з усієї зовнішньополітичної діяльності Данила.

Однак, коли Данило зміцнював західний кордон, найбільша небезпека чатувала на його державу з боку татар, які виокремили з корінних галицьких та волинських земель т.зв. буферну територію, що охопила басейн р. Случ. Тут жили, так звані “татарські люди”, або болохівські князі; вони освоїли басейн рік Случа і Гориня, де пролягали важливі торгові шляхи, а також Західне Поділля в межах “буферних” територій. Татари прийняли цих людей під свою владу, дозволили їм самоуправління і вимагали лише данини хлібом — пшеницею і просом. Боротьба Данила з “татарськими людьми” спричинила інтервенцію з боку татарських властей. Темником улусу Золотої Орди на Правобережній Україні був спочатку хан Куремса, племінник Батия, що чинив постійний тиск на державу Данила. Особливо загострилися стосунки Данила та Куремси у 1252 р. [55, с. 71]. За цих умов необхідним було зміцнення східних фортець держави: Володимира, Лучеська, Крем'янця, Стожка, Данилова. Внаслідок військової кампанії 1254—1255 рр. проти монголів кордон на сході було відсунуто: в склад ГВД повернулися Східне Погориння та Побожжя [10, с. 840]. У цій боротьбі два новоспечені східноєвропейські королі: Данило та Міндовг воювали спільно. Проте, залучення до походу проти Куремси литовського короля Міндовга, виявило справжню ціну союзу Литви та Волині.

Під час спільного походу на монголів восени 1255 р. околиці Лучеська зазнали спустошення від нападу литовців Міндовга. Але тисяцький Юрій Домажирич, Олекса Двірський та інші воєводи організували рішучу відсіч нападникам, і вони змушені були втікати. Переслідуючи загарбників, лучани загнали їх в озеро. “І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх. Велика ж проти Литви була січа”, — писав літописець [10, с. 839—840].

Військова перевага Данила Романовича над ханом Куремсою стала очевидною пізньої осені цього ж 1255 р., коли у момент після смерті хана Батия на Волинь вступило золотоординське військо на чолі з племінником останнього. Можливо, Куремса намагався покарати “любимця” свого дядька. Зазнавши невдачі

під Володимиром, куди монголи підійшли з боку Перемиля, війська противника повернули на Лучеськ. Проте лучани, вийшовши назустріч завойовникам у поле і знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили".

Не дивлячись на те, що місто виявилось неукріпленим та непідготованим до оборони та сили були нерівними, татарське військо не змогло взяти його з ходу. Не допомогло і застосування "пороків" (метавок), які кидали камені на місто. Цей несподіваний успіх у боротьбі з непереможними монголами літописець пояснив сильним вітром, таким, що камені поверталися назад, на татар. Таким чином, загарбники змушені були зняти облогу Лучеська і відступити.

Тимчасове послаблення Золотої Орди внаслідок невмілого правління на Правобережжі хана Куремси та смерті верховного хана Батия змінилося з приходом до влади хана Берке. Золота Орда, стривожена непевною обстановкою на західних кордонах та активністю галицько-волинського князя, у листопаді 1259 р. вислала проти західних сусідів добірне військо на чолі з талановитим воєводою, темником Бурундаем. Враховуючи невдачі свого попередника Куремси, Бурундай не вважав за потрібне одразу ж розпочинати військові дії проти Данила Галицького. Внаслідок переговорів Бурундай наказав Данилу Романовичу „**есте мои мирними розмечете города свой всь**” [10, стб. 849], що останній був змушений зробити. Довелося йти на поступки. Побудовані Данилом фортеці Володимира, Крем'янця, Луцька, Львова та ін. було розібрано. Таким чином, укріплення майже всіх міст Галицько-Волинського князівства були зруйновані не ворогом, а князівською владою. Також не минула ця участь і міст "буферних" територій, особливо, якщо врахувати, що міста Золотої Орди теж були позбавлені будь-яких укріплень.

Наведені з різних літописних списків відомості про населення і події на давньоруському Пониззі, з урахуванням результатів археологічних досліджень останніх десятиліть у Середньому Подністрів'ї, дають змогу конкретизувати основні віхи функціонування в цьому краю міст XII-XIII ст. та їх роль у військово-політичному протистоянні. З літописів і матеріалів археологічних досліджень випливає, що в XIV ст. мало місце „умурування”, тобто відновлення основних українських осередків Пониззя – Поділля.

Таким чином, у XII-XIII ст. Пониззя знаходилося в центрі політичних інтересів та протистояння Київського, Галицького, згодом Галицько-Волинського, Чернігівського, Болохівського та інших князівств України-Русі, що призводило до міжусобних війн за владу над цією територією. Особливістю цього процесу є те, що у боротьбі за зміцнення князівської влади, в тому числі і на Пониззі, суттєву роль відіграло місцеве боярство.

Данило не мав можливості протистояти військовій татарській перевазі і змушений був підкоритися. Він також повинен був посилати свої полки татарам на допомогу в їх походах на Литву і на Польщу. Ніякої допомоги з Заходу не надійшло. Тепер держава Данила була позбавлена засобів оборони, і, за словами М. Грушевського "...найдорожча мрія Данила про боротьбу з татарами розвіялась як дим". Відповідно, таке становище пригнічувало Данила і, мабуть, пришвидшило його смерть в 1264 році.

В історії України Данило Галицький, безумовно один з найвидатніших українських полководців. Вже в Галицько-Волинському літописі знаходимо

коротку характеристику Данила: “Сей король Давило (був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні” [4, с. 425].

Блискучу характеристику князю-королю Данилу і його часу дав М. Костомаров: “Доля цього князя, – пише він, – мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досягнув жодний з українських князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший. Майже вся Україна, весь край, заселений українським племенем, був під його владою. Адже, не встигнувши визволитись з-під татарського ярма і дати своїй державі самостійне значення, Данило тим самим не залишив і твердої запоруки дій самостійності на майбутнє. У ставленні до своїх західних сусідів, як і взагалі в цілій своїй діяльності, Данило завжди відважний, мужній, але разом з тим великодушний і добрий до наївності, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо й сліду хитрощів, яких уживає людина, щоб не дати себе обдурити. Цей князь являє собою повну протилежність обережним і хитрим князям східної Русі, котрі при всій різноманітності своєї вдачі, засвоювали від батьків своїх і дідів політику хитрощів та насильства, і звикли не розбиратись в засобах задля досягнення мети... Особа Данила Галицького залишається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії” [95, с. 238–262].

Князь і король Данило залишив виразний слід у військовій історії України. Проведені ним військово-будівельні міроприємства та реформи залишили глибокий слід як в історичних так і в археологічних джерелах.

По його смерті боронена ним держава опинилася перед новими випробовуваннями. В цей період внаслідок геополітичних змін, що наступили після утворення Золотої Орди територія Галицько-Волинського князівства суттєво змістилася в західному напрямку, подалі від східного кордону було пересунуто столиці [205, 214]. Укріплення майже всіх фортець і міст в прикордонних із Золотою Ордою районах: Верхньому Погоринні та Попрутті й Середньому Подністров'ї залишались у руїнах. Археологічні матеріали дозволяють дійти висновку, що населення організовано їх покинуло, перейшовши в місця, краще захищені самою природою.

І все ж край перебував у складі Галицько-Волинського князівства, а не під владою татарських баскаків, які утвердилися на лівобережжі Дністра по р. Серет. Протягом декількох десятиріч ці ріки були межею між галицькою частиною князівства і західним улусом Золотої Орди, на чолі якого з 60-х років XIII ст. стояв темник Ногай.

Провідним напрямком військово-політичної діяльності за цих умов став північний. У зв'язку з цим змінилися пріоритети у стосунках із сусідами. Дедалі більше загострювалися суперечності із Литвою. Короткотерміновий союз із Міндовгом та його сином Войшелком, коли на литовському престолі сидів Шварно Данилович, на довгий час змінився ворожим протистоянням. На тлі загострення стосунків із Литвою зміцнювались стосунки ГВД з Мазовією.

У 1264 р., по смерті Данила, Галицько-Волинська держава фактично роздробилася на декілька володінь. Східну Волинь із столицею у Лучеську з усією залежною територією отримав Мстислав Данилович [24, с. 290]. Брат Данила

князь Василько Романович утримав у своїх руках Західну Волинь із столицею у Володимирі, яку успадкував його єдиний син Володимир, а наймолодший син Данила — Шварно отримав Холмську землю. Старший син Данила Романовича — Лев зберіг за собою Галицьке, Перемишльке і Белзьке князівства. Роман Данилович княжив у Новогрудку, а потім, напевно, у Холмі, де й був похований.

Найбільш активним у військово-політичному відношенні нащадком Данила був князь Лев, мабуть тому його особа у народній пам'яті та творах істориків ХІХ ст. посідає чільне місце. Разом з тим, серед діячів Галицько-Волинської держави широко відображених у галицько-волинського літописі його постать є найбільш суперечливою. Запорукою широкого відображення діяльності князя, безперечно, стала особливість галицько-волинського літопису – зводу початково окремих творів, свого роду життєписів князів ГВД [100]. Зокрема, один з літописців, холмський єпископ Іоанн намагався уславити діяння князя Льва [153]. Особливої популярності набула діяльність Льва Даниловича у творчості істориків другої половини ХІХ ст. І це не дивно, оскільки Лев Данилович та очолювана ним держава протягом понад 30 років був важливим фактором європейської історії. Окрім тривалого періоду правління, додає історичної ваги цьому діячу надзвичайно важка військово-політична ситуація останньої третини ХІІІ ст., а саме домінування Золотої Орди та намагання західних сусідів відновити свій натиск на українські землі, яка змушувала цього князя постійно воювати, змінювати союзників тощо.

Військово-політичну діяльність князь Лев Данилович розпочав за життя свого батька, беручи участь у всіх його походах, починаючи з боротьби з галицьким претендентом Ростиславом Михайловичем у 1244 р. в ролі воєводи центрального перемишльського округу ГВД (невдала битва на р. Січниці, лівій притоці Вишні) та закінчуючи каральними походами у Болохівську землю 1254-1256 рр. проти князів, що як ординські данники підтримували Куремсу (Коренцу) у верхів'я Південного Бугу. Найславнішою була його участь у знаменитій битві під Ярославом (1245 р.), де Лев командував полком, що зіграв у цій битві одну з вирішальних ролей [49].

Така провідна військово-політична діяльність в рамках усієї держави Данила була причиною відповідних амбіцій Льва стосовно місця у державі після смерті батька. Лев був, безперечно, найактивнішим та найталановитішим із всіх синів Данила. Проте, з якихось причин великокнязівський титул отримав його брат князь Шварно. 1269 року він помер, і всі його володіння перейшли до Лева. Цього року була його невдала спроба оволодіти литовським престолом.

Значний авторитет Лева Даниловича відобразився у найменуванні нового міста, яке повинно було замінити собою колишній столичний Звенигород. Перетворення Львова на одне із столичних міст держави львівськими патріотами датується на другу половину ХІІІ ст. [48]. Але, на думку І.П. Крип'якевича [103, с. 67], немає певних доказів щодо того, чи Львів уже за Лева був столицею Галичини. Першою письмовою згадкою про князівську резиденцію, а отже визначне становище цього міста є грамота Юрія II Болеслава від 11 лютого 1334 р.

Після смерті Данила старшим у роді формально залишився Василько, котрий весь час був вірним другом і помічником Данила. Він перебував у Володимирі на Волині, де невдовзі й помер (1270). Наслідком непомірних Левових амбіцій стала передача бездітним Володимиром Васильковичем своєї спадщини іншому сину

Данила – Мстиславу. Спадщину Данила, Галичину і Холмщину, перейняв його син – Лев I (1264–1301 рр.), на Волині після смерті Василька князував Володимир (1271–1289 рр.), його спадкоємець.

У цей період у зовнішній політиці ГВД зростає значення відносин з Польщею. Польська політика відіграла провідне місце у діяльності князя Льва Даниловича, оскільки йому належав практично увесь периметр польсько-українського кордону. Свого сина Юрія Лев одружив на дочці Локетека Єфимії [55, с. 523]. У 1272–1273 рр. галицькі війська Лева брали участь у польській усобиці на стороні свояка Болеслава Встидливого та у походах на ятвягів, а у 1279 р. у війні за Польську спадщину по смерті останнього. Після смерті Болеслава Малопольського Лев виступив претендентом на краківський престол, але невдало: було обрано Лешка Чорного. Це спричинило кількарічну війну з Польщею, яка закінчилася із смертю Лешка в 1288 р.

У цей самий час змінюються відносини і з Угорщиною. Під час однієї з воєн (1281 р.) Лев захопив частину Закарпаття з Мукачевом, а в наступні роки спільно з Ногаєм два рази ходив на Угорщину. Підтримував Лев також стосунки з Тевтонським орденом, Литвою. У 1285 р. відома його війна проти Польщі в союзі з Литвою.

Утвердившись у Любліна та на Закарпатті, на підступах до Північного Причорномор'я та Прибалтики Лев розширив межі Галицької держави як ніколи. Ім'я Лева згадано в багатьох західноєвропейських джерелах як союзника Угорщини у її боротьбі з Чехією (1271 р.). Під час війни Пшемисла II, Оттокара Чеського з Рудольфом Габсбурзьким чеський король добивався приязні Лева, але цього ж добивався й Рудольф Габсбурзький. Згодом Лев встановив добрі стосунки з новим чеським королем Вацлавом II і відвідував його в 1289 р.

З середини XIII ст. визначальними для долі ГВД стають стосунки з кочовим степом. Зближення з половцями позначилося, наприклад, на родинних відносинах волинських князів. Так, дружиною Мстислава Даниловича була дочка половецького хана Тігака [10, с. 818]. На переконання інших [див. 272, с. 175], дочка хана Тігака насправді була дружиною не Мстислава Даниловича, а його сина Романа.

Лев, як всі руські князі, визнавав над собою владу Золотої Орди, його залежність зводилася до мінімуму: він надавав лише військову допомогу для походів, які організував хан. Його політика військового союзу із татарами за тодішньої геополітичної ситуації була цілком природною, оскільки татари допомагали йому у здійсненні політичних планів. Окремі історики приписують йому залучення татарських полків до придворної служби [243, с. 115]. Союзні відносини з татарами мали також всі волинські володарі від Мстислава Даниловича до Свидригайла.

Вміло маневруючи, Лев Данилович, зумів зберегти у складі Галицько-Волинського князівства значну територію Правобережжя Дністра, в той час як під владою татарських баскаків опинилися території на лівобережжі Дністра по р. Серет. Протягом декількох десятиріч ці ріки були межею між галицькою частиною князівства і західним улусом Золотої Орди, на чолі якого з 60-х років XIII ст. стояв темник Ногай. Під його безпосереднім контролем перебували Північне Причорномор'я, Галицьке Пониззя і Нижнє Подунав'я. Князь Лев

Данилович (1264-1301) підтримував дружні відносини з Ногаєм і постійно отримував від нього допомогу проти Польщі й Литви, а також брав участь у спільних з татарами походах на Угорщину [49]. Завдяки цьому він приєднав до Галицько-Волинського князівства частину Закарпаття і Люблін. У час правління Льва Даниловича, можливо, були відновлені чи реконструйовані кам'яні укріплення у Хотині й на г. Цецин поблизу Чернівців.

Таким чином, після смерті короля Данила, не дивлячись на тимчасовий розпад єдиної держави, галицько-волинські князі проводили активну військово-політичну діяльність, спрямовану на зміцнення та збереження української державності.

Північна політика галицько-волинських князів була все XIII ст. була орієнтована на стратегічний союз із Тевтонським Орденем. Існування Тевтонського Ордену як держави більшість істориків, не вдаючися до глибокого аналізу, схильні вважати явищем реакційним і ворожим для українських земель. Тоді як факти свідчать про прямо протилежні тенденції. Тевтонський Орден, до якого приєднався у 1237 році після нищівних поразок під литовців Лівонський Орден мечоносців, справді становив певну загрозу для польської та литовської держав. Більшою мірою для останньої, корінні землі якої продовжували залишатися язическими, що давало підставу Ордену для агресії проти литовських і жемайтських князівств. Через Велике князівство Литовське у протистояння тевтонському Ордену були втягнені білоруські князівства. Ця потужна мілітарна держава також покінчила з гегемонією Великого Новгород та Полоцька у Прибалтиці. Вона ж заступила Польщі рух до Балтійського моря і намагалася монополізувати балтійську торгівлю, що також болісно ударило по польських інтересах, так як польська зовнішня торгівля значною мірою була орієнтована на балтійські ринки.

Однак саме загострення відносин з Польщею робило Орден чи не найреальнішим і найкращим союзником Галицько-Волинської, а пізніше Волинської держав. Обидві ці держави мали справу не з орденською, а з польською експансією. Саме тому останні князі з династії Романовичів Андрій та Лев Юрійовичі — гарантували Ордену захист від ординців, а їх наступник Болеслав-Юрій Тройденевич намагався зберігати мир та союз "непорушно на вічні часи" [2, с. 153-154]. До речі, у грамоті князя Болеслава-Юрія великому магістру з 1334 року є посилення на союзні відносини з Орденем ще за князів Романа Мстиславича, Данила Романовича, Лева Даниловича і Юрія Львовича.

Роман Мстиславич, як союзник німецького короля Філіпа IV Гогенштауфена, міг сприяти Тевтонському Ордену ще у часи його становлення у 1201—1205 роках, з українських істориків на цю проблему найбільшу увагу звернув чернівецький дослідник О.Масан. На його думку зв'язки Ордену, що зароджувався, та Романа Мстиславича могли відбуватися через тюрінгського міністеріала, а згодом одного з найвидатніших магістрів (у 1209-1239 роках) Германії фон Зальца. Завдяки його діяльності у 1200 році у Галле-на-Зале було створено перший орденським дім. Можливо навіть Роман Мстиславич виступив натхненником повного перебазування Тевтонського Ордену з Палестини у Європу, що було здійснено пізніше у 1211 році, коли Орден почав розгортатися в області Бурха у Трансільванії проти половців [129, с. 75-76].

Треба думати, що відносини короля Данила Романовича з Тевтонським Орденем не вичерпувалися одним дорогичинським епізодом 1235 року. До речі ця військова сутичка була єдиним епізодом у взаєминах двох держав, який не мав подальших негативних наслідків. При королі Данилі зв'язки Галицько-Волинської держави з Тевтонським Орденем відбувалися через графів Шварцбургів. Дочка короля Софія Данилівна у 1259 році навіть вийшла за графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга. У 1254 році при допомозі Шварцбургів була укладена трьохстороння угода між Тевтонським Орденем, мазовецькими князями та Галицько-Волинською державою про поділ Ятвягії.

2.3. Військово-політична діяльність галицько-волинських князів наприкінці XIII– у XIV ст.

Друга половина XIII ст.– XIV століття в значній мірі залишається загадковим періодом історії України не лише внаслідок скупості писемних джерел. У значній мірі виною цьому є “європоцентристський” погляд, що домінує віддавна в українській історичній науці. Більшість істориків ніби “непомічає” існування головного фактора східноєвропейської політики – Золоту Орду, якій належала або якою контролювалась практично вся сучасна територія України. Золотоординський фактор був важливим елементом у діяльності, поза сумнівом, найвидатнішого політика з українського боку – великого князя Любарта Гедиміновича [74].

Політичні перипетії навколо останніх десятиліть існування Галицько-Волинського князівства приваблювали пильну увагу вже істориків XIX ст. Особливо активно аналізували діяльність останніх галицько-волинських князів Юрія II-Болеслава та Любарта Гедиміновича історики другої половини XIX ст. І це не дивно, оскільки очолювана ними держава протягом понад 30 років була важливим чинником європейської історії. Саме в цей період середини – другої половини XIV ст. в умовах важкої військово-політичної ситуації, цей князь постійно воюючи, змінюючи військових союзників боровся за збереження решток української державності.

Друга половина XIII ст. – період надзвичайно високої воєнної активності Галицько-Волинської держави. Цьому сприяло ряд факторів: сусідство та залежність від Золотої Орди, формування на західних рубежах централізованих держав — Польщі та Литви, яке супроводжувалося частими військовими конфліктами із сусідами. У цій складній обстановці володарям українських князівств необхідно було проявляти максимум майстерності у політиці та військовій справі, для того щоб втримати ситуацію під контролем.

Письмові та археологічні джерела досить детально характеризують діяльність галицько-волинських володарів — князів Данила Романовича, Лева Даниловича (бл.1228 – 1301), Володимира Васильовича, Мстислава Даниловича та Юрія Львовича. Як політики, полководці і військові організатори вони проявили себе відповідно до складності військово-політичної ситуації у Східній Європі. В умовах контактів двох світів – Західного та Східного українська зброя та військова техніка другої половини XIII ст. суттєво розвивалась.

Роль спадкоємця короля Данила князя Лева в управлінні всією ГВД оцінювалася дослідниками по різному. Так, на думку багатьох вчених, з 1251 до

1264 р. мало місце співправління Данила та його старшого сина, престолонаслідника Льва, так звана діархія. Дійсно, спадщина короля Данила була розподілена поміж трьома синами: найспокійнішу тоді північно-західну околицю разом із стольним Холмом отримав Шварно, Мстислав тримав прикордонну із Золотою Ордою Луцьку землю. Проте у володінні князя Льва залишалася давно освоєна та густо заселена «гірська країна Перемиська», багате Галицьке Опілля – колишнє Звенигородське князівство та Белзька земля – більша половина корінних земель держави Данила. Таким чином, Лев перебуваючи у складніших обставинах близького сусідства із Золотою Ордою, Малою Польщею та Угорщиною все ж мав кращі перспективи для розвитку. Саме наслідком далекоглядної східної політики Льва був короткотерміновий вихід ГВД до Чорного моря. Опанування Білгорода-Дністровського підтверджується відомою залежністю місцевого єпископа від галицького митрополита.

Не менш успішно розвивався північний напрям військової політики Льва Даниловича. Проблему стосунків із Литвою, яка поступово нарощувала свій військовий потенціал, ГВД отримала по смерті князя Шварна. Князю Леву довелося оберігати північний кордон держави від ятвягів, а коли литовський князь Тройден захопив прикордонний Дорогочин, у 1275 р. відбувся похід з ординцями на Литву, під час якого було здобуто тодішнє столичне місто Новгородок, а Тройден змушений був піти на мир. Наступного року відбувся похід на Слонім, а 1277 р. у поході на Литву взяли участь з ординці [49].

Союз з Мазовією було скріплено шлюбом дочки Данила Романовича (Галицького) Предслави з князем Черським і Мазовецьким Земовитом I (1224—1262). Згодом у боротьбі за краківський престол князь Лев обстоював кандидатуру Болеслава Мазовецького, свого сестринича, сина Предслави. Під час цієї міжусобиці Леву знову вдалося захопити Люблін.

Ще активнішу політику у відносинах з Мазовією проводили волинські князі. Тісний волинсько-мазовецький союз продемонстрував візит до Лучеська у 1288 р. Конрада Мазовецького, який також був васалом луцького князя Мстислава Даниловича [10, с. 906—908]. Разом з політичною залежністю на Мазовію поширюється потужний культурний вплив ГВД.

Прорахунки родинної політики князя Льва дозволили його брату Мстиславу оволодіти Володимирщиною, яку йому заповів князь Володимир Василькович, через відверті домагання його спадщини князем Львом. Внаслідок цього майже вся Волинь, за винятком Холмщини та Белзщини, опинилася у володінні луцького князя. Спираючися на ресурси підвладних територій, Мстислав намагався розширити свій вплив на сусідні буферні території Золотої Орди, включно з всією Київщиною, як про це можна судити з повідомлення Плано Карпіні [58, с. 123].

Князя Льва особливо не полюбляли волинські князі через те, що він часто користувався військовою підтримкою ординців під час своїх походів проти поляків, литовців й у Мараморош. А ординці примушували брати участь у цих походах й інших князів, у першу чергу волинських. Наслідком діяльності князя Льва все ж таки стало об'єднання всіх земель, що складала королівство його батька.

Цьому сприяли і події у Північному Причорномор'ї. У 1300 р. темника Ногая розгромив хан Токта (Тохта), якого вчасно підтримав галицько-волинський князь.

Взявши участь у війні проти спадкоємців Ногая, він відвоював Галицьке Пониззя та землі в Північному Причорномор'ї. Допомогу Токті надав і цар Болгарії Федір-Святослав (1300-1321), данник Золотої Орди. З її дозволу болгари зайняли Північно-Західне Причорномор'я, включаючи Білгород [222, с. 19-21]. Отже, на початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство не лише повернуло втрачені землі, але й значно розширилося за рахунок територій, розташованих між південною частиною Східних Карпат і середньою течією Пруту (нинішня запрутська Молдова — історична область на сході Румунії).

Оскільки брат Лева князь Мстислав Данилович помер близько 1300 р. без спадкоємців (син Мстислава Данило востаннє згадується 1280 р.), його волость увійшла до складу земель Юрія Львовича. Перебування у 1302—1303 рр. у складі новоствореної Галицької митрополії Турівського єпископства дозволяє здогадуватися, що збереження підпорядкування Турово-Пінщини ГВД, ймовірно, був одним із військово-політичних досягнень Мстислава Даниловича.

Таким чином, приблизно у 1301 р. правителем Держави Романовичів по князю Льву (1264 – 1301) став його син Юрій I (1301 – 1308), який прийняв королівський титул, ймовірно, невдовзі після вступу на престол. Потреба у коронації зумовлювалася протистоянням з чеськими королями з династії Пшемислідів, які поширили свою владу на Угорщину й більшу частину Польщі. Щоб зменшити загрозу з цього боку, Романовичі підтримували їхніх політичних противників: польського князя Владислава Локетка і претендента на угорський престол Карла Роберта, за якого приблизно у 1305 або 1306 р. видали Марію, дочку Лева Юрійовича.

У іспанському джерелі "Книзі знань про всі королівства, землі і володіння, які є в світі" вміщено опис Держави Романовичів, який прийнято датувати 1302-1306 рр.: "Залишивши Польське королівство, я прибув до королівства Львів (Leon), яке німці називають Лемберг (Lunbrec) і в якому є п'ять великих міст. Перше називається Львів (Leon), друге Київ (China), інше Володимир (Visadino), Інше Пінськ (Tinez), інше Сівер (Sever). Відомо, що королівство Львів межує з країною Романією і королівством Алеманія. Король того Львова має зелений прапор з червоним хрестом" [цит. за: 88]. Отже у часи князів Льва та Юрія Львів стає важливим політичним центром, однією з резиденцій правителів Галицько-Волинської держави.

Великим успіхом короля Юрія було утворення у 1303 р. окремої Галицької митрополії. 1299 р. митрополит Максим покинув Київ, можливо, через конфлікт з Левом і переїхав у Суздальщину. Не маючи змоги повернути назад цього церковного ієрарха, Романовичі мусили докласти багато зусиль щоб створити нову окрему митрополію. В "Житті митрополита Петра" підкреслено, що Волинська земля (так тоді часто називали Галицько-Волинську державу) "тоді перебувала в честі і удачі... всіякими достатками багата і славою".

У світлі наступу хана Узбека черговий галицько-волинський князь Юрій Тройденевич, родом із Мазовії, зміцнював стосунки із Заходом. Так, зокрема, згідно документальним даним церковного походження вже 1332 р. в Галичині існував католицький „вікаріат Русі", одним із центрів якого було м. Серет у долині р. Сірет, що належала до Галицько-Волинського князівства [39, с. 28]. Тут існувала францісканська місія. Зберігся також перелік францісканських місій, які

діяли в цьому вікаріаті (*Vicaria Russiae*) близько 1345 р. Крім Львова, Городка, Галича, Коломиї і Снятина, вони перебували у населених пунктах Південної Галичини, означених як *Cusminen, Cereth, Moldaviae, Caminix, Scotorix, Cotcham, Lacostoni, Albi castri* [39, с. 28]. Зрозуміло, що розташування місій вікаріату Русі не є доказом стабільної належності усіх згаданих населених пунктів, передусім причорноморських і подунайських, до Галицько-Волинського князівства. Воно могло більш-менш постійно контролювати лише північну частину долин Сірету, Сучави і Молдави. Мабуть, не випадково серед бояр князя Юрія II у 1334 р. згадується Олександр Молда(в)ович [2, с. 153, № 7; 55, с. 136].

Князі, зацікавлені у притоці міського, головним чином ремісничого, населення стимулювали переселення колоністів. Протягом чи не всього XIV століття німецькі колоністи були найчисленнішими іноземними колоністами у містах Галицько-Волинського королівства. Цьому сприяло також право майорату, за яким старші сини успадковували все майно, а молодші були змушені шукати щастя на стороні. Польські колоністи в галицьких містах навіть ще у другій половині XV століття, коли їхнє переселення заохочував уряд, залишалися у меншині.

Політичні контакти з Тевтонським Орденем були досить тісними особливо у часи Болеслава-Юрія II. Очевидно, що у числі орденських братів були вихідці і з галицько-волинських земель. Релігійна толерантність галицьких володарів і змішані шлюби сприяли таким можливостям. О.Пріцак звернув увагу на земельні надання в орденських землях русинам Марку, Максиму, Войтеху та Григорію, а також на особу віце-комтура Івана Белова, який займав цей уряд у 1324-1326 роках при комтурі Людері з Брауншвейга. Цей Іван Белов загинув у 1331 році у битві з поляками як прапороносець Тевтонського Ордену [129, с. 77]. Цікаво, що саме Людеру з Брауншвейгу, вже як великому магістру, адресувалася грамота Болеслава-Юрія.

Дмитро Детько, очоливши галицьку частину держави, боявся втратити налагоджені зв'язки з Тевтонським Орденем через Торунь [7, с. 57]. Цей же зв'язок намагалися утримати і князі Любарт та Кейстут Гедиміновичі [7, N 8, с. 23-24]. Документи свідчать про те, що тісні економічні контакти з орденськими містами не припинялися і протягом 1387-1400 років [129, с.78-79]. Попри непрості і ворожі відносини Тевтонського Ордену з Литвою, литовські князі на волинських престолах Любарт Гедимінович та Свидригайло Ольгердович вважали підтримання союзу з Тевтонським Орденем обов'язковою запорукою своєї безпеки. Тут вони вже виступали не як литовці, а як патріоти своїх нових земель. Свидригайло Ольгердович навіть зірвав з'їзд, коли поляки відмовилися допустити туди орденських послів.

Тевтонський Орден (*Ordo domus Sanctae Magiae Teutonicorum*) був потужною мілітарною державою, що до початку XV століття зайняла територію Прибалтики від гирла Вісли до гирла Нарви. Завданням цієї держави була постійна війна з язичниками в ім'я поширення християнства.

Тевтонський Орден все XIV ст. залишався стратегічним союзником України у її протистоянні з Литвою. Після трагічної для українських князів битви на річці Ірпені з Гедиміном у 1322 році відбувся похід великого литовського князя Гедиміна зимою 1323 року на Волинь. Це була реакція на участь луцького князя в

обороні Київської землі. І таким самим логічним завершенням цього походу був мир, скріплений шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом Гедиміновичем. Посадивши свого васала у Києві і маючи проблеми з хрестоносцями, Гедимін спішив закріпити свій успіх вигідним миром. Для галицько-волинських князів також з огляду на ординську небезпеку подібний мир був доречним і бажаним. Наступне повернення до влади у Києві ординського васала із Путивльських Ольговичів свідчить про те, що становище було нестабільне. Не виключено, що ще весною 1323 р. ординці здійснили похід в українські землі і відновили становище, прогнавши литовського васала з Києва. Цей похід міг мати продовження на Волині, під час якого і загинули Андрій та Лев Юрійовичі. Подібна гіпотеза цілком можлива і не суперечить джерелам, що збереглися.

Боротьба за Галицьку спадщину, у якій взяли участь польські П'ясти (включаючи навіть далеких глоговських і опольських князів, споріднених з галицькими князями), угорські королі з Анжуйської династії та династії Люксембургів (які виступали спадкоємцями Арпадовичів, також споріднених з галицькими князями) і Любарт Гедимінович, гримала впродовж всієї другої половини XIV століття аж до анексії галицької частини королівства разом з Холмським князівством у 1387 році і поступового перетворення її у воєводство у складі королівства Польського [48, с. 521].

Після смерті Лева II і Андрія (1308 – 1324) на галицький престол був запрошений їх родич, син їхньої сестри Марії — мазовецький князь Болеслав Тройденевич (Юрій II). У 1340 р. він був отруєний боярами, після чого почалася боротьба за Львів між Польщею, Литвою та Угорщиною. В 1349 р. Львів захопив польський король Казимир III.

1314 р. ханом Золотої Орди став войовничий Узбек, війська якого на початку 20-х років XIV ст. почали витісняти галицькі власті з буферних територій Південного Побужжя, Середнього Подністров'я і Попруття. Однак татари традиційно не посягали на корінні галицькі землі. Про це свідчить запис у рукописній книзі XV ст., який розпочинається словами; „В лето 6029 при благоверном князи галицком Илве и Андреи, при воеводе Коломыйском Ходку, стульника Илвова [...]” [цит. за: 222, с. 22]. Отже, в 1321 р. в Коломиї перебував князівський воєвода Ходько, а не татарський баскак. Навесні 1323 р. згадані в цитованому записі князі Андрій і Лев Юрійовичі загинули, мабуть, у битві з ординцями. Водночас хан Узбек виступив проти спроб Польщі, Угорщини та Литви загарбати Галицько-Волинське князівство, а 1325 р. затвердив князем Болеслава-Юрія II [222, с. 22, 35]. Мабуть, тоді й був встановлений південний кордон ГВД між Дністром, Прутом і Сіретом, відомий з документу 1400 р. як „стая границя” Шипинської землі [39, с. 27; пор.: 62, с. 18-19].

На відміну від Галицького Пониззя, де фортеці, мабуть, не відновлювали, на цій території у другій половині XIII— першій половині XIV ст. існували кам'яні замки Хотин і Цецин та дерев'яно-земляний поблизу Карапчева на Черемоші [224, с. 87-99]. Вони згадані у відомому списку „руських градів”, складеному в 90-х роках XIV ст. на основі тексту середини століття, як гадав М.Ю. Брайчевський [38, с. 27]. Це гради „Чечунь” (Цецунь, Цецин), „Городок-на-Черемоші” і „на Дністрі Хотинь” (Хотин) [1, с. 475]. Виявлені археологами зразки озброєння, знарядь праці та посуду з цих пам'яток вказують на перебування в них місцевих гарнізонів. Отже

згадані фортеці були осередками влади галицьких князів.

Розташована південніше територія Молдови разом з її запрутською частиною у 20-і — на початку 40-х років XIV ст. була безпосередньо включена в склад Золотої Орди. Тут було зведено нові міста (тепер городища біля сіл Старий Орхей та Костешти). Згідно з літописним повідомленням, у цей час татари відновили напади на угорський Семигород (Трансільванію) „зі своїх кочовищ, з ріки Прута і з ріки Молдави" [14, с. 55]. Таким чином, галицько-волинський князь Юрій Тройденевич був змушений відмовитися від активної політики у південному напрямку. Не виключено, що саме Золота Орда, підтримуючи цього князя, наклала певні обмеження стосовно військової сфери ГВД. А це в майбутньому створило умови для послаблення князівської влади та посприяло занепаду держави.

Нетривке становище ГВД стало очевидним для зміцнілого сусіда — польського короля Казимира III, який 1339 р. заключив Вишеградську угоду з угорським монархом, за якою останній зрікався прав на Галичину в обмін на поступки Польщі в інших питаннях. По смерті хана Узбека в 1342 р. головного союзника української держави — Золоту Орду знову охопили гострі усобиці. Це суттєво змінило міжнародну обстановку на сході Європі, чим скористалися Польща, Угорщина та Литва.

8 квітня 1341 р. бояри Юрія II отруїли у його замку у Володимирі. Після смерті Юрія II, польський король Казимир III за підтримки короля Угорщини Людовіка, повів планомірний наступ спершу на Львів, а потім — і на Володимир. Напередодні події його війська вже стояли на східних кордонах королівства, що посередньо вказує, що його причетність до боярської змови. Згадка про спалення Володимирського замку під час походу 1340 р. [15, с. 34], мабуть перебільшення. Проте, військові дії, очевидно, таки зачепили місто.

2 лютого 1345 р. угорське військо, очолюване комесом секлерів А. Лакфі, розгромило кочових татар у битві поблизу м. Роман. Походи угорців у південну частину Східного Прикарпаття відбувалися і наступними роками. Проте найбільших втрат татари зазнали внаслідок епідемії чуми („Чорної смерті") в 1347 р. [145, с. 7]. Після цього Польща й Угорщина, які ще раніше уклали військово-політичний союз, загарбали Галицьке князівство (1349 р.) і розпочали боротьбу з Литвою за оволодіння Волиню.

2 лютого 1348 р. військові загони з Володимира, разом із союзними військами ВКЛ із Берестя, Вітебська, Полоцька і Смоленська взяли участь у невдалій для них битві з німецькими рицарями на р. Стреве [загинуло близько 10 000 литовських та руських воїнів: 222, с. 47].

Ситуацію в Східній Європі у цей час ускладнила спустошлива чума 1346—1352 рр., яка завдала значних людських втрат містам Золотої Орди, а 1351 р. з'явилася на руських землях [145, с. 8].

Саме в цей період, восени 1349 р. Казимир III зненацька з великим військом напав на руські землі і без значного опору опанував головні замки Волині: Володимир, Белз, Берестя. Любарт утримався лише в Лучеську. Вже 5 грудня 1349 р. король своєю грамотою забезпечує вільний шлях пруським купцям «через нашу Руську землю до міста нашого Володимира» [56, с. 33].

Існують підстави вважати, що з приходом до влади в Польщі Людовіка Угорського (1370—1382) призначений ним управитель „Руського королівства"

Володислав Опольський розташував свої гарнізони в Середньому Подністров'ї, тобто на північних рубежах Шипинської землі. Можливо, за його наказом було відбудовано замок поблизу с. Зелена Липа нинішнього Хотинського р-ну. Знахідки празьких грошів Яна і Карла Люксембурзьких, модерних предметів озброєння, у тому числі десятків „болтів" від арбалетних стріл, панцирних пластин та згаданої вище печатки з круговим написом „woewod" свідчать про перебування в цій фортеці, умовно кажучи, Володиславової, а не молдавської залоги [39, с. 214]. Не виключено, що й долина Пруту в межах Шипинської землі опинилася під владою Владислава Опольського, адже укріплення Цецинського замку було реконструйовано за тією ж схемою, що й Зеленолипського. Під час розкопок на Цецині знайдено аналогічні предмети озброєння [224, с. 97-99].

Наслідком послаблення впливів Золотої Орди у Східній Європі були значні територіальні втрати ГВД. Поступове опанування Великим князівством литовським (далі — ВКЛ) Побужжя, зафіксоване літописами близько 1320 р. безперечно, поставило центральні області держави перед загрозою ворожого вторгнення.

Цей наступ став можливим через різке погіршення стосунків із Золотою Ордою. Тому, можна довіряти повідомленню "короткого Волинського літопису" про битву з військами Гедиміна під стінами столиці — міста Володимира, яка закінчилася поразкою волинян та захопленням міста [13, с. 152]. "Хроніка литовська і жмудська" додає, що місто було спалене [13, с. 31].

У 1321 р. луцький князь Лев у складі коаліції інших руських князів, очоленої Станіславом київським, брав участь у битві з військами Гедиміна на р. Ірпінь. Ця війна завершилася мирною угодою, правдоподібно, скріпленою шлюбом Любарта Гедиміновича з дочкою луцького князя Бушею (Богуславою). Існує впевненість, що Любарта Гедиміновича оголошено князем володимирським і луцьким по смерті обох Юрійовичів, що сталася перед травнем 1323 р., без погодження із Золотою Ордою. Стримуючим фактором, що дозволив Гедиміну захопити Галицьке князівство оголошується інтервенція польського війська влітку – восени 1323 р. [47, с. 99]. Пасивність Золотої Орди прийнято пояснювати її тимчасовим ослабленням. Саме тоді на думку Ф. Шабульдо [222, с. 34], прийняту Л. Войтовичем [47, с. 107], Любарт міг отримати частину відвойованих у Золотої Орди буферних територій – Брацлавщину та Східну Волинь з центром у Любарі – Любартові. Вже перед 1330 р. у джерелах відоме християнське ім'я Любарта – Дмитрій, під яким він надалі виступав як український князь.

По смерті Юрія II, яка трапилася 7 квітня 1340 р., волинські та галицькі бояри визнали великим князем Дмитра-Любарта, як вважають, враховуючи його родинні зв'язки з Левом Луцьким (останнім часом намітився перегляд поглядів на належність першої дружини Любарта до Романовичів [273, с. 283]). Про визнання галицьких бояр, очолених Дмитром Детьком, Дмитра-Любарта своїм князем є достатньо свідчень. Це і відомий напис на дзвоні собору Св. Юрія у Львові з 1341 р. [2, с. 79] і повідомлення сучасника цих подій підканцлера короля Казимира Янка з Чарнкова [16, с. 629], який зазначив, що Любарт володів Галичиною до 1349 р. Вважається [47, с. 86], що Гедимін не використовував військові сили для відновлення влади свого сина на луцькому столі. Про це свідчить повна підтримка Дмитра-Любарта з боку волинського боярства та міст. Аналогічно Золота Орда в

особі хана Узбека визнала Дмитра-Любарта законним наступником галицько-волинських князів. Наступники Узбека підтримували Дмитра-Любарта у боротьбі Польщі та Угорщини [56, с. 21]. Так, протягом 1350–60-х рр. великий князь Дмитрій (Любарт) активно використовував татарське військо в першу чергу у походах на землі Польського королівства.

Лише за умови смерті останнього спадкоємця князя-короля Данила, що мав ярлик Батия на управління Галичиною та Волинню для всіх своїх нащадків, намагання польського короля Казимира III після смерті Юрія II захопити, спираючись на підтримку короля Угорщини Людовіка, спершу на галицькі, а потім – і волинські землі.

Перемоги осені 1349 р., коли Казимир III зненацька з великим військом напав на українські землі і без значного опору опанував головні замки Волині: Володимир, Белз, Берестя стає зрозумілою в світлі значних людських втрат внаслідок чуми 1346–1352 рр., яка 1351 року з'явилася і на руських землях [145, с. 8]. Польща та Литва, оточені непрохідними лісами та заставами на лісових дорогах уникнули цих спустошень.

Чума 1349-1352 рр. та «велика замятня», що наступила у Золотій Орді, призвели до ряду поразок останньої на західних рубежах [222, с. 46], найбільшою з яких була поразка під Синіми Водами від Ольгерда у 1363 р. Звідси литовські війська рушили на Білобережжя.

Проте, у XIV ст. Золота Орда залишалась не лише потужною військовою силою, але й багатою торговою державою з розгалуженою мережею караван-сараїв, які залучали до трансконтинентальної торгівлі купців з усієї Євразії. Удар епідемії припав саме на ці центри торгівлі та тісно пов'язані з ними міста Галицько-Волинського князівства.

Заплативши великий викуп ослабленій епідемією Золотій Орді 1349 р. Казимир захопив Галичину і більшу частину Волині. Любарт утримався лише в Лучеську. Згідно з мировою угодою спалені міста не можна було два роки відновлювати. В такому разі створювались перешкоди на традиційному торговому шляху через Володимир. Як альтернативу польський король відкривав дорогу через новозбудований Львів.

Важкі умови договору не відвернули походу Любарта у відповідь на загарбницькі дії Казимира III. Луцькому князю вдалося швидко повернути втрачені замки. Було спалено Львів, який Казимир III намагався перетворити на свій плацдарм у майбутньому наступі на схід. У 1352 р., після невдалої облоги Белза угорськими та польськими військами, Казимир III змушений був укласти мирний договір з Любартом та іншими литовськими князями, які прийшли йому на допомогу. Протягом наступного 1353 р. Любарт три рази здійснював наїзди на Польщу: в травні, липні та вересні [222, с. 29]. У 1355 р. полякам знову вдалося захопити Володимир. Проте, лише на один рік.

У 1366 р. в ході нової війни з польським королем Любарт втратив частину Волині разом з містом Володимиром та змушений був підписати спеціальну угоду з Казимиром III, яка скасовувала торгіві обмеження та встановлювала режим певної залежності луцької волості від польського королівства [56, с. 47-48]. Проте Любарт продовжував нападати на замки польського короля [56, с. 48-49]. Нагода повернути втрачені волинські землі трапилася Любарту лише в 1370 р., коли

помер Казимир III [16, s. 643]. Швидким маршем (піхота могла його здійснити за одну ніч) волинські війська підступили до Володимира і зненацька захопили незавершений цегляний замок. Його було розібрано. Тоді ж ряд військових походів зроблено Любартом, щоб захопити Галичину [56, с. 52], а у 1376 р. Любарт разом з литовськими князями здійснив успішний напад на польські землі.

Окрім частих військових походів Любарт здійснював масштабні фортифікаційні проекти. Попередніми подіями він був навчений, що будувати замки за межами підконтрольної йому Луцької землі недоцільно. Внаслідок стрімкого розвитку військово-політичної ситуації, межі його держави постійно змінювались, а новозбудовані замки опановувались чужинцями.

Так, з втратою Галичини та суміжних територій були захоплені чужинцями збудовані Любартом замки: дерев'яний галицький на Дністрі, що за повідомленнями деяких хроністів [148, с. 224] постав у 1350–1352 рр. (це підтверджено, зокрема недавніми розкопками Ю.В. Лукомського), а також ряд укріплень у ключових пунктах на галицько-волинському рубежі [201]. Любартом було зведено також ряд замків на кордоні Волині з Поділлям. Зокрема, йому приписують зведення кам'яного Крем'янецького замку [104].

Надалі Любарт застосовував оборонну тактику, намагаючись максимально зміцнити центральні райони Волині – свою базу, звідки він раптовими наскоками плондрував землі зайняті ворогом. Як зазначив ще М.С. Грушевський [56, с. 62] цим він остаточно відштовхнув від себе вже значно сполонізовану та згерманізовану Галичину.

В свою чергу польський король намагався оточити бунтівний осколок Української держави рядом буферних князівств, де володарями були близькі родичі Любарта. Нерідко вони були вірними слугами короля, як наприклад Олександр Коріатович, поставлений намісником у Володимирі. З метою ізолювати державу Любарта від союзних йому Прусії та Тевтонського Ордену, було створено Ратенське князівство. Воно перегородило прямий шлях з Лучеська до Берестя [208]. На шляху до Золотої Орди, у Крем'янці у 1352 р. було посаджено Юрія Наримунтовича, згодом переведеного до Белза і Холма. Метою була не лише політична ізоляція, а, в першу чергу, знищення конкурента в торгівлі зі Сходом.

За цих умов увага Любарта була звернута на східні околиці своєї держави, де на межі з Поділлям ним було відновлено ряд замків. Серед них мабуть найголовнішим був згаданий у трактаті 1366 р. Меджибіж [270]. Археологічними дослідженнями останніх років на території замку виявлено рештки дерев'яної фортеці XIV ст. та середньовічні поховання вихідців з Прибалтики [228].

Щоправда, судячи з публікацій, археологам-початківцям, які досліджували замок у Меджибожі не вдалося вичленувати, безумовно, потужний культурний шар XIV ст. Тому, сліди побойовища (поховані кістяки із слідами стріл) були ними однозначно віднесені до часів наїзду князя Данила Галицького на болохівські міста. Проте, парні поховання (чолові+жінка), виявлені у замку у Меджибожі, насправді можуть бути й тюркськими [215].

Існує думка, що Верхнє Побожжя протягом всього XIII–XIV ст. належало до Лучеська [55, с. 373]. Саме через ці землі відбувалися і пізніші контакти Луцької землі з територіями Північного Причорномор'я, про які відомо також і за археологічними матеріалами. Ці контакти ґрунтувалися на давніх волино-

подільських та волино-золотоординських зв'язках.

Значний економічний потенціал Лучеська був тою базою, на якій ґрунтувався розвиток міської культури, військова міць та незалежна політична орієнтація луцьких властителів.

Розпад Золотої Орди, що наступив після перемог Ольгерда, сприяв напливу у державу Любарта численних мешканців золотоординських міст. Окрім українців сюди прибувало багато вірмен і татар. Слід думати саме тоді розрослись вірменські колонії у Володимирі та Лучеську. Існує версія про запрошення вірменських воїнів до Лучеська із м. Солхат у Криму князем Федором Любартовичем [132, с. 34]. Саме в час цього протистояння в якості прикордонної сторожі були використані алани, які втекли від монголів із Північного Причорномор'я під захист ГВД. Саме вони могли бути будівельниками відомого наскельного укріплення у Підкамені, згаданого як “Закамін” у договорі 1366 р. [208; 215]. Ймовірніше за все галицько-волинські князі цілеспрямовано розселяли досвідчених воїнів у окремих стратегічних фортецях.

Даний регіон – південно-західну частину Луцької землі з новозбудованими замками Крем'янцем, Перемилом [216], Олеськом та Лопатином Любарт в результаті поразки у війні 1377 р. був змушений уступити угорському королю Людовик, якому по смерті польського короля відійшли галицькі землі. Як закладники в Угорщину були відправлені Любартові сини. Цей трактат, як і угода 1366 року, одночасно мав на меті збереження прав на давні торгові шляхи і склади [56, с. 55] – оскільки торгівля із Золотою Ордою приносила в той час надприбутки. Вже на схилі літ у 1382 р., скориставшись смертю угорського короля Людовика Любарт зумів раптовим наскоком повернути втрачені південноволинські замки.

Отримавши у володіння різні землі Східної Європи Гедиміновичі, за тодішнім звичаєм не підтримували належної військово-політичної єдності, а відстоювали інтереси своїх “роботодавців”. Наприклад. Олександра Коріатовича бачимо у 1366–1370 рр. польським намісником у Володимирі, незадовго перед тим відібраному від Любарта.

Ігноруючи антиординські заходи своїх братів Любарт не брав участі навіть у битві з татарами на Синіх Водах у 1362 р. [28, с. 217]. Наступний великий конфлікт литовської армії із золотоординською відмічений у 1374 р. [236] був, правдоподібно знову проігнорований Любартом. З боку Золотої Орди у ньому взяв участь один з феодалів, улус якого зберігся на західній околиці держави, однак точній локалізації ці події не піддаються [62, с. 116]. Вірними цим союзницьким зобов'язанням були також всі наступні володарі Лучеська.

В свою чергу, у період правління Любарта українська державність на галицько-волинських землях на тривалий час стала предметом торгу Сходом і Заходом. Казимир зумів захопити Галичину за погодженням із Угорщиною та Золотою Ордою [222, с. 45-49]. Натомість Дмитро-Любарт проводив незалежну від сусідів (в т.ч. ВКЛ) політику. Не дивлячись на неодноразові військові поразки Любарт залишався видатною постаттю східноєвропейської політики до своєї смерті. Про це свідчили його успішні заходи по створенню військово-політичних союзів із сусідами, у яких він виступав як рівноправний партнер [119, с. 230].

Цілком закономірним за умов постійного військового протистояння був, поряд з торговельними зв'язками, певний обмін військовими знаннями та

озброєнням із союзниками.

Саме за часів князювання Любарта (враховуючи свідчення, дані королівським люстраторам луцькими "князями, панами і землянами" у 1545 р.) "Лучеськ Великий на Стирі" – столиця Любартової держави став найпотужнішою фортецею Волині.

Поступова професіоналізація армії, тривалі та безперервні війни піднесли політичне значення боярства, як професійного воїнства. Це проявилось в тому, що луцькі бояри взяли під свою опіку Низький замок, головний храм якого – Св. Дмитра був обдарований колишнім боярським двором Дем'янів південніше Лучеська.

Саме до часів правління Любарта на Волині вперше у Східній Європі набуває поширення новий тип сокир – широколезих, черешкових, без обуха, виготовлених з плоскої пластини – прототипів пізніших бердишів, пов'язаних із запозиченням у монголів [205, с. 54; 210]. Подібні черешкові сокири широко вживали чжурджені, які воювали в армії Чингісхана [237, с. 190].

Таким чином, у часи Любарта Галицько-Волинська держава залишалася незалежною в значній мірі завдяки маневрам поміж Ордою та Орденом, широкому використанню досвіду їх передових армій Східної Європи: Тевтонського Ордену та Золотої Орди. Зокрема від Золотої Орди його армія перейняла тактику далеких спустошливих рейдів по території ворога, від тевтонського Ордену – нововведення у фортифікації. Остаточний занепад Золотої Орди не випадково розпочався разом з процесом ліквідації волинської державності. Це було опосередкований виявом значення союзу двох держав.

Таким чином, від початків Київської держави основу князівської дружини складали піхотинці. В умовах військових дій у лісовій зоні застосування кінноти було проблематичним. Адаже, дружини пересувалися, як правило, лише водними шляхами. А сухопутні можна було легко перекрити від ворогів. Піхота на довший час і в галицько-волинських землях, розташованих, в значній мірі, у лісовій зоні зберігала велике значення. "Пішці" згадуються, наприклад, під час облоги Лучеська у 1149 р. [10 с. 286]. Згодом зростала також роль кінноти, особливо, під час далеких походів. Так, у 1437 р., під час боротьби за владу на Волині князь Свидригайло "отлучил" у луцької шляхти 150 верхових коней [13, с. 74].

У дружинних колах плекались професійні традиції. Полеглих князів та бояр завжди привозили хоронити в їх власних столицях, або в замках. Тіло Ярополка Ізяславича, що поляг під Звенигородом 1086. р., перевезли були спершу до Володимира, потім аж до Києва й похоронили в церкві, яку він сам вибудував. Аналогічно, тіло Романа Мстиславича, творця галицько-володимирської держави, що поляг у бою з поляками під Завихостом над Вислою, було викуплене великим коштом і перевезене до Володимира, де покладено поруч княжих гробниць у кафедрі.

Військо шанувало також місця, де в бою склали свої голови звичайні, рядові воїни. На місці бою на Сухій Дорозі, де поляг дружинник Данила Галицького Клим Христинич, поставили були хрест, «і досі стоїть він на Сухій Дорозі».

За звичаєм того часу характерною була пошана й для коней, що відзначилися в бою. Літописець подає зворушливе оповідання про смерть коня, що був власністю князя Андрія Юрієвича Боголюбського. В бою над Стиром у Луцьку

1149. р. князь опинився поміж ворогів та мало не поляг на місці; в його коня влучили два списи, третій вдарив в сідло. Та кінь пустився навскоки і «хоч ранений вельми, виніс свого вершника, і минувся». Князь Андрій, «побиваючись за комонством його, повелів його похоронити».

Серед знахідок з Пліснеська і Звенигорода відмічені дитячі і юнацькі остроги, що, на думку А.М. Кирпічникова, вказує на існування інституту учнівства молодих дружинників, В зв'язку з цим цікаво, що в Звенигороді в 1983 р. знайдений дерев'яний меч [189, с. 409].

Таким чином за понад 400 років військова справа населення галицько-волинських земель активно удосконалювалася. Упродовж тривалого перебування території Західного Побужжя, Середнього Подністров'я і Верхнього Попруття у складі Київської держави, Тербовльського, Галицького і Галицько-Волинського князівств державна влада забезпечила надійну оборону цих земель, що, в свою чергу, стимулювало їхній господарський розвиток, у тому числі торговельні зв'язки з іншими областями і країнами. Становище ускладнилося внаслідок монголо-татарського нашествия, яке справило вкрай негативний вплив на регіон, однак немає вагомих підстав стверджувати про занепад військової справи у Галицько-Волинському князівстві.

Отже, у XI—XIV ст. галицько-волинські князі проводили активну військово-політичну діяльність, спрямовану на зміцнення та збереження української державності.

Розділ 3.

Оборонні споруди та зброя в Галицько-Волинському князівстві у XI–XIV ст.

3.1. Розвиток військової фортифікації в Галицькому та Волинському князівствах у XI–XII ст.

3.1.1. Військово-політичні передумови формування мережі укріплень Галицького та Волинського князівства у XI–XIV ст. Формування Київської держави відбувалося у складних умовах протистояння внутрішній загрозі з боку місцевої сепаратистської племінної верхівки та боротьби із зовнішньою загрозою.

Історія України-Русі – це безперервна боротьба за своє існування з кочовими племенами, які, незважаючи на неодноразові поразки, весь час вторгались в її межі. Можна сказати, що Київська держава зміцніла в боротьбі проти кочових племен, які час від часу прокочувались зі сходу (Азії) через Північне Причорномор'я. Боротьба з кочовиками стала з IX ст. загальнодержавною проблемою для київських князів та пізніше удільних князівств, котрі межували зі степом.

Активні військові дії проти молодого Київської держави кочовики вчинили у 968 р., скориставшись з відсутності у Києві князя Святослава. Хоч цей напад печенігів вдалось відбити, однак 968 р. є відправною датою у активному протистоянню давньоруського населення з кочовиками, спочатку печенігам, а надалі половцям [168]. Щоб успішно протистояти загрозі з боку кочовиків, київські князі вдавались до різних заходів – превентивних ударів, династичних шлюбів, відкупам та ін. Однак найдієвішим, було спорудження оборонних укріплень (князівських фортець, сторожових городищ) в стратегічно важливих місцевостях, щоб запобігти активному просуванню кочовиків у глиб країни [75].

Спорудження оборонного комплексу галицько-волинських земель можна умовно поділити на два етапи: 1) X-XI ст. – започаткування спорудження князівських фортець і сторожових городищ київським князем Володимиром I під час приєднання регіону Волині, Прикарпаття та Подністров'я до складу Київської держави; 2) кінець XI-XIII ст. – формування на цій території спершу Галицького та Волинського князівств, а згодом об'єднаного Галицько-Волинського князівства та централізоване будівництво оборонного комплексу від Західного Побужжя до рік Дністер і Прут та їх приток.

У 90-х роках X ст. печенізький тиск на південні кордони України-Русі значно посилювався. Небезпеку, яку несли кочовики, зумів об'єктивно оцінити київський князь Володимир, який наказав будувати оборонні рубежі проти них і, як повідомляє літописець, у 988 році: "...нача ставити городы по Дэсни, и по Трубежеви, и по Суль, и по Стугнь, и поча нарубати муж лучьшиь от Словень, и оть Кривич, и оть Чюди, и оть Вьятич, и оть сих насели гради; бь бо рать оть Печеньгь, и бь воюяся с ними и одоляя имь" [8, с. 119] Суть оборонних ліній також полягала у тому, що цими заходами київські князі фіксували кордони давньоруської держави. Тому процес спорудження оборонних ліній, ймовірно, охопив не тільки київське князівство, а й віддалені і сусідні зі степом регіони. Спорудження князівських фортець, сторожових городищ і просто укріплених поселень в кінці X – на початку XI ст. спостерігається майже по всій території Південно-Західної Русі.

Щодо території Прикарпаття та Волині, то заснування перших оборонних укріплень в цьому регіоні припадає на кінець IX ст. пов'язано з формуванням тут племінних адміністративних центрів Білих Хорватів у Прикарпатті, Волинян (Дулібів) у Західному Побужжі, уличів і тиверців у Середньому Подністров'ї. Найкраще дослідженими у Прикарпатті є городища у Ревному та Стільсько. Ряд городищ докиївського періоду досліджено у Прип'ятському Поліссі (Хотомель, Бабка).

Великокнязівська адміністрація, облаштуваючи західну провінцію Київської держави, застала місцеву військово-політичну структуру в процесі формування. Ймовірно, що округлі поліські городища типу Бабка-Вараш VIII–X ст. та прикарпатські городища-гіганти на зразок Стільського уже згуртовували місцевий дружинний прошарок. Круглі городища Полісся нерідко використовувалися як інтернаціональні дружинні центри по збору данини. Про це свідчать, зокрема, предмети скандинавського озброєння рубежу X–XI ст. зібрані на території волинян на р. Риті південніше Берестя на городищі Франопіль [108]. Початково, як вважав радянський вчений Насонов, великокнязівські дружини не поширювали свій вплив далі ніж опорні пункти на головних шляхах до Києва. Саме на основі таких новозбудованих великокнязівських замків, представлених, насамперед, городищами т.зв. «волинського типу» сформувались майбутні центри княжих уділів.

Військова загроза як з боку кочовиків та торгівців-варягів, так і з боку Русі змушувала населення споруджувати невеликі общинні укріплення, однак поряд з ними виникають і великі фортеці. Вони не обов'язково мали бути лише міжобщинними чи племінними центрами. Це могли бути дружинні поселення із скандинавським елементом на городищах, що дублювали давніші адміністративні центри. Такі городища-супутники в процесі включення в склад Київської держави викликали занепад старих общинних центрів (як приклад, співіснування в XI ст. Лучеська та Коршівського городища на р. Полонці). Ряд общинних т. зв. „городищ-сховищ”, розташованих поблизу верхів'їв рік (Кошів, Брани, Будараж та ін.) та городищ, розташованих навпроти гирл основних приток рік Горинь, Стир, Західний Буг (Старгород-Литовеж, Дюксин) у цей період теж могли отримувати дружинну “начинку”. Згадані укріплення, виходячи з топографічних умов їх закладення, контролювали волоки, переправи та вододільні шляхи, що були найзручнішими дорогами за умов відсутності мостів на великих ріках Волині. В такий спосіб і найкраще вивчене городище Погорини — Листвин у верхів'ях Стубли на якомусь етапі отримало військову загоду із скандинавським елементом. Археологічні матеріали культури типу Луки-Райковецької дозволяють датувати появу перших укріплень Погориння VIII ст. (Солов'є, Біла Криниця, Жорнів, Жобрин, Залужжя) [111, с. 193, 194; 11; 201, с. 63, 64].

Стійкі автономістичні тенденції місцевого населення, яке хоч належало до слов'янського етносу, але вороже відносилося до центральної київської влади, що регулярно збирала податки та примушувала місцеві дружини відправлятися у далекі походи у складі війська великого київського князя, змушували останнього до періодичних військових акцій для «примирення» цих племен. В результаті цих війн, як ми можемо бачити з літописних повідомлень, автономія племен волинян та уличів, ближче розселених до Києва була швидко ліквідована, а хорватів та

тиверців ще тривала певний період. Як вказують М.С. Грушевський [54, с. 419], а згодом Б.О. Тимошук [225, с. 150], ці племена брали участь у військових походах київського князя та мали зобов'язання висилати свої залоги за його вимогою. Ймовірно, що сепаратизм хорватської знаті та її відмова поставити свій військовий контингент для київського князя Володимира I, який у цей час вів активні бойові дії з печенігами, спонукала його до каральної військової операції. У літописі з цього приводу ми можемо знайти цікаве і лаконічне повідомлення “Идэ Володимиръ на Хорваты” [10, с. 106].

Результатами її стало цілковите спустошення окремих західних територій. Так, у межиріччі Верхнього Прута і Середнього Дністра з 120 існуючих до походу поселень та городищ, практично залишаються одиниці [Михайлина, 1997]. Цілком ймовірно, що Володимиру I вдалося рекрутувати у свою військову дружину місцеве населення. Оскільки князь одразу ж прямує до печенігів, які підійшли до Сули „пришэдшю же ему с войны Хорватской и сэ Печеньзь придоша по внои сторонь w Сули” [10, стб. 106]. З одного боку ці повідомлення ніби нічого не мають спільного з будівництвом оборонних рубежів, однак, саме після цього походу в західному регіоні починають масово споруджувати князівські фортеці та сторожові городища, на яких і було покладено оборонні функції. Головна великокнязівська адміністрація розміщується східніше переправи через р. Західний Буг на головній дорозі, що поєднувала Київ із Західною Європою. Тут засновується місто, поза сумнівом назване на честь великого київського князя, а поміж р. Горинь та Вепр (ліва притока р. Західний Буг) зводиться мережа укріплень т.зв. «волинського» типу. Зведення нових укріплень охопило і більш віддалені райони. Археологічно добре вивчені залишки таких князівських фортець цього часу у Горішніх Шерівцях на р. Прут, Ломачинцях на р. Дністер [224, с. 38]. Важливою функцією князівських фортець на той час було збирання князівської данини з підлеглого населення та охорона прилеглої території від зовнішнього ворога.

На нашу думку, військовий контингент та мешканці, що дислокувалися в князівських фортецях, не були місцевими. Напрошується висновок, що ці фортеці на території Волині, Прикарпаття та Середнього Подністров'я київський князь населив прихильним до нього населенням північних регіонів Південно-Західної Русі на зразок того, що ми бачимо в Подніпров'ї „мужь лучьшиь от Словень, и оть Кривичь, и оть Чюди, и оть Вятичь, и оть сихь насели гради”. Цей захід забезпечував вірність самого гарнізону та придушення будь-яких автономістичних тенденцій місцевого населення.

Іншою метою спорудження оборонних ліній по ріках Вепр, Сян, Прут і Дністер була спроба забезпечити охорону торгових шляхів, котрі якраз проходили по даним річкам.

3.1.2. Городища-сховища, порубіжні фортеці, князівські та боярські замки.

Типи укріплених пам'яток регіону представлено рештками літописних міст та городищами.

Городища X—XI ст. будувалися переважно на мисах, лише деякі розташовані на окремих пагорбах, а також на останцях у заплавах рік. Планування укріплених площадок таких фортець, як правило, повторює природні рубежі мисів і пагорбів.

Лише городища т.зв. “волинського” типу укріплень, у яких дві сторони прямолінійні і сходяться під прямим кутом, а дві інші дугоподібні в плані [180, с. 51, 53] мають спеціально задану форму (в с. Пересопниця, Посників та ін.). Деякі городища, збудовані на рівнині, мають правильну геометричну форму: укріплення біля с. Великий Мидськ овальне в плані (рис. Д.2, 5), а укріплення біля с. Глибочок округле (рис. Д.3, 2). Шубківське городище було збудоване на краю берегової тераси, його майданчик в плані має форму сегмента, захищена дугоподібним валом з напільної сторони (рис. Д.2, 6).

Більшість ранніх фортець (29) являють собою невеликі укріплення площею 0, 1—0,5 га. Особливістю цих городищ є те, що половина з них не має культурного шару, або він дуже бідний. Датуються такі пам’ятки за матеріалами із розташованих поряд поселень і визначаються як общинні городища-сховища. Їх система оборони найчастіше обмежувалась земляним валом і ровом з напільної сторони, а з інших сторін для того, щоб надати схилам більшої крутизни, влаштовували ескарпи (рис. Д.2, 1-4). Значно рідше вал насипали по всьому периметру майданчика (рис. Д.2, 5, 7, 8).

Особливий інтерес викликають великі городища з кількома укріпленими майданчиками. Нами враховано 9 таких пам’яток з культурними шарами X – XI ст. Вони розташовані переважно у Погоринні та Прикарпатті.

Наприклад, городище біля с. Точивики складається з мисової площадки розмірами 30x40 м і округлої площадки діаметром 75 м, їх розділяє глибокий рів (рис. Д.3, 1). Мисова майданчик захищена валом лише з напільної сторони, друга майданчик оточена подвійним валом, а з напільної, східної сторони були споруджені ще дві лінії валів і ровів. На малій площадці є глибока конічна западина, вірогідно, вона утворилася на місці давнього колодязя чи цистерни для води. На великій площадці помітні заглиблення від котлованів давніх об’єктів. Розкопками на місці одного з них виявлено напівземлянку із піччю-кам’янкою X ст.

Городище біля с. Глибочок було збудоване на рівній місцевості, його система оборони складається з двох концентричних валів і ровів (рис. Д.3: 2). Внутрішній вал оточує площадку діаметром близько 30 м, зовнішній – обмежує овальну площадку розмірами 140x170 м. Знахідки з культурного шару дозволяють датувати укріплення X – початком XI ст.

Ще одне велике городище збереглося в с. Дермань. П.О. Раппопорт [180, с. 51] в своїй роботі дав характеристику лише укріплення на мисі, віднісши його до простих городищ. В ході наших обстежень встановлено, що зовнішній вал цього городища протяжністю близько 400 м зберігся на висоту до 2,5 м і відокремлює виступ височини площею 10 га. Між мисовою площадкою і зовнішнім валом помітна ще одна лінія оборони, але вона майже повністю знищена оранкою. На південь від мисової площадки виявлено сліди поселення X – початку XI ст. Ще одне поселення X – XI ст. відкрите на північний захід від городища, на лівому березі струмка.

Одне з найдавніше зведених укріплень Погорини – Жорнівське городище займає мис, що підвищується на 60 м над заплавою р. Стубли. Фортеця була захищена складною системою оборонних ліній, її загальна укріплена площа становить близько 7,5 га (рис. Д.4). Діючим кар’єром близько 40% площі пам’ятки

поруйновано. Краще збереглося невелике укріплення біля північно-східного кінця мису, воно овальне в плані, розмірами 45x37 м, майданчик оточений по периметру валом, в центрі помітні сліди западини, вірогідно, на місці давнього колодязя. До неї з південного заходу примикає другий майданчик, розмірами 100-150x200 м, захищений потужним валом і ровом. На цих двох майданчиках виявлені культурні нашарування та об'єкти княжої доби. З напільної південно-східної сторони збереглися ще дві лінії оборони, кожна на гребені височини включає два паралельні вали і рови, а на північному схилі – по одному валу з ровом. На північ від городища, на терасі знаходиться синхронне селище площею близько 4 га. Археологічні матеріали, здобуті польськими археологами у 1930-і рр. [300, s. 257] свідчать, що фортеця почала функціонувати не пізніше IX ст. Під час розкопок зібрано крім звичайних на таких городищах знярядь праці та побутових речей, зброю і предмети спорядження, які характеризують побут воїнів-дружинників – вістря стріл, деталь руків'я меча, острога, уламки мідних казанів, підвіска амулет у формі бойової сокири, що датуються XI ст.

Встановлено, що вал другої площадки городища було насипано чи поновлено на початку XI ст., а укріплення малої мисової площадки спорудили близько середини XI ст., на останньому етапі розвитку фортеці. Вірогідно, більш ранніми були зовнішні лінії оборони. Подібна послідовність розбудови укріплень, коли спочатку зводили зовнішні вали, простежена під час досліджень Пліснеського городища [234]. Жорнівська фортеця занепадала після жорстокого погрому [156, с. 137, 138].

Не менш важливим дружинним центром Волині було Листвинське городище, укріплення якого складаються з двох майданчиків – дитинця і окольного міста [180, с. 60-62]. Дитинець яйцеподібний у плані (180x140 м), площею близько 2 га, по периметру оточений валом заввишки 2—3 м, а з напільної (західної) сторони до 5 м. Тут же проходить рів, який продовжується з південної сторони, а з північної сторони він перетворюється на терасу. З напільної сторони дитинець додатково захищений прямолінійним відрізком валу заввишки до 3 м і ровом. Друга укріплена майданчик розмірами 350x150 м розташована на височині на захід від дитинця, з напільного боку вона захищена прямолінійним відрізком валу заввишки до 2 м і ровом. Поряд з городищем виявлені сліди синхронних селищ, одне з них займало схил балки на північ від фортеці, інше розташоване на мисі на схід від городища в урочищі «Гострий Горб» [239; 240]. Пам'ятка датується X – XI ст. Серед речових знахідок слід відмітити зброю і предмети спорядження воїнів – вістря стріл і списів, остроги, зокрема, характерні для балтійського регіону вістря списа з крилоподібними фіксаторами і наконечник піхов меча [71, с. 96-99]. Вони могли належати воїнам з дружини київського князя, ядро якої в період становлення Київської держави складали варяги. Вірогідно, Листвинське городище у другій половині X – на початку XI ст. було одним з центрів «окняжіння» території волинян. Значна кількість цінних речей, знайдених на городищі, свідчить про те, що воно було розгромлене під час ворожого нападу і більше не відновлювалося.

Дослідження в Погоринні показали, що в кінці XI – на початку XII ст. припиняють свій розвиток деякі фортеці, що функціонували в X – XI ст., зокрема в Острозі, Томахові, Куніні, Листвині, Жорнові, Більові. Вивчаючи волинські

фортеці, П.О. Раппопорт відмітив, що запустіння західних земель Русі викликане половецькими набігами [180, с. 169-170]. Однак, нові дослідження розгромлених волинських городищ та аналіз знайдених тут скарбів срібних прикрас (з сіл Козлина, Бегеня, Жорнова, Торговиці, Городища) дозволяють висловити думку, що ці скарби були заховані місцевою знаттю під час воєн з київськими князями в кінці XI – на початку XII ст. [172], а отже фортеці загинули під час міжусобних воєн.

Культурні нашарування XII – XIII ст. виявлені на 23 городищах Погориння, в той час як шар XI ст. мали 26 городищ. Спостерігається тенденція до зменшення кількості укріплених поселень. Відмітимо, що в Погоринні відомі фортеці, які припинили свій розвиток у XII ст. Наприклад, близько середини XII ст. було покинуте Басівкутське городище в Рівному [171]. Іпатіївський літопис під 1150 роком повідомляє, що князь Ізяслав Мстиславич спалив Зарічеськ поблизу від Пересопниці [4, с. 235]. Однак, проведені С.В. Терським [201, с. 58-59] археологічні обстеження городища і селища в с. Заріцьк не підтвердили занепад міста у другій половині XII ст. Будівництво нових фортець велось у південно-східній частині Погориння (с. Городище поблизу Шепетівки) і в поліських районах (Степань). Всього 14 городищ цього часу можна надійно пов'язати з літописними поселеннями.

Для прикладу охарактеризуємо добре збережене городище біля с. Новомильськ, яке є залишками літописного Мильська [4, с. 236]. Воно знаходиться на західному краю височини в урочищі «Дівич-гора», на правому березі р. Усті). Мисовий майданчик розмірами 160x130 м оточений валом заввишки до 3 м, із півночі та заходу має прямолінійні обриси, а з напільної, східної сторони є дугоподібним в плані, що зближує його з городищами «волинського» типу. З напільної сторони майданчик додатково захищений двома ровами і валом між ними заввишки до 4 м. З інших сторін його схили ескарповані і на рівні дна рову навколо нього влаштовано терасу завширшки до 8-10 м. Далі на схід розташовані ще три оборонні лінії, що включають вали і рови. Вони захищали не лише головне укріплення (дитинець), але й південний мис площею близько 4 га. Однак, культурного шару на цьому мисі не виявлено. На площі центрального укріплення (дитинця) виявлено культурний шар потужністю понад 1 м, насичений різноманітними знахідками XI-XIII ст. Збереглися також два лійчасті заглиблення на місці давніх колодязів чи цистерн для води. Велике селище X-XIII ст. (посад) знаходилось на низькому мисі на південний захід від фортеці [175, с. 109].

Головними опорними пунктами поширення влади київських князів на землі в басейні Горині у X – XI ст. були Пересопницька та Дорогобужська фортеці, Листвинське городище. Проте Листвинське городище було знищене на рубежі XI і XII ст., а Пересопниця та Дорогобуж продовжували розвиватись до монголо-татарської навали у середині XIII ст.

В басейні Горині, особливо в межах Волинської височини, виявляється досить висока концентрація общинних укріплень кінця I тисячоліття. Тут на території площею 12-13 тис. км² зареєстровано понад 40 городищ, в той час як на племінній території древлян (28-29 тис. км²) їх вдвічі менше [70]. Як свідчать археологічні джерела, перші слов'янські укріплення в Погоринні з'явилися у VIII – IX ст., але масове їх будівництво припадає на X ст. Вірогідно, вирішальну роль в

стрімкому зростанні кількості фортець відігравали зовнішні чинники – швидке піднесення Київської держави Рюриковичів і загроза кочівницьких нападів із півдня. Військова загроза змусила населення будувати невеликі общинні укріплення, однак поряд з ними виникають і великі фортеці. Вірогідно, вони були міжобщинними чи племінними центрами. У другій половині X – на початку XI ст. ряд фортець стають опорними пунктами утвердження влади київських князів у регіоні (Пересопниця, Дорогобуж, Листвин).

Фортеці будувалися так, щоб максимально використати захисні властивості рельєфу місцевості, здебільшого на важкодоступних мисах і мали кілька укріплених площадок. Вже з X ст. виявляється така характерна особливість цих укріплень, як багаторядні лінії оборони, які захищали не лише площу поселення, але й значні незаселені ділянки. Для забезпечення водою захисників фортеці мали колодязі та цистерни для води, їх сліди виявлені на багатьох городищах.

Половина укріплених поселень, що існували в X ст., продовжує свій розвиток і в XI ст. Вірогідно, включення Погориння до складу Київської держави в другій половині X ст. не викликало якоїсь значної протидії з боку місцевої племінної верхівки. Причиною занепаду таких фортець у кінці XI – на початку XII ст. стали війни між київськими і волинськими князями. Місцева знать, прагнучи самостійності, провокувала волинських князів на боротьбу з великокнязівською владою, але в ході цієї боротьби втратила свої позиції, а більшість старих общинних і племінних центрів занепали.

Місцеві традиції оборонного будівництва зберігаються і в наступний період, у XII – першій половині XIII ст. Міські укріплення цього часу включали земляні вали і рови перед ними. На вершині валу могли зводитися дерев'яні конструкції, але їх сліди рідко вдається простежити. Для фортець басейну Горині не були характерні вали з городнями і клітьми. Вони виявлені лише на городищі біля с. Городище поблизу Шепетівки. На Басівкутському городищі у насипі валу простежено сліди дерев'яної конструкції із горизонтальних деревин, закріплених у стовпах. Такі конструкції виявлені на городищах Буковини IX – X ст., однак, вони не мали значного поширення [111, с. 74-76].

Відомі у Погоринні багаторядні системи оборони, що склалися із земляних валів і ровів, широко застосовувались у другій половині XII – першій половині XIII ст. під час будівництва нових фортець у верхів'ях Случі та Південного Бугу, на території Болохівської землі.

Своєю загадковістю виділяється городище XI—XII ст., розташоване на острові посеред широкої заплави р. Липи неподалік від сіл Борочичі-Борисковичі. Дев'ять століть, протягом яких ці вали височать посеред болотистої долини р. Липи, майже не вплинули на їх висоту. Їх витривалості могли б позаздрити відомі "Змійові" вали в околицях Києва. Причиною такої стійкості щодо розсування є конструкції з керамічних блоків, які використані при зведенні фортеці. Цей будівельний матеріал широко використовувався в оборонному будівництві держав Причорномор'я — Хазарії, Болгарії, з якими руські князі мали різноманітні тісні стосунки: від війн до союзів. Широко практикувалося переселення окремих груп полонених в глиб освоєваної території. Південним традиціям відповідало нанесення пролощеного орнаменту на гончарну кераміку. Вперше тут трапився знак тризуба, що вказує на князівський характер фортеці [216, с. 24].

Важливим оборонним центром на пограниччі Київської та Волинської земель був згаданий в літописі під 1149 р. Чемерин — один з найбільших міських центрів Пересопницького князівства. Його роль важливого волосного центру Волині у XV ст. успадкувала Олика [200, с. 27]. Укріплення Чемерина, розташовані майже посередині дороги поміж Лучеськом та Пересопницею, були свідками важливих військових операцій XII ст. Чемерин мав типову планувальну структуру з дитинцем-градом на підвищеному березі, оточеному торгово-ремісничим посадом, розміщеним у заплаві ріки.

Цікавим регіональним явищем є довгі загороджувальні вали, відомі у багатьох місцевостях Волині та Прикарпаття. Щоправда, у науковій літературі відсутні будь які дані про цю категорію фортифікацій [див. напр. 183]. Короткі дані є лише в дорадянській літературі [29, с. 49], в т.ч. популярній. На думку С.В. Терського [201, с. 56], принаймні частина цих валів (Турецький вал у Кременецьких горах, довгий загороджувальний вал на південній околиці Лучеська) була зведена за княжої доби. Всі згадані вали зведені у лісостеповій частині Волині. Добре відомим є взаємне розташування довгих валів у Крем'янецьких горах, які порівняно непогано збереглись завдяки лісовому покриву. Значно важче сьогодні прослідкувати на місцевості меридіональні вали, розташовані у басейні рік Липи та Полонки (Чорногузки), лівих приток р. Стир. Тут у пригоді можуть стати дані повітряної зйомки.

Співставлення карти валів із стратегічними комунікаціями середньовічного періоду вказує на їх безпосередній зв'язок. Особливістю загаданих валів є їх розташування на важливому в середньовіччі шляху, що вів з Києва у Західну Європу. Саме цим шляхом увійшли на Волинь угорські війська Бели III, а невдовзі грізний хан Батий. Саме на цьому шляху зараз відомо найбільше запозичень у фортифікаційному будівництві.

Значне оборонне будівництво на початку XIII ст. здійснювалось на пріоритетнішому, у порівнянні із старим шляхом через Лучеськ, шляху через Крем'янець. Поблизу від нього будується замок Данилів [76]. Датування культурних напластувань цієї пам'ятки XIII—XIV ст. однозначно вказує на великокнязівську ініціативу зведення цього укріплення. Замок, як митний пункт, забезпечував поступлення у казну; окрім того, розташований у мальовничій місцевості серед великого лісового масиву, він міг використовуватися як великокнязівська резиденція. Саме цей відтинок шляху поміж Шумськом та Крем'янцем, де дорога вела вздовж р. Іловиця по глибокому каньйону, захищали турецькі вали. З обох сторін горбистого хребта дорогу додатково обороняли також укріплення, що виникали починаючи з X—XI ст.: городище на г. Уніяс, замки у Стожку та Крем'янці. Дорога активісно використовувалася протягом XIII—XIV ст., свідченням чого є численні військові сутички та великокнязівські надання володінь (зокрема, за угодою в Острові 1392 р. зі складу Луцької землі Скиргайлу передавалася волость Стіжок та м. Крем'янець).

На наступному оборонному рубежі вздовж шляху до Володимира-Волинського у долині р. Липи, давній Перемильській волості, густо заселеній ще з римської доби, стратегічний шлях боронили ряд потужних замків на останцях у заплаві р. Липи. Городище у Колмові прийнято пов'язувати з володіннями

володимирського боярина Кульмея. Це ім'я тюркського походження. На південно-східні зв'язки будівничих цих укріплень вказують окремі особливості матеріальної культури, зокрема, використання своєрідних цегляних блоків, виявлених у конструкціях валу на городищі у Борисковичах [201, с. 48].

Як бачимо, особливістю цього шляху є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг. Слід думати, владою фізично блокувалися інші дороги, якими можна було обійти князівські застави. Саме з метою контролю та зручності оборони шляху від ворогів його було пропущено через Крем'янецькі гори, а не пущено в обхід, через верхів'я р. Горинь та Іква.

Вивчення топографічного розташування довгих валів в околицях Тихомля та Шумська наводить на думку про існування загороджувальних укріплень на зразок київських «Змієвих валів» і в Південному Погоринні – східній окраїні “Руської землі” – первісного ядра Київської держави. Їх появу можна віднести до часів перед походами Володимира Великого. Ймовірно, вони були включені й до складу пізнішої лінії фортифікацій, зведеної за часів Данила Галицького. Втрата Болохівської землі Данилом Галицьким у середині XIII ст. призвела до остаточної ліквідації цих укріплень.

Причиною слабшого освоєння прикарпатських городищ великокнязівською владою була віддаленість їх від важливих стратегічних шляхів. Ці укріплення нерідко будувались на пересіченому рельєфі (Стільсько. Ганачівка. Которини-5 та ін.) (рис. Д.5). Центральні укріплені майданчики цих городищ, за винятком Кульчицького, розміщені на домінуючій висоті і мають неправильну округлу, чи прямокутну в плані форму. Переважно вздовж периметра їх оперезує потужний земляний вал, що ззовні переходить у широкий і глибокий рів. Найменшу площу центрального укріпленого майдану зафіксовано на городищі в с. Солонсько – 0,75, а найбільшу на городищі в с. Стільсько – 15 га. Як показали дослідження, зовнішні оборонні лінії цієї групи городищ, як і в попередньому випадку, перебувають у тісному зв'язку з рельєфом місцевості, а це означає, що укріплення зводились на рівній площі, косогорах, вздовж схилів над урвищами і глибокими ярами. Найкраще це видно на прикладі укріплень одного з найбільших на Прикарпатті городищ IX–початку XI ст. у с. Стільсько. Найближчі аналоги такого типу маємо на городищах у с. Добростани, Підгородище, Ганачівка, Рокитно та ін. Характерною ознакою для цього типу городищ IX–початку XI ст. є те, що їх першу, а інколи і другу, зовнішню, лінію оборони визначає невисокий 1.0-1,5 м земляний вал і неглибокий 1,0-1,2 м рів, з шириною у верхній частині близько 4-5 м. Вздовж схилів і на косогорах зовнішня лінія оборони була потужнішою, хоч у більшості випадків зовнішній вал є невисоким, а інколи і зовсім не насипався. Його оборонну функцію виконували глибокі і широкі рови, які викопувалися на схилі гори при незначних затратах людських сил.

Вивчаючи напрями прокладення оборонних поясів, особливо зовнішніх, вдалося з'ясувати, що центральна вісь більшості валів через кожних 9-11 м помітно змінює напрямок. Почергово, то в один, то в інший бік. Це явище помітно позначилося і на контурах ровів. Під час дослідження одного з в'їздів на городище у с. Стільсько (ур. Біла дорога), після зачищення верхнього горизонту валу зафіксовано рештки обвуглених нижніх вінців дерев'яної оборонної стіни.

Встановлено, що її було споруджено на поверхні валу з горизонтально покладених колод, діаметром близько 0,4 м, які кінцями в'язалися у невеликі зруби 1x1 м. Зв'язку зруба робили у такий спосіб, щоб наступний фрагмент стіни мав певне зміщення від центральної осі. Такий будівельний прийом, ймовірно, застосовувався для надання оборонній стіні більшої стійкості, сприяв розміщенню сектору обстрілу.

У процесі дослідження великих городищ Прикарпаття зафіксовано такий традиційний елемент в оборонній системі, як злиття воєдино двох чи більше оборонних ліній, або ж поєднання їх під прямим кутом. (Гологірки, Добростани, Которини-5, Рокитно, Підгородище, Жидачів). На Стільському городищі та у Кульчицях земляні вали з'єднані між собою під прямим кутом. Аналоги відомі на сусідніх слов'янських городищах Польщі – с.Туліглови, Аксманіце; Словаччини – в с.Сариських Соколовцях. В означеному регіоні також відомі городища, укріплення яких у плані мають вигляд вписаних один в одній двох чи більше земляних валів; Добростани, Гологірки, Підгородище, Кавсько, Солонсько, Острожець.

До характерних ознак на городищах зі складною системою укріплень слід ще віднести такі, як відстань між лініями оборони та співвідношення земляних укріплень. На більшості мисових пам'яток відстань між першою і другою лініями оборони, переважно, удвічі більша, ніж між наступними, при цьому потужність земляних укріплень зростає у міру наближення до центрального майдану городища (Ганачівка, Гологірки, Добростани, Которини-2, Которини-3, Которини-5, Підгородище, Рокитно, Стільсько та ін).

З метою уникнення розсування насипів у валах влаштовувались спеціальні конструкції. Насипи зводилися із піску та глини. Часто внутрішня частина складалася із дерев'яних конструкцій зрубного та перекладного типів, що скріплювали земляний насип і надавали йому необхідної крутизни та висоти. Однак, на ряді городищ у валах зафіксовано наявність серцевини із каменю або щільно утрамбованої та випаленої глини [254]. Інколи виявлені під час досліджень земляних укріплень на городищах локальні плями перепаленої глини з вмістом деревного вугілля пояснюють, як місця спалення під час будівництва відходів деревини, що заготовлялась для спорудження оборонної стіни (Стільське, Рокитне, Ганачівка, Которино та ін.). Найчастіше випалені поверхні земляних валів (городища у Стільському, Добростанах, Которинах-5 та ін.) пов'язують із спаленням оборонних укріплень [92].

Характерною ознакою для городищ Прикарпаття IX-X ст. є вимощені каменем майданчики, що трапляються на внутрішньому схилі валу. Вони переважно зафіксовані у зовнішніх лініях оборони зі складною багатовальною системою укріплень, що функціонували у IX-X ст. (Гологірки, Ганачівка, Підгородище, Которини-3, Которини-5, Солонсько, Стільсько). Поки що не вдалося з'ясувати їх призначення.

У процесі досліджень з'ясовано, що стіни, особливо зовнішніх оборонних поясів, споруджувалися на гребені вад у вигляді горизонтально покладених колод діаметром 0,3-0,4 м. На відстані 9-1 м вони закріплювались кінцями у викопані дерев'яні стовпи-стоянки (Підгородище, Ганачівка), або ж в'язалися у невеликі зруби приблизно 1x1 м. Для посилення стійкості цих стовпів, до них з

внутрішнього боку стіни прибудовували опори у вигляді горизонтально покладених колод, які на окремих ділянках валу утворювали поперечні стіни приміщень-камер, що мали військове, господарське, а можливо й житлове призначення. Такі конструкції оборонних стін зафіксовано на багатьох городищах IX -початку XI ст. у Верхньому Подністров'ї [92].

Дещо іншу конструкцію мали укріплення центральних майданчиків на городищах у Ступниці, Стільську, Добростанах, Жидачеві, Рокитному, Підгородищі. Ганачівці. Їх оборонні стіни були зведені на спеціально насипаних фундаментах, що отримали назву вал-платформа, з суцільного ряду пустотілих зрубів, які використовувалися як для господарських, так і для військових цілей. На поверхні деяких валів у Стільську; Которинах, Підгородищі, Рокитному, Жидачеві, Кульчицях простежуються горизонтальні майданчики шириною 2,2-3,5 м. На них зафіксовано сліди округлих у плані заглиблень, які вказують на місця пустотілих клітей, а можливо заглиблених частин оборонних веж [94].

При будівництві земляних валів як будівельний матеріал широко застосовувався камінь, який переважно вибирали при викопуванні рову перед валом. Ним інколи вимощували підніжжя зовнішнього відкосу валу, засипали його внутрішню частину, вимощували проїзди, що вели до центральної частини городища (Підгородище, Рокитно, Ганачівка, Стільсько).

Хронологія цих городищ, як правило, не виходить за рамки IX—початку XI ст. Особливою була роль городища Ступниця коло Дрогобича. Судячи із знахідок свинцевих князівських бул це був один з опорних пунктів Києва у Прикарпатті [93].

На городищах у Городку. Звенигороді й Страдчі укріплення виникають не раніше другої половини XI ст. Дискусійним щодо етнічної приналежності залишається городище в с. Кульчиці, на якому, крім давньоруського культурного шару, зафіксовано матеріали культури фракійського гальштату [92].

Таким чином, з вказаних 17 городищ, що мають укріплену площу від 11,5 га (Підгородище) до 250 га (Стільсько), лише одне в с. Кульчиці на Львівщині в основі оборонних укріплень може мати елементи ранньозалізного віку. Інші 16 виникли і розвивалися впродовж IX – початку XIV ст., у тому числі 13 великих городищ, оточених сільськими поселеннями, могильниками, культовими язичницькими центрами, проіснували від середини IX до кінця X – початку XI ст., як важливі осередки економічного і суспільно-політичного життя.

В цілому, для Прикарпатських городищ характерна багаторядність ліній захисту. Ця система зустрічається на городищах у Пліснеську, Стільську, Солонську, Рокитному, Добростанах, Підгородищі, Ганачівці, Підгородді, Ревно та на інших пам'ятках Українського Прикарпаття, а також в Тулигловах [269]. (Польща, Перемишльське воєводство), Фундул Герці [299, s. 12] (Румунія, Сучавський повіт), Празі Дольні Лібоці, Лібіці над Цідлінов, Старій Коуржімі та ін. [302, s. 84, 78, 75] (Чехія).

Виятком серед городищ Верхнього Подністров'я є рівнинні, найчастіше, заплавні (острівні) городища, серед яких найбільшим є літописний Звенигород (1087).

За інших умов споруджувались укріплення у X-XI ст. по лівому березі Середнього Дністра, які репрезентують городища поблизу нинішніх сіл Пилипи

Хребтіївські, Хребтіїв, Великий Карабчіїв, Карачківецьке та ін. Серед правобережних городищ слід виділити Митківське, Перебиківське, Рухотинське (X-XI ст.), які були збудовані у X ст. але використовувались досить тривалий час (до XIII ст.). Всі вище наведені городища розташовувались безпосередньо по Дністру і забезпечували охорону місцевого населення та торгового шляху, що проходив до Чорного моря. Тому можна припустити, що ці городища входили в єдину оборонну лінію, що охороняла південно-західні кордони України-Русі.

Щодо перших випробувань боєм нового оборонного комплексу в Середньому Подністров'ї, то на сторінках літописів ми не знаходимо прямих відомостей. Однак, напевно, це могли відбутись лише не пізніше середини і кінця XI ст. і пов'язано з просуванням у південні степи України нових кочовиків – половців.

Історія половців після заселення ними східноєвропейських степів розділена на чотири етапи: перший – середина XI –початок XII ст.; другий – 20–60-ті роки XII ст.; третій – друга половина XII ст.; четвертий – перша половина XIII ст. Кожний з цих періодів має свої особливості як в галузі внутрішнього розвитку, так і в взаємовідносинах з Руссю та іншими сусідами [Плетнева, 1975, с. 265-266].

Якщо проаналізувати ці періоди, то можна прийти до висновку, що перший етап характеризувався великою агресивністю з боку половців, що було характерним для першої стадії кочування. За весь період вони здійснили сім значних нападів на Русь: 1061, 1068, 1071, 1093, 1096, 1106, 1107 роки, з яких особливо небезпечними були походи 1093 та 1096 років. Напади половців наприкінці XI ст. населення пов'язувало, судячи з поширених переказів, з половецьким ханом Боняком. Як влучно зауважує С.А. Плетньова [168, с. 56], в основі стосунків половців та Русі в XI ст. лежали постійні і жорстокі військові дії, які виявлялись в частих, майже щорічних нападах на руські землі, грабуванні та захопленні здобичі.

Аналіз археологічних та етнографічних даних стверджує, що кінець XI ст. оборонна лінія, яка проходила по р. Пруту та Дністру, була практично зруйнована кочовиками. Свідченням цього можуть бути археологічні дослідження, що були проведені на давньоруському городищі поблизу с. Глибівка Новоушицького району Хмельницької області. Встановлено, що Глибівське городище було знищено в результаті раптового нападу наприкінці XI ст., горілий шар якого становить до 30 см [34, с. 212-215]. Також у народних переказах збереглася пам'ять про зруйнування ряду по дністровських городищ половецьким князем Боняком (кін. XI – початок XII ст.). В народному епосі він ще має назву Солодивий Буняк, якому приписують знищення таких укріплених поселень (сторожових городищ) на територіях Пониззя (лівобережжя Середнього Дністра), а саме: Деражня, Гатна, Кужелева, Кутківці, Колубаївці та інші [193, с. 16, 89, 98, 113-114], що підтверджується археологічними даними. Подібна картина спостерігається і на правобережжі Дністра, де в XI столітті було зруйновано ряд городищ [224, с. 154-191].

Про зруйнування оборонного рубежу Подністров'я і Попруття також свідчить той факт, що за польськими хроніками, в кінці XI – на початку XII ст. половці з'являються навіть у Польщі. І як вказує П.О. Раппопорт [180, с. 170], щоб потрапити в район річки Вісли, половці мали пройти Подністров'я, тобто через територію Галицької землі.

Ряд відомих учених-істориків (М.С. Грушевський, В.Б. Антонович, Н.В. Молчановський) вважали, що в XI ст. південно-західні землі Київської Русі були спустошені частими набігами кочовиків-половців. Зокрема, П.О. Раппопорт доводить, що давньоруське населення даного регіону наприкінці XI ст. само покидало свої укріплені центри не тільки ті, які межували зі степом, а й городища, котрі знаходились на значній віддалі від степу, боячись половецької агресії [180, с. 168-169].

Сучасний стан досліджень дозволяє частково заперечити ці висновки, оскільки незважаючи на постійні напади половців, продовжують існувати князівські фортеці в Ломачинцях на Дністрі, Горішні Шерівці на Пруті, укріплені городища поблизу с. Карачківці на притоці Смотрич, в Старій частині м. Кам'янець-Подільського, у Бакоті на Дністрі та ін. Відповідно створювався і оборонний комплекс Середнього Подністров'я.

З входження території Середнього Подністров'я до складу Галицького князівства і формування тут з XII ст. адміністративної області Пониззя стають помітні позитивні зрушення в розвитку містобудування та оборонних рубежів по рікам Дністер, Прут та їх притоках. Фактично у XII – по початку XIII ст. тут створюється нова оборонна лінія, яка приписується діяльності галицького князя Володимирка (1141-1153). За його володарювання розпочинається піднесення Галицького князівства в Південно-Західній Русі і, як зазначає Д.І. Дорошенко [61], саме за цього талановитого галицького князя і відбувається експансія князівства в південно-східному напрямку на Придністровське Пониззя. Активне спорудження по обох берегах Дністра на початку XII ст. таких городищ — військових фортець та сторожових городищ, як Калиус, Устя, Калиус, Хотин, Непоротове, Бакота, Ушиця, Гринчук, Кам'янець, Кучелмин, Онут, Василів на Дністрі та інші, було викликане прагненням галицьких князів захистити свої володіння [230, с. 71]. Таким чином на лівобережжі Дністра у XII—XIII ст. порівняно з IX—XI ст. спостерігається збільшення кількості городищ з 3 до понад 20, що також свідчить про населення в регіоні. З іншого боку, галицькі князі цими заходами прагнули захистити свою територію, насамперед, від зовнішнього ворога – половців і оборонити свої торгові шляхи, які в більшості випадків проходили поруч з великими містами. На Пониззі це були Василів на правому березі Дністра та Бакота – на лівому. Всього за даними археологічних розвідок на лівобережжі Середнього Подністров'я зафіксовано і розвідано 34 городища, 75 відкритих селищ [40, с. 36].

Спорудження такого укріпленого городища як Ушиця на початку XII ст. мало велике військово-стратегічне значення для Галицького Пониззя. Саме історія Пониззя і розпочинається з літописного повідомлення 1144 р. про захоплення київським князем Всеволодом Ольговичем Ушиці та Микулина – Ушиці – міст, котрі контролювали і охороняли торгові шляхи та місцеве населення від ворогів. При міжусобних війнах падіння таких міст, що, ймовірно, складали кістяк оборонних комунікацій, призводило до завоювання цілих регіонів, як ми можемо бачити на прикладі Пониззя. Відсутність літописних свідчень про військові дії біля інших укріплених городищ Пониззя свідчить про те, що більшість населених пунктів мирно перешли під контроль київської коаліції.

Свідченням наявності сильного і ефективного оборонного комплексу, що проходив по р. Прут та Дністер можна вважати відсутність чітких літописних повідомлень про напади половців на південні райони Галицького князівства на протязі усього XII ст.

Таким чином, у середній течії р. Дністер зусиллями галицьких князів були споруджені укріплені городища, що склали кістяк оборонного комплексу Пониззя, а саме, по річці Прут – на лівому, внутрішньому по відношенню до Галицького князівства березі, в XII—XIII ст. тут розташувались головні фортеці: Коломийська, Снятинська та Чернівецька [188, с. 95-96], по р. Дністер – на правому і лівому берегах – Онут, Василів, Кучелин, Плав, Устя, Ушиця, Бакота, Каліус. В такій схемі ці оборонні комунікації залишились не змінними і в XIII ст.

3.1.3. Укріплені комплекси літописних княжих столиць. Найважливішими фортецями галицько-волинського регіону від початку заснування, безперечно були міста Галич та Володимир-Волинський, в яких зосереджувалися різні категорії військово-службового населення, склади озброєння та амуніції. Ці обставини сприяли розвитку місцевої військової справи взагалі.

Укріплення Галича, як доведено розкопками 1990-х рр., базувалися на рештках давніших фортець I тис. до н.е.— I тис. н.е. (рис. Д.6). Активний розвиток міста у XI— на початку XII ст. підготував умови для формування тут князівської фортеці. Особливістю укріплень давнього Галича була їх структурованість: князівсько-єпископський дитинець з окольним городом у с. Крилос були оточені боярськими та монастирськими замками. Більш компактно розташовувалися головні складові частини Перемишльського [123] та Звенигородського оборонних комплексів (рис. Д.7: 1, 2).

Аналогічно до укріплень дитинця Галича та Перемишля, дитинець Теревовлі заснований на місці давнішого укріплення племінної доби на Замковій горі [131]. Діловий центр міста поруч пристані теж був укріпленим (Д.8).

Особливістю укріплень дитинця Володимира була їх ґрунтовність: потужні земляні вали (рис. Д.9: 1) зводилися зусиллями всієї залежної від міста території. Ця резиденція посадника великого київського князя, в плані трапецієподібна, як і замки Устилуга, Сутейська, Шеполя, Пересопниці та інших менших станцій на торговому шляху з Києва у Західну Європу була задумана, мабуть, у часи Володимира Великого та Ярослава Мудрого, коли тісним контактам із Заходом надавалося першорядної ваги [216].

Значно слабше було укріплено первісний Окольний город, де проживали або мали двори князівські бояри. Первісний головний торгово-ремісничий посад, що розташовувався у долині р. Смочі, земляних укріплень, очевидно не мав. Традиційно, цю частину міста укріплювали лише дерев'яною стіною – «столпієм». Проте, коли у Володимирі внаслідок трагедії, що пережили українські князівства Середнього Подніпров'я, відбувся значний приплив наддніпрянських бояр та взагалі економічно-активного населення, на навколишній території розпочалося зведення потужного комплексу укріплень.

Найдавнішою укріпленою частиною міста – дитинцем Володимира – було городище в урочищі Замок площею 1,5 га на правому березі р. Луги, яке від моменту побудови в XI ст. аж до загарбання Волині наприкінці XVIII ст. Російською імперією виконувало роль князівської, а згодом королівської фортеці.

Спеціального археологічного дослідження укріплень дитинця не проводилося. Оригінальні вали наприкінці ХІХ ст. були підсипані землею, знятою на дитинці. М. Кучинко 1975 р. виявив на території дитинця заглиблені житлові споруди кінця Х ст. [113], а М. Малевська 1975, 1982 й 1989 рр. досліджувала кам'яний замок, споруджений на дитинці в 1366–1370 рр. королем Казимиром ІІІ.

Дитинець було укріплено від решти берега рукавом р. Смочі [296]. Ще одне відгалуження цього рукава омиває сусідню ділянку прилеглих із заходу пагорбів правого берега р. Луги — первісний окольний город Х–ХІ ст., т. зв. пригородок — місто бояр та заможних міщан займав площу близько 8 га. Його захищав потужний глиняний вал-платформа рубежу Х–ХІ ст., досліджений рятівними розкопками 1999 р. Згадані укріплення оточували здавна освоєну територію, про що свідчать кілька будівельних горизонтів із спорудами Х ст., досліджених під валом [211, с. 75]. На цій території розташовувались перші монументальні споруди міста другої половини ХІІ ст. — Успенський собор та храм невідомої посвяти на вул. Садовій.

У другій половині ХІІІ ст. зводилася наступна лінія укріплень Великого Окольного города, яка частково збереглася до наших днів і відтворена на підставі картографічних джерел (була помилково продатована П. Раппопортом [180, с. 71] „не пізніше середини ХІІ ст.”). Вона складалася з двох ліній валів та стількох же ровів і оточувала райони, що охоплювали півколом дитинець, включаючи також великий район за р. Смоч (урочища Михайлівщина та Апостольщина). Сукупна ширина цієї лінії укріплень досягала 80 м. Це робило її невразливою проти металевих облогових технік монголів. Очевидно, саме ці укріплення намагався знищити хан Бурундай у 1261 р. У час ослаблення Золотої Орди на початку ХІV ст. „тобто у часи правління короля Юрія І вони, мабуть були відновлені [77].

Адміністративно міська територія княжої столиці мала конкретні межі, відмічені також оборонними рубежами. На їх існування на нашу думку, вказують місця зупинки монгольських ратей Бурундая та Телебуги у 1959 та 1981 рр. відповідно. У середині ХІІІ ст. на сході вони доходили до с. Житані, а на заході — до с. П'ятидні. Тогочасні укріплення у цих пунктах у первісному вигляді не збереглися. Рештки укріплень у П'ятиднях (городище), на якому зараз стоїть церква Покрови, мабуть, були перекриті пізнішими фортифікаціями. Згодом юридичні межі залежної від міста території були розширені. З'явилися і нові оборонні рубежі. В їх склад входили, мабуть, князівська фортеця на західній межі — в Устилузі та укріплення на східній межі — в ур. «Замчисько» поміж Маркоставом та Чесним Хрестом, які поєднувались з однойменним монастирем.

У межах залежної від міста території, як вже згадувалось, існували садиби дружинників, частина з яких з часом отримала дерев'яно-земляні укріплення, що фіксуються археологічними методами. Такі городища досліджені у с. Когильно при злитті р. Рилавиці з правобережним допливом (пізніша садиба бояр-шляхтичів Коіленських) та у Сільці південніше Зимного (двір князів Чорторійських). Частина укріплених боярських садиб на р. Лузі, згаданих у літописі [4, с. 486, 850, 892], навіть мали назви від імені перших власників: Хвалимичі (тепер село Фалимичі) та Житані. Свідченням заснування первісно боярської садиби є, мабуть, назва с. Низкиничі.

У зв'язку з боротьбою за Волинь, яка велася наприкінці XI ст., у літописі вперше з'являються імена володимирських бояр. Більшість з них походила з оточення князя Давида Ігоревича. Всього за XI—XIII ст. в літописі згадується 37 імен володимирських бояр — більшу кількість імен бояр літопис не подає ні по одному іншому місту України-Русі. Князівські міжусобиці, що розпочалися після смерті Ярослава Мудрого, вивели володимирських бояр на політичну арену, сприяли їх матеріальному становленню. Під 1097 р. згаданий двір боярина Вакія [4, с. 150], в якому тридцять мужів та два отроки княжі — Улан та Колчя стерегли осліпленого теребовельського князя Василька. Слід зауважити, що на відміну від галицьких бояр, волинські завжди вірно служили своїм сюзеренам.

Важливим оборонним форпостом східніше Володимира був княжий Перемиль. Ядром його топографічної структури, як і інших давньоукраїнських міст, був дитинець, що знаходився на пагорбі лівого берега р. Стир при впадінні в неї невеликої притоки в ур. Панська гора. Археологічний матеріал, зібраний на дитинці, свідчить про заселення його території ще в X ст. [197, с. 146]. В XI ст. було прокопано, чи поглиблено рів з напільної частини, а також насипано вал по периметру площадки городища. Схили пагорба ескарповані, внаслідок чого утворилося два майданчика: із заходу та сходу. Площа князівського замку – 1,1 га, а відсоток вивченої площі – 0,05 [216].

Саме розташування Перемиля поруч мосту через широку болотисту заплаву р. Стир робило його ключовим пунктом на цій ділянці трансконтинентального шляху. Його центральна частина з головним посадом та дитинцем була відмежована з півдня та півночі двома притоками р. Стир, а із сходу прилягала до лівого берега р. Стир. Дерев'яно-земляні укріплення окольного города, що мали б захищати територію між притоками із заходу, тобто з напільного боку, не збереглися. Очевидці згадували в самому Перемилі та в його околицях велику кількість насипів курганів та валів.

Дорога з Крем'янця через Перемиль та Липу і далі до Володимира проходила через посад поруч із замком і далі по дамбі, яку було насипано через долину притоки за 80 м від р. Стир паралельно руслу останньої. Утворений дамбою ставок служив додатковим захистом центрального посаду з північного заходу. Укріплення Окольного міста зводилися поступово, в процесі розвитку міста, який відбувався на здавна освоєній ділянці долини р. Стир [17, с. 12]. Вся міська територія була заселена вже у X–XI ст. [17, с.13]. Посереднім свідченням про особливе військове значення перемильської фортеці є найбільший комплекс військового спорядження, серед зібраних на сьогодні на пам'ятках Південної Волині. Переважна більшість предметів озброєння та спорядження дружинника походить з дитинця літописного Перемиля (Д.21; Д.23).

Важливим укріпленням центром згаданого шляху було місто Шумськ, поблизу від якого у 1233 р. Данило Галицький розгромив угорців. Місто було оточене рядом синхронних укріплень [263].

Серйозні археологічні та історичні дослідження дають змогу відтворити процес розвитку укріплень Лучеська племінного періоду, згодом — князівської фортеці та великого середньовічного міста.

Головні складові частини Лучеська — дитинець, окольний город та укріплений торгово-ремісничий посад займали острів у заплаві р. Стир, а поруч на

підвищенні правого берега р. Глушець знаходилося передмістя Помостичі (рис. Д. 9: 2). Ці укріплені частини середньовічного міста були оточені неукріпленими посадами, що топографічно та економічно тяжіли до міста (правобережні урочища Юриздика, Вулька, Яровиця та ін., лівобережні — Гнідава, Красне, Рованці).

Дитинець площею близько 0,8 га займав центральну частину поселенського комплексу. Він був оточений оборонними стінами різного часу, котрі перебудовувалися впродовж багатьох століть. Первісні укріплення не збереглися. Відкрито дерево-земляні укріплення кінця X—XI ст.

За матеріалами археологічних досліджень 1982—1992 рр. визначено час побудови кам'яного Верхнього замку (середина XIV ст.). Окольний город Лучеська, первісний посад міста XII—XIII ст. (6 га), існував на місці пізнішого (з середини XIV ст.) Нижнього замку або, за термінологією люстраторів XVI ст., "пригородка". Найдавніші знахідки на Окольному городі представлені ранньогончарною керамікою VIII—IX ст.

Головний торгово-ремісничий посад Лучеська — своєрідний поділ, власне місто, а згодом — середмістя, сформувалося на західній пониженій ділянці острова за межами Окольного города. У XII ст. поділ на площі до 10 га було обнесено валом, скріпленим зрубами-городнями. Протягом XIV—початку XV ст. укріплення поновлювалися побудовою деревоземляних ("паркан") і цегляних стін, площа середмістя розширилася до 17 га. Важливе оборонне значення мали греблі, що вели через заплави р. Стир та Глушець. Найраніша згадка про греблю у Лучеську відноситься до 1150 р. [10, стб. 390]

Правобережні передмістя-посади на правому березі р. Стир в ур. Помостичі та Юриздика, хоча з'явилися у VIII—X ст., були укріплені лише у II пол. XIII—XIV ст. На важливе значення правобережних посадів вказує існування на їх території шести церков, двох монастирів та костелу.

Певні укріплення мав також посад в урочищі "Панський город", розташований на підвищених ділянках заплави р. Стир. До складу приміської інфраструктури входив ланцюг укріплень VIII—XIV ст., зафіксований по обох берегах р. Стир та його притоках на віддалі понад десять кілометрів від Старого міста: князівські та боярські садиби, монастирі. У літописі згадано князівський двір Гай, локалізований у с. Підгайці. З феодалними садибами — княжими дворами XII—XIV ст. пов'язані також городища у с. Зміїнець, Жидичин, Мстишин та Ярославичі. У комплексі з княжими дворами споруджувалися монастирі: Спаський Красносельський, розташований на острівному городищі в Кичкарівці, літописний Миколаївський у Жидичині, невідомого імені у Підгайцях, Воздвиженський у Межиріччі (Чекно).

Своєрідними були укріплення літописної Пересопниці, які виникли на місці розвинутої поселенської агломерації, що склалася протягом VII—IX ст. на здавна заселеній території (теперішні села Пересопниця, Білів, Новостав, Новожуків, Старожуків). З XI ст. місто займало обидва береги р. Стубли на протязі понад 5 км (рис. Д.9: 3). У цей час воно отримує типову планувальну структуру з дитинцем-градом у центрі (сучасне ур. "Шпихлір"), який був оточений торгово-ремісничим посадом, що включав Окольний город (первісно укріплений посад), а також п'ять посадських районів. У XII—XIII ст. в структуру передмість входять численні ремісничі селища, боярські садиби (в літописі згадуються пересопницькі бояри

Гліб Зеремійович та Юрій Прокопович), князівські двори Жуків та Клевань, монастирі Різдва Пресвятої Богородиці на острові в ур. "Пастівник" та Св. Миколи у Клевані [206, с. 13].

Одним з головних центрів Погориння був Дорогобуж. Дорогобужке городище відноситься до складномисових фортець, воно має три укріплені майданчики загальною площею близько 5,5 га (рис. Д.10). Дитинець площею 1,7 га було збудовано на мису, із напільної сторони він оточений валом заввишки до 4 м. З півночі дитинець був захищений трьома паралельними валами, які не збереглися. На південний схід від дитинця знаходиться майданчик «окольного міста». Вал, який захищав цю площадку, добре зберігся з південно-східної сторони, він має висоту до 4 м, а західний відрізок на початку ХХ ст. було зруйновано і перетворено на систему терас.

Як свідчать археологічні джерела, слов'янське поселення на площі дитинця існувало з VIII—IX ст., а потужну фортецю в Дорогобужі було збудовано близько середини X ст. Забудова фортеці на першому етапі розвитку, в другій половині X ст. здійснювалася за певним планом. Розкопки в південно-східній частині площадки виявили, що житла-напівземлянки були розташовані вздовж валу з інтервалом 26-28 м і зорієнтовані по лінії оборонних споруд. Подібне планування забудови дитинця по периметру головної укріпленої лінії мали фортеці Ревне ІБ на Пруті, в Судовій Вишні (городище І) та інші [224, с. 46; 111, с. 89-90].

Поряд з Дорогобужською фортецею, на південь і схід від неї знаходилося значне за площею поселення X ст. Мешканців фортеці та поселення забезпечували залізом власні майстри: тут виявлено рештки залізообробних. Значні розміри Дорогобужського городища, виявлені сліди перебування воїнів-дружинників та діяльності ремісників, стале планування забудови дитинця на наступних етапах розвитку характеризують місто як фортецю київських князів, побудовану невдовзі після підкорення княгинею Ольгою древлян у 945-946 рр.

В кінці XI – на початку XII ст. було проведено реконструкцію укріплень Дорогобужа: посилено оборонний вал дитинця (його висота зросла з 2,5 до 4 м), викопано колодязь завглибшки близько 20 м [176, с. 36-38]. Ці міроприємства збігаються в часі з роками князювання тут Давида Ігоревича (1100-1112 рр.). У XII ст. Дорогобуж розвивається як середньовічне місто, його площа становила понад 30 га. У ході нових досліджень встановлено, що вал «окольного міста» було поновлено у першій половині чи середині XIII ст., вірогідно, в часи правління Данила Галицького.

Князівські столиці Волині перебували в оточенні чисельних фортець, частина з яких була князівськими та боярськими містами. Їх укріплення зводилися за тими ж принципами, що й дитинці великих міст (рис. Д.11).

3.2. Військова фортифікація в Галицько-Волинському князівстві у XIII–XIV ст.

Із середини XIII ст. за князя-короля Данила та його наступників найважливішим елементом оборони стають високі та потужні кам'яні вежі-донжони. Збудовані у середині фортеці вони підвищувались над оборонними стінами. З бойових майданчиків вежі можна було вести дальнобійну стрільбу в усі сторони, що перешкоджало штурму. Одні з перших веж-донжонів було зведено у Даниловому Холмі у 1240-і рр. (рис. Д.7: 3). Згодом подібні вежі з'явилися в

укріплених фортецях при монастирях в околицях Холма – Столп'ї та Белавині. Вони були прямокутні в плані, розмірами 5,8x6,3 м та 11,8x12,4 м відповідно та висотою близько 20 м. За Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича кам'яні вежі було збудовано в Бересті, Угровську, Кам'янці на р. Лісній, Чорторійську (рис. Д.18). П'ятиярусна цегляна кам'янецька вежа, зведена згідно літопису поміж 1271 і 1289 р. зодчим Олексою. збереглася майже повністю. Її висота понад 30 м при діаметрі 13,6 та товщині стін 2,6 м. Вежа стоїть на потужному підмурку з каменю висотою 2,3 м та діаметром 16 м. Інша вежа – у Чорторійську, зведена за літописом у 1291 р., теж кругла аналогічного діаметру [180, с. 146]. Натомість вежа в Угровську на р. Західний Буг була прямокутна в плані розміром 7,4x9,3 м при товщині стін 1,5-1,7 м наближалась за параметрами до белавинської [рис. Д.12; 126, с. 131].

Побудова кам'яних укріплень у південних районах ГВД стримувалась протидією Золотої Орди. Лише внаслідок її занепаду у середині XIV ст. кам'яні фортифікації почали зводитись польською владою у Львові, Володимирі та, можливо, у Кременці. Проте, найпотужнішим замком, зведеним у XIV ст. на території ГВД був Луцький замок [233, с. 221]. У плані Верхній замок нагадує рівносторонній трикутник з опуклими сторонами, у вершинах якого розташовані башти. Відстань між центрами цих башт становить 100 м [90, с. 221]. Всі три вежі Верхнього замку в плані чотирикутні [148].

В'їзна вежа, що знаходиться у південно-західній частині замку, у давнину була обладнана дерев'яним мостом із досконалим механізмом підйому поширеної на Русі конструкції [187, с. 259—278]. Спочатку вежа була триярусною, потім її перебудували на п'ятиярусну. На думку Г. Логвина [121, с. 21], цю вежу спорудили першою.

Стирова вежа розташована у південно-східній частині замку над рікою Стир. Стіни її нижнього ярусу вимурувані з вапняку. Стіни викладено характерною романською кладкою з колотих каменів, широкі шви заповнено щебенем із розчином. Стик кам'яної і цегляної кладок має ломані контури, що дало підстави стверджувати різночасовість будівництва кам'яного та цегляного замків [53, с. 319—320]. Товщина стін першого цегляного ярусу Стирової вежі — близько 3 м, другого і третього — 2,3—2,5 м, четвертого надбудованого — 1,1 м, п'ятого аттикового — 75 см. На першому ярусі зберігся білокам'яний готичний портал, на другому знаходяться входи у вежу з бокових майданчиків замкових стін, у східній стіні третього — вхід у зовнішню бійницю. Очевидно, ці приміщення призначалися для тривалого перебування гарнізону фортеці.

Владича вежа розташована у північній частині фортеці. Це єдина вежа замку, якої не торкнулися перебудови XV—XVI ст., мабуть тому, що вона була зведена останньою на найвищій точці замкового пагорба. Її висота — 13,5 м.

Загальна довжина стін Верхнього замку — 240 м, товщина — понад 1 м, висота — 10 м. У верхній частині стін влаштовано амбразури. У муруванні стін використано цеглу, з ошлакованими скловидними поверхнями. Покладена в шаховому порядку, вона виділяється яскравими барвами, що надає стінам мальовничого вигляду.

Від південного та східного кутів Стирової башти відгалужуються два відрізки стіни. Південний відрізок є частиною Окольного замку, а східний, спрямований

назовні, на думку Б.В. Колоска був продовженням земляного валу другої лінії оборони Верхнього замку. Обстеження показало, що кладку вказаних ділянок стін вели одночасно з муруванням башти. Це свідчить про єдиний задум будівництва Верхнього та Окольного замків і другої лінії укріплень Верхнього замку [71, 1976, с. 222—223].

Фортифікаційну техніку, що вживалась на галицько-волинських землях у цей період додатково відображають також рештки прямокутного в плані кам'яно-цегляного замку у Володимирі, який польський король Казимир III безуспішно намагався звести протягом 1366—1370 рр. Він, як і інші фортеці цієї будівельної ініціативи у «руській землі» повинен був мати «дуже сильні стіни», «високі вежі» та «глибокі рови» з оборонними пристроями [Joannis de Czarnkow, 1872, с. 620—623].

Поза сумнівом, у цей період продовжувалось також зведення князівських та боярських дерев'яних замків та фортець. Однак, вони до сьогодні ще слабо вивчені.

3.3. Зброя та захисний обладунок воїна XI-XII ст.

Важливим елементом військової справи, що пережив значну еволюцію в роки існування Галицько-Волинської держави, була зброя. Спорядження волинських воїнів не поступалося перед оснащенням європейських рицарів [60, с. 455], що засвідчено в літописі у зв'язку з походом Данила на ятвягів 1251 р.: "Щити їх (русичів) як зоря були, а шоломи їх - як те сонце на сході, а списи їх погойдувалися в руках, як безліч тростин. А стрільці обабіч ішли і держали в руках луки свої, наклавши на них стріли..." Тут же згадуються і сулиці [10, ствп. 813]. А під 1248 р. „літописець зауважує, що в руського князя "і стріли, і шабля золотом були оздоблені" [10, ствп. 814]. В літописі перераховано майже всі види зброї волинських воїнів, до складу яких входили представники різних верств. Як наголошує відомий фахівець з військової справи Русі А.М. Кирпичников, "зброю не можна розглядати у відриві від соціального середовища, не торкаючись тих верств і груп, з яких складається військо" [79, с. 7]. Характеризуючи військову справу, виділимо озброєння і захисний обладунок воїна та спорядження вершника і верхового коня. На галицько-волинських землях засвідчено існування зброї ближнього (мечів, шабель, сокир, списів, булав, кистенів) і дальнього (луки, арбалетів, стріл, каменеметальних машин) бою, а також захисного спорядження (шоломів, панцирів і щитів).

У цій галузі військової справи, як і в інших, необхідною була постійна модернізація видів озброєння, щоб не допустити відставання у порівнянні з сусідами. В цьому відношенні важливими були зовнішні запозичення у сфері озброєння та тактики галицько-волинських військ, без чого неможливий ефективний розвиток військової справи [204, 210]. Як відомо, через територію України проходив Великий кордон між двома групами цивілізацій: європейською та азійською. Тому вивчення ролі зовнішніх зв'язків України у реформуванні військової сфери є важливою проблемою.

Визнаними законодавцями моди у військовій сфері Східної Європи в різний час були варяги та тюркські кочовики. Потужна скандинавська колонізація Східної Європи тривала протягом VII–XI ст. На галицько-волинські землі варяги проникали переважно двома шляхами: як торгівці вздовж трансконтинентальних

шляхів та як дружинники великого київського князя. Тема присутності скандинавів на території галицько-волинських земель на сьогодні ще слабо вивчена. Цим питанням побіжно займалися історики (І. Крип'якевич) та археологи (Я. Пастернак [1948]). За пізніших часів ця проблема ігнорувалася істориками та археологами з ідеологічних міркувань [див. напр. 32].

Аналізуючи зброю, необхідно зауважити, що її еволюція пов'язана з розвитком самого суспільства, що відображалось на характері озброєння аристократії та рядового люду. Варяги в середовищі великокняжої дружини X—XI ст. були, поза всяким сумнівом, аристократією. Найбільш показовими пам'ятками, що можуть розповісти про це, є знахідки озброєння. Із варязької амуніції великокняжі дружинники запозичили свою основну зброю — меч, який залишався їх специфічною зброєю увесь середньовічний період. На території галицько-волинських земель відомо близько десяти мечів X—XI ст.

Одним із найдавніших є варязький меч X ст. типу "E, —J. Petersen" з клеймом "ULFBERHT", виявлений поблизу від с. Барання на правобережжі Стиру. Він зберігається у музеї-заповіднику "Козацькі могили". Проте, добрий стан збереження меча вказує швидше на його тривале перебування у вологому ґрунті заплави чи болота. Меч з лісу Хотинщина відображає до ранній етап проникнення західноєвропейського озброєння на Волинь.

До найкраще збережених та багато оздоблених належать два мечі з курганів Плісеська [289] — рис. Д.13: 1—4. Меч варязького типу знайдений за нез'ясованих обставин у Старому місті Володимира-Волинського [220]. Ще один меч цього часу, що був знайдений неподалік Володимира, на березі р. Буг біля с. Вигаданка разом з шоломом і черепом, який селяни відразу кинули назад у річку, мав довжину 93 см [212].

Одним з ранніх є меч з Дорогобужа з овальним навершям, інкрустований срібним руків'ям і дугоподібним, опущеним вниз, перехрестям (рис. Д.13; 5). Форма руків'я зближує його з мечами кінця X—XI ст., за класифікацією А.М. Кирпичникова — тип 2, особливий [79, с. 34-35]. До мечів, що продовжували старі традиції, можна зарахувати екземпляри з Городища і Коденя. Вони мають довгий прямий клинок з бронзовим руків'ям і навершям, розділеним на три частини. А.М. Кирпичников їх зараховує до типу II і датує XI—першою половиною XIII ст. [79, с. 53-54].

Найпрестижнішими були мечі, виявлені в найбільшій кількості на Волині (35 екземплярів): у с. Городище біля Шепетівки [79, с. 50], Дорогобужі [176, с. 101-103], Володимирі, Вульці Угрозькій (Угровськ), Кодені, Вигаданці, Грудку Надбужному [271, с. 148, 169-170; 265, с. 237-239], Белзі [183, табл. X, 4], Дорогичині [293, с. 151-152], Сонсядці [305, с. 11], Перемилі [116, с. 119], Садові [114, с. 137-138], на Гнідаві у Луцьку. Ще один меч, який орієнтовно можна датувати XII—XIII ст., походить з околиць Лучеська (Торчин). Клинок шириною 3,3—4,2 см (при основі) зберігся на довжину 51,5 см. Діл шириною 1,5—1,6 см, розміщений по середній лінії, займає всю збережену частину леза. Перехрестя пряме, довжиною 9,2 см, у перетині квадратне (0,9x0,9 см). Руків'я довжиною 8,8 см і шириною 4,2 см звужується до 2,8 см. Голівка руків'я не збереглась. Загалом у всіх мечів клинки однакові — прямі, з жолобком уздовж середини, двосічні і звужені на кінці, завдовжки 60-85 см, а різняться формою руків'я та хрестовиною,

що послужило підставою для виділення серед них окремих типів.

Декілька мечів з Володимира, Городища біля Шепетівки, Грудка Надбужного, Дорогобужа, Садова і Сонсядки мають гострооувальне або заокруглене навершя руків'я та пряме перехрестя (рис. Д.13). За класифікацією А.М. Кирпичникова, вони належать до типу IV [79, с. 54], який був поширений в XII-XIII ст. [87, с. 302]. Серед екземплярів, що за формою навершя не мають попередників і з'явилися в Європі на початку XIII ст., є меч з Белза. Руків'я його має довге вигнуте перехрестя і дископодібне навершя. Подібні мечі датуються кінцем XIII—XIV ст. [205, рис. 27]. Руків'я з подібним навершям знайдено в Новоугрузькому [292, s. 179, rys. 5: 4]. З огляду на відсутність навершя або перехрестя, мечі з Городища, Грудка Надбужного, Перемиля та Луцька зарахувати до якогось з типів не можна, але судячи з вузького долу на лезах, вони належать до XII-XIII ст. В Дорогобужі [176, с. 102], Листвині [116, с. 119] та Лучеську знайдено бронзові наконечники піхов для мечів (рис. Д.13). Цілих мечів на розкопках у Листвині не знайдено. Виявлений один екземпляр залізного меча у культурному шарі дитинця, представлений невеликим фрагментом, від якого залишилась менша, нижня частина леза з довгим загостреним черешком. Довжина збереженого двостороннього леза становила 22,5 см, ширина 3,3 см, та довжина ручки 15 см. Наконечник піхов меча датований X—початком XI ст. знайдений посеред згорілих споруд на південно-західній ділянці дитинця городища Листвин у верхів'ях р. Стубли (розкопки, 1971 р., рис. Д.13: 8) прикрашений зображенням дракона, голова якого переходить у переплетене тіло з двома ногами, типово скандинавське, аналогія відома з села Даниловки, південніше Саратова. Шведський дослідник Т. Я. Арне вважав, що даниловський наконечник виявлено найдалі на південному сході серед знахідок такого типу. На південно-західних землях Русі наконечники піхв виявляють у край рідко. З території Луцька походить орнаментоване бронзове завершення піхов меча шириною 32 мм (Д.9: 12).

Упродовж усього домонгольського періоду меч залишався зброєю знаті.

Військова справа українців протягом багатьох століть зазнавали значного впливу з боку тюркських кочовиків. Тривале військово співробітництво українців та степовиків породило симбіоз у військовому спорядженні. Найдавніша на галицько-волинських землях шабля, запозичена у кочовиків, виявлена у кургані X ст. у Пліснеську [212, с. 18]. Перехрестя шаблі рубежу X/XI ст. знайдено в Судовій Вишні. У писемних джерелах вона вперше на західних землях Русі-України згадується під 1087 р. у зв'язку з убивством під Звенигородом волинського князя Ярополка Ізяславича [10, ствп. 197]. Шабля була легша і маневреніша, тому використовувалася переважно вершниками, в той час як для піхотинців зручнішим був меч [87, с. 307]. Цілі або фрагментовані шаблі знайдено в шарах XIII ст. в Луцькому замку (1 екз.) та Городищі біля Шепетівки (15 екз.). За деталями ефеса, А.М. Кирпичников виділяє серед них шаблі чотирьох типів П, II А, II Б і III і датує їх першою половиною XIII ст. [79, с. 70]. Довжина леза 1,10-1,37 м, лінія найбільшого вигину сягає 6-7 см. На одній шаблі з Городища є клеймо, яке засвідчує її місцеве виробництво в першій половині XIII ст. [87, с. 308]. Оправу піхов та перехрестя шаблі знайдено у Пересопниці та на Ленківцеькому та Чорнівському городищах [206, рис. 35]. Як і меч, шабля була зброєю знаті.

Після меча найголовнішою і найбільш типовішою зброєю ближнього бою в руках слов'янського воїна, починаючи з VI ст., як свідчать джерела, був спис. Але спочатку списи служили лише подібно до римських дротиків для кидання [80, с. 6] і тільки в IX–X ст. настає новий період в розвитку і використанні списа. Літописи часто згадують про "взятие города копьем". Довжина вістря разом з втулкою коливається від 15 до 30 см, ширина пера — до 3,5 см. За формою пера серед них виділяють ранні листоподібні і пізні ланцетоподібні. Перші мають листоподібне, гостре перо (рис. Д.17: 3). Такі вістря А.М. Кирпичников зараховує до типу III і датує VIII–XI ст. [80, с. 12]. Другий тип представляють вістря, які мають перо у вигляді чотиригранного стрижня завдовжки 18–20 см і завширшки — 1,3 см (рис. Д.23). За класифікацією А.М. Кирпичникова, вони належать до типу V і датуються XI—серединою XIV ст. і використовувалися головним чином кіннотниками [80, с. 15–16].

Галицькі знахідки зосереджені, переважно, в колекції Львівського історичного музею. З 19 вістрь списів з цієї колекції 4 — походять зі Звенигорода, 3 — з Галича (Кринос), 1 — з Судової Вишні, 1 — з Борислава. Решта наконечників списів походять із старих колекцій без зазначення місця знаходження. Всі вони поділяються за формою пера на три типи. Вістря списів із Звенигорода і Пліснеська мають конічну втулку і перо подовжено-трикутної форми. Вістря листовидної форми походять з Галича і Звенигорода. Датуються вони XII–XIII ст. Відомі також вістря списів у вигляді вузького чотиригранного стержня з лійчастою втулкою. Один такий наконечник походить з Городниці. На Волині цей вид зброї теж масовий, представлений знахідками в Городищі біля Шепетівки [110, с. 277], Сонсядці [305, с. 28–29], Коршеві [116, с. 120 А–145] та ін. Вістря списа XI—XII ст. виявлено на поселенні в ур. Четвертий сінокіс [65, с. 105]. Удосконалення списа зумовлювалося розповсюдженням кольчуги.

Проте, професійні воїни — дружинники були насамперед кіннотниками. Вони володіли значною кількістю спеціального озброєння, про яке відомо переважно з випадкових знахідок. До таких належало вістря спису з ланцетоподібним пером та, так званими, крильцями на нижній частині втулки знайдене Листвинському городищі. Воно безсумнівно північноєвропейського походження, за класифікацією J. Petersen — типу "B". Вістря походило зі зборів, отриманих В.Б. Антоновичем під час огляду південно-західної частини дитинця Листвинського городища у 70-х рр. XIX ст. (зберігається у Національному музеї історії України (далі - НМІУ), № В-1340). Зразок кований з науглецьованого заліза з наступною цементацією. Перо має широкий діл по центру леза, який повторює його конфігурацію. Тулія вістря з окантовкою на шестикутник зі згладженими гранями. Загальна довжина — 500 мм. Вістря списів з крилоподібними фіксаторами па тулії були типовим для Західної і Центральної Європи зразками зброї. Виразно такі списи у археологічному матеріалі датуються заключною фазою часу Меровингів, у другій половині VII — на початку VIII ст. й побутують аж до XII ст. Місцезнаходження «крилатих копій», головним чином, охоплюють територію від Верхнього Дунаю на півдні до Нижнього Райна і німецького узбережжя Балтики на півночі. "Крилаті" Вістря списів у Північній Європі знаходять застосування і у "епоху вікінгів". За походженням північноєвропейські "крилаті" Вістря списів типу "B" є прямим "каролінгським" імпортом з материка, що отримали поширення, головним чином,

на узбережжі південної і південно-західної Норвегії. За концентрацією знахідок "крилатих" вістрь списів виділяється острів Готланд, де відомо до 10 їхніх екземплярів, що співвідносяться з типами "В" (5 одиниць). Можливо, листвинське вістря використовувалося аж до другої половини X — початку XI ст.

Чи не найпоширенішим видом зброї ближнього бою були сокири. А.М. Кірпи́чников, полегішуючи з М.К. Алешковським, котрий пробував виділити бойові сокири серед сокир з дружинних курганів XI–XIII ст., вказує, що судячи з аналізу знахідок, бойова сокира майже завжди менша і легша від господарської сокири. Однак цей факт не виключає можливості використання їх в господарських цілях і навпаки. Знахідки, характерних для Прикарпаття типів зберігаються в колекції Львівського історичного музею. Серед 12 сокир X–XIII ст. 3 походять з літописного Галича (Крилос), 3 – зі Звенигорода, 2 – з Пліснеська, 1 – з Судової Вишні. Решта сокир невідомого місцезнаходження. Сокири зі Звенигорода (виставляються в експозиції музею), зокрема могли цілком відповідати військовим потребам. Перша з них довжиною 13 см. (від п'ятки до вістря) на відносно вузькому вістрі має отвір для підвішування, її вага – 350 гр. Вона має еліпсоподовжений обухок та отвір для ручки 2,5 x 3 см. Він аналогічний екземпляру, знайденому в кургані поблизу с. Багринового неподалік Друцька (Білорусія).

Інша сокира (ЛІМ КР-8215) такої ж приблизно форми з вузьким подовженим корпусом, але набагато масивнішим, вага 360 грам, довжина 23 см., ширина леза 8 см. Однак близьку до нього по формі сокиру з Райковецького городища В. К. Гончаров визначає як "колун". Третя сокира також, із широким лезом, за визначенням О. О. Ратича – бойова [183, с. 90, рис. 3: 8]. Вона по формі аналогічна сокирі з Серенського городища у землі в'ятичів. На городищі в Глинську (коло Жовкви) знайдено сокиру з трапецієвидною формою леза і пластинчатим виступом на тильній частині обуха. Більшість сокир цього типу (їх відомо близько 30 шт.) зустрінуті в дружинних курганах X–XI ст. [80, с. 35].

Найраніші бойові сокири Волині — X-XI ст. знайдені в Городищі біля Луцька [115, с. 335], Пересопниці, поруч городища у Точівках, у Дорогобужі [205, с. 88; 176, с. 104], Перемилі [116, с. 120] та ін. Серед них виділяються маленькі сокири завдовжки 9,5 см і з лезом завширшки 3,5 см, з коротким вирізним обухом і відтягнутим донизу вузьким підтрикутним лезом та двома боковими щекавицями на протилежних боках втулки. Такі сокири А.М. Кирпичников зараховує до типу I і датує X-XI ст. [80, с. 33-35, табл. XVII, 4]. Одну знахідку з Городища біля Луцька репрезентує сокира з високим молотко-подібним обухом квадратної форми і видовженим, майже прямокутним лезом, витягнутим вздовж держака. Висота її 12,6 см, довжина леза 8-10 см, ширина 3 см, діаметр отвору для держака 2 см. За класифікацією А.М. Кирпичникова, подібні сокири на Русі належать до типу IA і датуються XI ст. [80, с. 30, рис. 6].

Приблизно цим же часом датується легка бойова залізна сокирка, виявлена в середині XX ст. у кургані поблизу с. Крилова [219, рис. 5: 7]. Її довжина 8,5 см, лезо подовгасте трапецієвидне, на довгій шийці, висота – 2,6 см. Близька по формі сокирка походить з території Луцька (Д. 22: 7).

Значну групу представляють сокири з масивним вирізним обухом з діаметром втулки до 3 см та витягнутим лезом завдовжки 13 см і завширшки 10 см (рис. Д.27). Були характерні для півдня і заходу Русі в XII—XIII ст. і, за А.М.

Кирпичниковим, належать до типу IV А [80, с. 37]. Бойові сокири були витонченими, фігурними або й орнаментованими, як, наприклад, екземпляр з Луцька [114, с. 138], із зображенням міфічного птаха на лезі (рис. Д.27: 2).

Розповсюдженою ударною зброєю були булави і кистені (рис. Д. 17: 2).

Кистені прив'язувались ремнем до короткої палки або просто до руки. По формі матеріалу, з якого вони виготовлені і деталям конструкції вони поділяються на декілька типів. В Пліснеську виявлений кістяний кистень яйцевидної, продовгуватої форми із поміткою власника [202, с. 72]. Заготовка кистеня знайдена в майстерні косторіза у Звенигороді [41, с. 232]. Відомі також металеві кистені грушовидної форми, їх поверхня гладка або гранчаста. Залізний кистень із Теробовлі інкрустований сріблом з використанням черні та інкрустації у вигляді лускового орнаменту [50]. Така ж техніка оздоблення характерна для продукції ремісників Київської землі. Кистені нього типу мали в другій половині XII–XIII ст. загальноруське поширення [80, с. 62, 63, 136]. Теж із Теробовлі походить булава, розмірами 100x40 мм з ромбовидними гранями [41, с. 233]. Вона має західні аналогії.

На Волині набули поширення булави, виготовлені з бронзи чи заліза за київськими зразками. Їх знайдено в Городищі біля Шепетівки [110, с. 277], Городищі-2 біля Луцька [115, с. 136], Дорогобужі [176, с. 104-105], Володимирі [116, с. 43], Хобултовій, Шумську [271, с. 140-141], Мовниках, Новоугрузькому [116, с. 43; 292, с. 177, рис. 3: 16]. Виділяються пишністю бронзові булави заввишки 5-5,5 см, діаметром 5-7 см з діаметром втулки 2-2,3 см, що мають пірамідальні шипи, простір між якими заповнений дрібними опуклостями (рис. Д.17: 1; Д.14). За класифікацією А.М. Кирпичникова, зараховані до III та IV типів і датуються XII—XIII ст. Вважається, що вони належали військовим начальникам [80, с. 52-53]. Значно частіше ніж бронзові трапляються залізні булави різної конфігурації. Одні мають форму куба зі зрізаними кутами розміром у середньому 4x4x3,2 см та 3,8x3,8x4 см, знайдені в напластуваннях XII-XIII ст. в Дорогобужі та у Перемилі. Вони застосовувалися рядовими воїнами і, за А.М. Кирпичниковим, належать до типу II [80, с. 48, табл. XXV. 3]. Іншими були булави з шістьма-вісьмома гранями, знайдені в Городищі біля Шепетівки [87, с. 311, табл. 129.11], які в козацькі часи переродилися в шестопери. Трапляються і рідкісні екземпляри з клювцем (тип ПА за А.М. Кирпичниковим), також виявлені в Городищі біля Шепетівки [87, табл. 129.4]. Навершя являє собою залізний чотиригранник з однобічним виступом-клювцем, що призначався для локального трощення броні. На думку фахівців, вони, як і шестопери, з'явилися в першій половині XIII ст. [87, с. 311]. Бронзові і залізні булави застосовувались переважно вершниками. Окремо слід виділити рогову булаву овально-конічної форми, завдовжки 5 см, з діаметрами у верхній частині 4,5 см, у нижній - 3 см, а втулки - 1,5 см, з Городища-2 біля Луцька, датовану XI ст. З огляду на незначну вагу вони застосовувались рідко.

Волинські кистені знайдені в Городищі біля Шепетівки [110, с. 277], Липному Ківерцівського району [118, с. 303, рис. 53.12] та Чермні [278, с. 238-241]. Кистень з Чермна є роговим яйцеподібним, з поздовжнім отвором по осі, куди встромлювався залізний стрижень з петлею для прив'язування ремня з одного кінця і заклепкою з іншого. На його поверхні з одного боку зображений "боярин" у високій шапці, а з другого - русалка (рис. Д.21: 1). Рогові кистені знайдено в

Городищі біля Шепетівки. їх А.М. Кирпичников зараховує до типу I і датує X-XIII ст. [80, с. 59]. Іншими є бронзові кистені сплющено-грушоподібної форми завдовжки 6,5 і завширшки 4,8 см, що мають зверху овальне кільце для прив'язування до шнура, а з обох боків оздоблені рослинним орнаментом. Вони належать до типу III за класифікацією А.М. Кирпичникова і датуються XII—XIII ст [80, с. 62].

Другу групу спорядження воїна складала зброя дальнього бою, серед якої лук та стріли. Вони були найбільш поширеною зброєю на території Русі, в тому числі і у Волинській землі. Більшість деталей сагайдака виготовлялись з кістки та рогу [202, с. 38]. На жаль, цілого зразка не знайдено, хоча в підкурганному похованні XII-XIII ст. в Грудку Надбужному трапилися його окремі деталі: кістяні конструкції, частини налуччя і сагайдака для стріл [Ястжембский, Мацейчук, 1985, с. 238, рис. 2].

Найчастішими знахідками деталей сагайдака є петлі. Вони використовувались для підвішування шкіряних сагайдаків. Були поширені на Русі вже в X ст. (відомі з поховань дружинників під фундаментом Десятинної церкви в Києві). Петлі виготовляли з кістки та заліза.

Залізні петлі виявлено у споруді 1 другої половини XI ст. у Тоболах [203, рис. .]. Подібні вироби цього типу були знайдені у Києві [Каргер, 1950, с. 87, рис. 84 на с. 30 (верхній ряд мал. справа); та Пліснеську [110, с. 34, рис. 15: 2, 10; 200, с. 38]. Сагайдачна петля виявлена під час розкопок ЛІМ в 1990 р. на ур. "Острів" поблизу с. Жорнище Волинської обл. [18, табл. XXIV, 12 15: 2, 10; 200, с. 38, рис. 4: 12] належить до поширеного типу. Дві пластини-накладки, які кріпилися з внутрішньої сторони лука, кістяну пластину з отворами, що була частиною футляра для нього, та залізну і кістяну петлі від сагайдака для стріл виявлено в Дорогобужі [176, с. 108-109].

Найчастішими знахідками є залізні вістря стріл, які за способом кріплення до древка поділяються на втульчасті і черешкові, а за формою пера - на плоскі, гранчасті та бронебійні з окремими варіантами. Найбільше — близько 99 % усіх стріл — становлять черешкові, серед яких виділяються листоподібні, ромбічні, зрізні, дворогі та бронебійні: пірамідальні і шилоподібні.

Галицькі знахідки з фондів Львівського історичного музею нараховують близько 150 вістрь стріл X–XIV ст. Найбільші колекції походять із Пліснеська (25 шт.), Звенигорода (22 шт.), Судової Вишні (11 шт.), Галича (Кринос) (12 шт.). Серед черешкових за формою пера зустрічаються такі типи: *ромбовидні*, зустрінуті в Пліснеську, Галичі, Судовій Вишні, Городниці; *т. зв. "зрізні"* – з найбільшим розширенням пера у верхній частині, внаслідок чого кінець вістря оформлений у вигляді тупого кута або прямолінійного зрізу (Пліснеськ, Судова Вишня та Звенигород, були призначені для нанесення широкої різаної рани [Медведев, 1965, с. 66–167] і найчастіше використовувались кочовиками південних степів, а на Русі набули поширення в IX-XIII ст. [87, с. 75-77], так як і *дворогі або т.зв. вильчаті* вістря (Галич, Звенигород, Пліснесько та ін., що були поширені в X-XIV ст. [87, с. 71-73]; *листоподібні* вістря (Галич, Пліснесько, Судова Вишня), використовувалися на протязі всього середньовіччя [87, с. 74-75], тому мають багато різновидів, зокрема з шипами і квадратним упором для древка, що супутній цьому виду (ЛІМ КР-8132, 8211); *фігурні (об'ємні)*, часто ромбовидні в перетині та

в плані, на думку М. П. Кучери приходять на зміну плоским ромбовидним наконечникам у XII–XIII ст. [110, с. 33] і фактично є дальшим розвитком цього типу (ЛІМ КР-2355).

На Волині черешкові вістря знайдені в Городищі поблизу Шепетівки [110, с. 277], Городищі біля Луцька [115, с. 136], Дорогобужі [176, с. 105-108], Белзі [32, с. 167], Володимирі [139, 349], Чермні [116, с. 122] та ін. *Листоподібні* вістря тут відомі з Городища, Перемиля, Дорогобужа, Чермна та Гусинного (рис. Д.25: 23); *ромбоподібні* - з Городища, Дорогобужа, Дорогичина, Чермна і Огородники (рис. Д. 25: 24, 25) також мають аналогії на цілому ряді пам'яток Русі, де датуються X–XI ст. [87, с. 64-70], *зрізні* - з Володимира, Городища біля Луцька, Чермна, Дорогобужа, Луцька і Угровська, *дворогі чи вильчасті* вістря стріл — з Белза, Володимира, Дорогобужа, Луцька, Пересопниці і Перемиля. Що ж до бронебійних пірамідальних і шилоподібних наконечників стріл з Пересопниці, Перемиля, Дорогобужа, Данилова, Кременця та ін. (рис. Д.17: 6; Д.25: 26-28), то вони призначалися проти воїнів у обладунках. Їх аналоги з інших пунктів Русі датуються X—XIV ст. [87, с. 83-84].

Друга група охоплює втульчасті вістря, які становлять лише 1% усіх стріл і були поширені вздовж західних кордонів з VIII до середини XIII ст., мабуть, запозичені від поляків, чехів, німців, у яких мали широке розповсюдження [Минасян, 1978; 87, с. 315]. За формою пера втульчасті вістря поділяються на двошипні, листоподібні, ромбоподібні, шилоподібні і масивні, так звані "болти". Два основних галицькі типи: *двошипні* (Звенигород, Плісесько, Судова Вишня, Городниця (ЛІМ КР-3228, 8136, 8139, 33496, 9304, 33433 та 7 шт. в експозиції), деякі (ЛІМ КР-9304) мають декоративно скручену шийку та *листовидні* (Судова Вишня, Плісесько (ЛІМ КР-33504, та 1 шт. в експозиції). Одинокими знахідками представлені втульчаті ромбовидні і шиловидні вістря (ЛІМ КР 25-98).

Втульчаті Вістря на території Західної Волині найчастіше зустрічаються західніше р. Стир (Перемиль) та в Надсянні, що можна пояснити контактами вказаних районів з західними слов'янами, які більш широко користувалися втульчатими наконечниками стріл. В окрему групу виділяються черешкові вістря, їх використання пов'язано з появою кольчуги. В колекції ЛІМ є 13 таких наконечників. З Плісеська та Судової Вишні походять шиловидні вістря квадратного і ромбічного перерізу (ЛІМ КР-2387, 33505, 33503, 8135 (ромб) III 2602, 2418, III 2303, 3126) та 3 шт. в експозиції. Шиловидні з простим упором датуються першою половиною XIII ст., а з перехватом біля черешка – XIII–XIV ст. [87, с. 83, 84]. Пірамідальні тригранні та чотиригранні вістря побутують з XI ст. [87, с. 79, табл. 19: 18, с. 81; 110, рис. 12: 5]. У Плісеську та Судовій Вишні (?) виявлені долотоподібні вістря (ЛІМ КР-33502), які датуються серединою XI – першою половиною XIII ст. [87, с. 86; 110, с. 33: 4].

Значне поширення мали двошипні, знайдені в Городищі, Дорогичині, Дорогобужі, Огородниках, Гусинному, Перемилі та ін. (рис. Д.17: 4). Застосовувалися переважно проти воїнів, не захищених обладунками, і відомі з городищ Волинсько-Галицької Русі [87, с. 56], а також Польщі і датуються VIII—XIV ст. [87, с. 56-57]. Що ж до листоподібних вістрь з Городища, Дорогичина, Костомлотів, Червена, Литовежа, то їх аналоги датуються IX—XIII ст. [87, с. 161, рис. 13,2]. Ромбоподібні і шилоподібні вістря трапляються досить рідко і відомі в

Дорогобужі та Чермні з шарів XI— першої половини XIII ст. Вони мають ромбічне чи квадратне в перетині вістря, що конічно переходить у втулку (рис. Д. 25: 18). Як і подібні черешкові, застосовувались для пробивання броні. Нарешті, масивні вістря пірамідальної форми, знайдені в шарах XIV ст. в Луцьку, Володимирі, Перемилі та ін., мають значну вагу і пов'язуються з арбалетом (рис. Д. 25).

Втульчасті вістря відомі також з публікацій матеріалів розкопок Пінська, Берестя, городищі Грабова біля Ковеля, з околиць Тереховлі та Перемишля [124, с. 220; 42, с. 120–121; 151, рис. 74: 8, 10; 300, рис. I: 15; 298, рис. 3: 52] та з ще понад 20 поселень VIII–XIII ст. на території давньої Галицько-Волинської держави [124, с. 220; 232, с. 168].

Кожен з названих типів вістрів стріл мав визначену бойову функцію: важкі пірамідальні і тонкі круглі, шилоподібні використовувались для пробивання кольчуг і панцирів, широкі листоподібні і ланцетоподібні залишали небезпечну широку рану, ромбічні і двошипні застрявали в тілі противника.

Каменеметальні машини (пороки) згадуються в літописі під 1257 р. в час облоги татарським ханом Куремсою Луцька [10, ствп. 840-842], але решток їх археологічно поки що не засвідчено.

Захищали воїнів від ураження щит, шолом, кольчуга і панцирна броня. Щит був невід'ємним атрибутом обладунку воїна. Використання волинянами щитів засвідчує умбон з Сонсядки [305, s. 11, рис. 4]. Він являє собою напівсферично-конічний залізний предмет, що закріплювався в центрі щита. За типологією А.М. Кирпічникова [81, с. 35] близькі до нього зразки датуються другою половиною X — першою половиною XI ст., а, можливо, за знахідками з центральних районів Русі — X—XIII ст. [60, с. 460]. Застосовування щита було поширеним на Русі [Рябаков, 1949, с. 36, 40].

Шоломи відомі з Волині. Вони переважно заввишки 30 см і діаметром 20 см. Найдавніший виявлений у підкуртанних дружинних похованнях у с. Мокрому неподалік Листвина (рис. Д.13: 13). Він належить до групи сфероконічних, виготовлених з чотирьох частин і обтягнутих суцільною позолоченою мідно-бронзовою позолоченою стрічкою [тип II: 81, с. 26]. Цей шолом аналогічний екземпляру із знаменитої Чорної могили в Чернігові [87, с. 355], датується рубежем X—XI ст. і не є імпортом з Польщі, як затверджували деякі дослідники [266, s. 8, 9, 17; 275, s. 65].

Деяко пізнішого часу шоломи знайдено у Вигаданці, Володимирі [271, s. 168-170], Городищі біля Шепетівки [110, с. 277], Луцьку (рис. Д.24: 1), Дорогобужі [176, с. 109-110]. Добре датований археологічно сфероконічний шолом з Дорогобужа в цілому схожий з описаним, але має свої особливості: корпус виготовлений з трьох частин - лобної і двох, які захищали скроні і тім'я, а наверх має кулясте потовщення. На лобній частині тулії прикріплена пластина з об'ємним наносником і дугоподібними надбровними валиками. На нижньому зрізі тулії були петельки для кріплення до шолома захисної кольчужної сітки-бармиці. Датується він XII—XIII ст. [176, с. 110].

Тіло воїна захищала кольчуга. Обривки кольчуг із стародавнього Галича мають сліди перебування у вогні [212, с. 17]. Найімовірніше, вони відносяться до часу монголо-татарського нашествия на місто. Відома кольчуга і в раніших комплексах

— великому кургані X-XI ст. у Пліснеську [289, s. 46—47].

За знахідками кольчуг територія Волинської землі — одна з найбільш насичених в Стародавній Русі [див. 82, с. 8, карта]. Тут вони знайдені в Луцьку, Перемилі (рис. Д.22: 17), Червені, Володимирі-Волинському, Вигаданці, в колишньому Крем'янецькому повіті, в курганному могильнику у с. Зимно [183, с. 11; 81, с. 81, 84; 271, s. 169]. Кольчуги були поширені по всій території Стародавньої Русі [81].

Цілі екземпляри знайдені були в Зимному [271, s.215], поблизу Кременця [87, с. 356], у Володимирі та Городищі біля Шепетівки [271, s.169; 110, с. 277]. Шматки кольчуг трапились у Вигаданці [271, s.170], Грудку Надбужному, Чермні [496, 105-108], Перемилі [114, с. 139] та Холмі [116]. Таким чином, кольчуги в екіпіровці воїнів Волинської землі були домінуючими.

До потужнішого захисного озброєння відноситься пластинчастий обладунок. Серед матеріалів з Пліснеська деталь панцира пізнана А.Ф. Медведевим. Вона є злегка вигнутою пластинкою із заокругленим кінцем і отворами. Пліснеська знахідка одна з якнайдавніших — в шарі VII—X ст. [81, с. 26]. Пластини зв'язувалися ремінцями і складали захисний обладунок пластинчастої системи [81, с. 16, 17]. Вже в XII ст. на Русі, як і в Західній Європі, створюються умови для подальшого розвитку набірної пластинчастої броні [87, с. 316]. М.Ф. Котляр вважає, що на Волині заміну кольчуги на більш практичний панцир здійснив Роман Мстиславич [96, с. 97]. Знахідки засвідчують існування двох їх типів: в першому пластини з'єднувались за допомогою ремінців, а в другому - прикріплювались до шкіряної чи матерчатої основи на кшталт луски. На відміну від кольчуг, цілого панцира на Волині поки що не знайдено. Окремі елементи, зокрема, прямокутну залізну пластину з округлими кутами, в яких є прорізи для ремінного кріплення, виявлено в Дорогобужі [176, с. 110].

Поряд із зброєю, невід'ємним спорядженням дружинника стає мідний казан [221, с. 192]. Мідні клепані казани мали значне поширення в Галичині та Волині (рис. Д.14; Володимир, Пересопниця, Чорнівське, Ленківецьке городища: [176, с. 85; 125; 159]. Вони вважаються запозиченням у половців [213, 256].

Чимало знахідок, які засвідчують службу тюркських кочовиків у прикордонних зі степом фортецях та поселеннях виявлено на південногалицьких городищах XII—XIII ст. (сучасна Чернівецька обл.); у Чорнівці, Ленківцях, святилищі у Галиці та похованнях Дністровського могильника [159; 166, с. 34]. На сталість їх перебування вказують численні жіночі обереги [160, 161].

Таким чином, вирішальне значення для формування військової справи українців мали постійні контакти із професійними варязькими та степовими дружинами. На першому етапі X—XI ст. переважали скандинавські впливи, які найпомітніше вплинули на території у басейнах р. Вісли та Прип'яті. В ряді випадків (Пліснесько, Галич, Великі Рикані) у поховальних комплексах помітний симбіоз північного та степового озброєння. З кінця XI ст., особливо з середини XIII ст., зростають впливи кочовиків на військову справу Галицько-Волинської держави. Отже поглиблене вивчення археологічних джерел дозволяє детальніше дослідити особливості військової історії Галицько-Волинської держави.

Огляд свідчить, що як зброя, так і захисний обладунок, відповідали тодішньому розвитку середньовічного волинського суспільства.

Спорядження вершника і верхового коня. Своєрідною вищою кастою княжого війська були кінні дружинники. Їм належали предмети спорядження вершника та верхового коня, які є частими знахідками на території княжих міст.

Серед елементів спорядження вершника і коня слід назвати остроги (шпори), стремена, нагайки, вудила, псалії, підкови тощо. Із спорядження вершника добре представлені остроги - атрибут професійного воїна. Вони виготовлені з напівкруглої в перетині пластини, вигнутої у формі підкови, кінці якої мають різне оформлення: або у вигляді гачків-зачепів, або прямокутних чи дископодібних петель з поздовжніми вирізами для ремінця. Різняться шпори між собою формою шипів, що дає змогу виділити серед них окремі типи.

До якнайдавніших відноситься острога з колінчастими петлями, знайдена в кургані X—XI ст. у Пересопниці [137, с. 537]. До цього архаїчного типу, що набув поширення наприкінці X – на початку XI ст. належать також знахідки з Дорогобужа, Антонівців і Стжижува [277, с. 49], які мають сигароподібний шип і дугу, що закінчується загнутими гачками-зачепами для кріплення до взуття (рис. Д.20).

Більш численними є остроги з шипами і дужками, що лежать в одній горизонтальній площині — знайдені в Пліснеську, Галичі і Судовій Вишні [110, мал. 13: 4-6; 151, мал. 75: 2]. Подібними є екземпляри з Городища біля Луцька, Дорогобужа і Перемиля, в яких шип сигароподібний, зі сферичним потовщенням біля основи, а петлі на кінцях мають один чи два вирізи (рис. Д. 22). Такі знахідки були поширені на всіх руських землях в XI—XII ст. [83, с. 63-64, 69], а на території Польщі — в X—XI ст. [280, с. 205].

За чисельністю найбільш представлена група острог з пірамідальним конічним шипом і колінчастим зігнутих корпусом, що закінчується прямокутними і дископодібними петлями. Вони відомі з Галича, Звенигорода, Пліснеська, Белза, Володимира-Волинського, Пересопниці, Ступниці, Сутейська, городищ Північної Буковини, поселення в Бовшеві [151, мал. 75: 3, 4, 7; 183, мал. 3: 25; 110, мал. 13: 7; 184, табл. IX: 20; 300, табл. XXIV, 10, 11; XIV, 8; 89, табл. II: 3; 305, мал. 7; 224, мал. 16: 1; 58: 6; 242, мал. 3: 21-23]. Серед них виділяються остроги з протитравмуючими обмежувачами на шипі у вигляді кулястого козирка [110, мал. 13: 1, 3; 151, мал. 76: 6; 196, мал. 9, 10]. Описані остроги найбільш характерні для XII — першої половини XIII ст. [83, с. 66-67].

Широке датування мають остроги, знайдені в Бересті [124, с. 16], Городищі біля Шепетівки [110, с. 277], Дорогобужі [176, с. 112-114], Усичах [116, с. 113], Холмі [277] та ін. Найчисленнішими на Волині є остроги з різко відігнутих пірамідальним або конічним шипом і дужками з прямокутними чи дископодібними петлями на кінцях (рис. Д.22), знайдені у Володимирі, Усичах, Дорогобужі, Пересопниці, Дорогичині, Сонсядці, Городищі біля Шепетівки. На території Русі [83, с. 66] і Польщі [280, с. 206] вони побутували в XII— першій половині XIII ст. Поодинокими є екземпляри з плавним у профілі вигином дуг і шипом, нахиленим під прямим чи тупим кутом. Особливістю шипів є наявність кулястого потовщення посередині і дужки, що закінчуються одним прорізом [268]. Такі знахідки відомі в шарах XII - першої половиною XIII ст. в Дорогобужі, Пересопниці та Городищі біля Шепетівки.

Паралельно з острогами для управління конем використовувалися канчуки (батоги), які були невід'ємним кочовицьким атрибутом. Про їх поширення в галицько-волинських землях свідчать їх кістяні чи металеві навершя. Кістяні навершя зібрані в Тереховлі, Звенигороді, городищі Гринчук [184, с. 125; 41, мал. 6, 6]. Звенигородське навершя знайдено в костерізній майстерні, що свідчить про місцеве вироблення таких виробів. Їх виконували часто у вигляді стилізованої голівки птаха з втулкою для насадки на руків'я. Очі птаха робились у вигляді наскрізної дірки, через яку пропускався ремінець, що натягувався на руку вершника. Кістяні навершя знайдено також на Волині в Городищі біля Шепетівки [87, табл. 148, 4] та Дорогобужі [176, с. 111]. Іншим різновидом є бронзове навершя XII—XIII ст. у вигляді пташиної головки з Переходова [212, с. 19, рис. 3: 1]. Зооморфність виробу підкреслена добре виділеними очима і дзьобом. На Русі відомо декілька схожих виробів, але описаний по своїй художній виразності найбільш досконалий.

Ще однією поширеною категорією елементів спорядження вершника та обов'язковим компонентом екіпіровки верхового коня були стремена, представлені різноманітними формами. Найдавніші типи стремени округлої форми з пластинчастим прямокутним вушком і круглою підніжкою знайдені у похованнях угрів поблизу Галича і Перемишля. Такі стремена (тип I, по А.М.Кірпічникову) датуються X ст. [83, с. 47]. Поряд з Угорщиною вони набули поширення в інших районах, включаючи Русь.

У Сутейську знайдено стремено з рівною підніжкою. Зверху арочної дужки прикріплено кільцеподібне вушко для путлища [305, рис. 8]. Формою вони ближчі всього до VI типу стремени, виділених А.М. Кірпічниковим [83, с. 49, мал. 29], але конструкція підніжки абсолютно інша: вона має форму овалу, розділеного по довгій осі.

Стремена з дужкою у формі арки і прямою підніжкою, характерні для XII - першої половини XIII ст. [83, с. 51], знайдені в Дорогобужі [176, с. 111], Сонсядці і Городищі. Вони використовувались, переважно, важкоозброєними вершниками, що мали взуття з твердою подошвою. Інший тогочасний тип репрезентують стремена овальної форми з округлою підніжкою і кілеподібною дужкою, пристосовані до м'якого взуття [83, с. 52-53]. Вони виявлені в Пересопниці [197, с. 126], Шумську та Дорогобужі.

Управління конем здійснювалось також за допомогою вуздечки, яка складалася зі шкіряного ременя, залізних вудил (гризла) і бокових щелепних обмежувачів-псаліїв.

Найраніший тип вудил X—XI ст. [83, с. 17—18], запозичений українцями, ймовірно, у кочовиків південних степів, з гризлом, що складалася з одного стрижня, прямокутного у перетині, інколи зігнутого, завершеного з обох кінців петлями, через які просунуті кільця знайдено у напластуваннях X—XI ст. на поселенні Ромош в околиці літописного Всеволожа на р. Західний Буг [32, с. 170], на городищах у Ступниці [89, табл. II, 1] та Листвині [242, с. 82], а також у споруді на Ринковому пагорбі Лучеська. Збережене кільце останнього екземпляра примітивне: виготовлене із чотиригранного кованого стержня із загостреними кінцями, що заходять один за другий [214, с. 182].

Звичними у X—XI ст. для українських дружинників стають численні кістяні елементи упряжі коня, включно із псаліями. До якнайдавніших належать вудила з роговими псаліями. Псалії з рогу знайдені в Сутейську [305, рис. 34], городищах в Коршеві [183, с. 128], в Городищі біля Луцька [115, с. 137-138], в Тоболах на Поліссі [203, с. 365] і Пересопниці [27, с. 36]. Перший прикрашений т.зв. солярним орнаментом (циркульними кільцями), поперечними і косими лініями, датується IX—XI ст.. Значні розбіжності існують в датуванні і визначенні етнічної приналежності рогового псалія з Перемишля. Мистецьким є псалій з шару рубежу X—XI ст. городища в с. Городище біля Луцька. Збереглася лише його верхня частина, що має форму голови і шиї коня, оздобленої орнаментом з кіл, напівкіл і трикутників, які імітують гриву. Посередині просвердлений наскрізний отвір, за допомогою якого псалій закріплювався у відповідному гнізді на кільці вуздечки. На цьому отворі він зламався. Очевидно, втрачена друга половина мала закріплюватися таким же способом на кільці знизу. Іншої форми є роговий пластинчастий псалій з цієї ж пам'ятки, видовжена основа якого з одного кінця підтрикутна, а з іншого — імітує хвіст птаха. Середня частина розширена у вигляді прямокутника і в ній вирізані два поздовжні отвори, в які протягувались ремні вуздечки. Довжина його 13 см, найбільша ширина 4,5 см, а товщина 1 см. Простішим є псалій у формі видовженого еліпсоподібного в перетині стрижня із заокругленими кінцями з шару XI — початку XII ст. в Коршеві. Посередині одного краю на пластинці є прямокутний виступ з отвором [116, с. 126].

Залізні псалії знайдені Дорогобужі [176, с. 111], Листвині [116, с. 126] та в Городищі біля Шепетівки. Подібні знахідки на інших землях Русі датуються XI і частково XII ст. [87, табл. 145: 14-16].

У Пліснеську і Судовій Вишні знайдені прямі стрижневі псалії з отворами для кріплення гризла і кільця-вуздечки [110, мал. 15, 5; 184, с. 116]. Вудила з такими псаліями датуються на Русі X—XI ст. [83, с. 14].

У XII—XIII ст. переважають вудила, що складаються з двох рухомо з'єднаних стрижнів, на кінцях яких є кільця. Вони знайдені в Звенигороді, Судовій Вишні, Пересопниці і ін. [183, мал. 3, 17; 1962, табл. III, 20; 300, табл. XIV, 7]. У інших областях Русі така форма також найбільш численна.

Єдиною знахідкою представлений псалій дугоподібно зігнутої форми з широкими двохпетельними щитками, який знайдений в Пліснеську. Хронологічно такі псалії датуються з XI—XII ст. і своє походження ведуть, можливо, з Північного Причорномор'я [83, с. 16]. Із Стародавньої Русі вони, мабуть, потрапили до західних слов'ян.

Серед виробів, що відносяться до спорядження коня, можна згадати залишки дерев'яного сідла з Галича. Кістяні петлі для полиць сідла виявлені в Дорогичині і Ленківцях [293, табл. XIX, 7; 224, мал. 4, 7], а обкладки сидельних кантів знайдені в Звенигороді [41, мал. 5, 8, 17]. Речовим підтвердженням перебування саме тюркських кочовиків як дружинників на службі у галицьких князів є окремі характерні для них зразки озброєння та спорядження вершника і коня, зокрема, кістяні підпружні пряжки, знайдені у Терєбовлі та Галичі (рис. Д.16: 6, 7; [200, с. 72-73; 213, с. 14; 122, рис. 8: 10]). Знамените кочовицьке поховання з великою кількістю супровідного озброєння, виявлене у Галичі, на думку деяких дослідників належало не воїну-мадяру, а половецькому дружиннику, що

перебував на службі у галицького князя [141, 142].

З XIII ст. для захисту копит коня широко використовують підкови та льодохідні підківки. Підкови у формі дугоподібних пластин з шипами на кінцях, знайдені в шарах XII-XIII ст. в Пересопниці [197, с. 126], Дорогичині [293, s. 122], Дорогобужі [176, с. 112], Володимирі, Пліснеську [220, с. 17; 110, мал. 9: 5], Городищі біля Шепетівки [87, табл. 148, 27-28]. Це овальна пластина з пірамідальним шипом у центрі, а з боків знаходяться два загострені стрижні для кріплення до копита. Вони датуються XII-XIV ст. [83, с. 80-82].

Більшість знайдених підков відноситься до другого різновиду цього типу виробів, виділених А.М.Кирпічниковим [83, с. 84]. Їх характеризує наявність двох задніх кінцевих шипів. Двошипні підкови знайдені в Дорогичині, Звенигороді, с. Гурби Рівненської обл. [293, гус. 122; 196, мал. 5: 5, 6; 300, tabl. IV, 1, 3]. Уламок підкови, тип якої важко визначити, знайдений на Білівському городищі. Аналогічні вироби в значній кількості зустрінуті в Городищі Кам'янець [83, с. 84].

Єдиною знахідкою представлена підкова без кінцевих шипів. Вона знайдена в 1983 р. в Белзі. Такі підкови відносяться до числа найдавніших на Русі. У Польщі їх датують XI-XII ст..

Для догляду за конем з XI ст. використовували одно- і дворядні залізні скребниці. Однорядні скребниці - залізні пластини із зубцями і держакон знайдені у Пересопниці, Холмі [116, с. 156] Белзі [32, с. 171], Дорогобужі [176, с. 112] та найбільше (22 шт.) — на повністю розкопаному городищі коло Шепетівки [83, с. 84]. Відомі також скребла для чищення коней в Белзі і Звенигороді [Петегирич, 1974, мал. 6, 17; 196, мал. 5,11]. Скребла мали вид залізної пластинчастої гребінки із зубчиками. З'явилися ці вироби в XI ст. [83, с. 84]. Для XII—XIII ст. і пізнішого часу характерні скребла з подвійною гребінкою, які знайдені в Шумську [271, s. табл. XXV, II], Володимирі і Перебиківцях на Буковині [271, tabl. XXV: 11; 163, с. 92]. В стародавньому Кам'янці зустрінуті обидва різновиди цих виробів [83, с. 84].

Складнішими були шкребниці з двома рядами зубців і держакон з одного-трьох стрижнів, знайдені в Шумську, Городищі і Холмі в шарах XIII-XIV ст. [83, с. 84].

Спорядження вершника і верхового коня відповідало вимогам тодішньої військової тактики та стратегії.

3.4. Наступальне та захисне озброєння XIII-XIV ст.

Військове спорядження було невід'ємною ознакою у побуті княжих слуг — бояр, а також городян. Городяни, за винятком, очевидно, окремих категорій купців та ремісників-зброярів виступали в похід лише як піхотинці. Під 1210 р. маємо згадку про "многии вои с Лучска", з якими виступав у похід на Галич син луцького князя Інгваря [10, с. 725]. Ці "вои" з міста, а також, зрозуміло, міської волості були головною військовою силою на початку феодальної війни [153, с. 186].

Найбільша кількість знайдених у місті та на околиці предметів озброєння походить з XIII—XV ст. Їх докладний розгляд важливий хоча б тому, що Лучеськ у цей період виходить на одне з перших місць серед міських центрів України-Русі. Тоді ж військова справа у Галицько-Волинській державі, за визнанням спеціалістів, переживає "явний розквіт" [82, с. 7].

Мечі у півтори руки відомі на суміжній території ще в передмонгольський час (Райковецьке городище). Проте найбільшого поширення ця зброя набула з другої чверті XIV ст. [82, с. 24]. Саме цим часом і початком наступного століття датуються клинки для коління і рубання з Лучеська. Два таких мечі знайдено біля підніжжя давніх міських укріплень під час упорядкування русел р. Стир та Глушець у 1934 р. [274, s. 193—194; зберігаються у ВКМ). Перший з них, виготовлений з доброї сталі, довжиною 136 см (ВКМ Рч-200). Клинок шліфований, плоский, ширший при руків'ї, поступово звужується і переходить у довге гостре вістря. Вздовж клинка по центру з обох сторін знаходиться діл, який трохи не досягає середини. На віддалі 18,4 см від руків'я на лезі з обох сторін розміщено інкрустацію золотом у вигляді шестикутної зірки, а нижче, правдоподібно — букву у вигляді петлі. Довжина клинка 93 см. Перехрестя просте, довжиною 19,3 см, в перетині округле, легко розширене до кінця. Руків'я на півтори руки, плоске, при клинку ширше, довжиною 16,5 см, завершується восьмигранною голівкою, яка має пірамідалне завершення із приплюснутим малопомітним гудзом у середині. Другий меч — довжиною 116 см (ВКМ Рч-82). Клинок широкий, біля перехрестя його ширина складає 4,5 см, тупо закінчений, довжиною 93,8 см, має глибокий діл, що досягає майже середини його довжини. Руків'я меча півтораручне довжиною 18,4 см, шириною 1,2—2,2 см, товщиною 0,5 см, завершується шестикутною голівкою з двома плоскими гудзами, по одному з кожної сторони. Перехрестя хрестоподібне плоске, з S-подібними кінцями, оздоблене горизонтальними паралельними заглибленими лініями. Ці мечі мають центральноєвропейський вигляд більшою мірою, ніж мечі попереднього періоду.

Постійна воєнна загроза з боку Золотої Орди була причиною поширення шабель, зручних у кінному бою.

Розташована в значній мірі у лісовій зоні Волинь здавна славилася піхотою. "Пішці" згадані, наприклад, під час облоги Лучеська в 1149 р. [10, с. 286]. Сильне кінне військо мав Роман Мстиславич, який запровадив вперше на Русі також регулярну піхоту [97, с. 97]. У XIII ст. йде подальша реорганізація волинського війська. За Данила Романовича створюється регулярна армія, ядро якої становила піхота.

Важливу роль в озброєнні арбалетника відігравали різні типи клинкової зброї. В числі найбільш поширених зразків, які згадуються в писемних джерелах є бойові ножі - "корды ляцкие" [82, с. 79]. Здебільшого збереглися зразки, які переважно датуються XIV—XV ст. Вони являють однолезі прями або злегка викривлені клинки, оснащені ножовими руків'ями. Розрізняють зразки двох розмірів: 28.5-30 (тяжіють по датуванню до раннього середньовіччя) і 40-85 см (при ширині леза 2.2-4.1 см). Корд вважався "плебейською зброєю", тому використовувався різними соціальними категоріями населення в період середньовіччя. За потреб він міг замінити меч і використовуватись арбалетником як січна зброя в контактному бою.

У XIV—XV ст. із піднесенням ролі піхоти спостерігається зростання кількості бойових сокир [82, с. 22]. Бойові сокири знайдені у середмісті, в ур. Пристань та неподалік від ур. Панський город. Класифікацію пізньосередньовічних бойових сокир подано відповідно до схеми, розробленої польським дослідником М.Глосеком.

Тип VIIa репрезентує невелика легка сокирка з ур. Пристань, яка призначалася для ураження легко броньованого противника (рис. Д.22: 7). Таке ж військово спорядження (датоване XIV—XV ст.) знайдено на території Польщі [279, s. 39], на городищах Литви має аналогії серед знахідок, датованих XI—XIII ст..

Парадні князівські сокири, як правило, оздоблювали інкрустацією. Одна зі сокир, з ур. Пристань прикрашена художньою інкрустацією зі срібла та міді у вигляді казкового птаха (ВКМ А-14909, рис. Д.28: 2). Її довжина 16,2 см, ширина леза 7,8 см, перетин обуха — 5,2x2,0 см, древка 3,6x2,2 см, вага 150 г. Сокиру можна датувати XIV ст. [279, s. 39], що повністю узгоджується з часом існування культурного шару пам'ятки, де було виявлено знахідку. Ще одна сокира — зі слідами інкрустації у вигляді зигзагів та променів, масивна, з обламаним лезом — має знизу фігурний виступ для підвішування (ЛДІКЗ ТВ-442, рис. Д. 28: 1). Подібні сокири набули поширення у пізньому середньовіччі. Аналогічну зброю виявлено серед знахідок середини XVI ст. під час розкопок поселення поморів на Шпіцбергені. "Променевий" орнамент зустрічається на сокирі XIII—XVI (?) ст. з території Польщі [279, t. XVI: С]. Ще одна сокира (ЛДІКЗ ТВ-442, рис. Д. 28: 4) із слабо вираженою шийкою, яку можна віднести до найчисельнішого типу IX [279, s. 41], зберегла орнаментацию лише частково у вигляді смуг із зигзагів та променів із крапок.

Зростання кількості бойових сокир та їх маси прийнято вважати показником посилення бронювання воїнів. Цього типу сокири мали специфічні клиновидні леза шириною 7—9 см [82, с. 22]. Чимало сокир різного призначення зібрано випадково під час земляних робіт на території середмістя. Вони зберігаються у фондах Волинського музею та Луцького заповідника. Масивна широколеза сокира (ширина леза 32 см, загальна довжина 18,5 см, найменша ширина шийки 9,6 см, довжина насади 18 см, ЛДІКЗ ТВ-450, рис. Д.22: 3), що має форму наближену до пізніших сокир різників, польськими дослідниками [279, s. 52, t. XXXI: С – аналог з околиць Гданська] віднесена до типу XII, який датується XV—XVI ст. Інша сокира цього типу (ширина леза 17,5 см, загальна довжина 18,7 см, найменша ширина шийки 5,6 см, довжина насади 9,5 см, ЛДІКЗ ТВ-300, рис. Д.22: 2), навпаки – легка.

Багатолітні вимушені контакти з таким ворогом, як монголо-татари накладали відбиток на характер українських військових засобів. Вже князь Данило Романович зумів використати те з їх військового спорядження, що, на його думку, найкраще підходило для боротьби з будь-яким противником [153, с. 188]. Так, під час одного його закордонного походу "немци же дивяшеся оружью татарському" [ПСРЛ.— Т. 2.— 1908, с. 814].

Ймовірно, Волинь належала до тих територій Східної Європи, де найшвидше набув поширення новий тип сокир — черешкових, без обуха з плоским лезом — прототипів пізніших бердишів.

До них відноситься бойова сокира, знайдена неподалік від "паркану" середмістя у споруді початку XV ст. Робочу частину виготовлено зі сталльної пластини розміром 16,5x8 см і товщиною до 1 см. Для закріплення на древку слугував зігнутий в одній площині під прямим кутом черешок розміром 4x5 см.

Особливості форми цих сокир, значна ширина та невелика товщина леза, виключають можливість господарського використання цих сокир (щоправда, існує

версія використання подібних інструментів, в якості шевського ножа). Удар звичайної сокири має розколюючу дію, а при ударі бердишем воїн тягне сокиру на себе – тобто удар має ріжучу дію. Сам устрій бердиша з його місяцеподібним лезом і довгим топорищем розрахований на розмашистий удар двома руками, а іноді укол. Типолого-хронологічна класифікація відомих сокир-бердишів свідчить про напрям їх розвитку, внаслідок якого площа леза ставала вужчою та ширшою. Внаслідок цього, як правило, зменшувалася опуклість леза, проте, зростала його довжина [210, с. 22].

Сокири цього типу, можливо, мають східні корені. На цю думку наводить порівняння волинських черешкових сокир XIV—XV ст., знайдених у таких містах, як Лучеськ (Красне), Володимир, Кремянець, Любомль, Головно, а також в Перемишлі, Галичі, із аналогічними типами озброєння населення Центральної Азії середини XIII ст. Ці сокири знайдені також у інших великих центрах Великого князівства Литовського та Руського (Вільно, Мстиславль), що дозволяє зробити припущення, про широке використання цього типу зброї у XV ст. у військовому вжитку. Бердиш міг також використовуватися як зброя міської нічної варті брамників. Саме терміном “берда” в Україні часто позначали міську сторожу [64, с. 168]. Широке, добре відполіроване лезо бердиша здалека кидалося в очі: воно нагадувало сокиру ката і, наганяло страх на добропорядних громадян. Мабуть тому ця зброя, як владно-представницька, в першу чергу використовувалась охороною офіційних резиденцій (королівських, єпископських). Сокири-бердиші, мабуть відігравали подібну роль, як алебарди у львівській міліції. XIV—XVI ст. ймовірно датуються луцькі знахідки широколезих ножів сікачів на довгих черенах, які теж могли мати подібну функцію [ЛДІКЗ ТВ-453, 455, див.: 210, с. 23-24].

Велику колекцію вістрів списів XIV—XVI ст. зібрано в Старому місті. Списи майже до кінця XV ст. залишалися зброєю першого удару [82, с. 19]. Піки різновид списа кіннотника відрізнялися формою пера – чотирикутною. Подібне спорядження широко побутувало на суміжних територіях [69, рис. 39].

В ур. Пристань, середмісті та Верхньому замку було знайдено вістря стріл. Так звані “зрізні” використовувалися переважно для боротьби з кіннотою.

Останні десятиліття існування Галицько-Волинської держави позначені запровадження в озброєння вогнепальною зброєю. Гарматні ядра XIV ст. знайдені у фортеці Перебиківці-Зелений Гай на р. Дністер, у Перемилі та Лучеську на Стиру (фонди ВКМ (Рч-78, 79) зберігаються кам’яні ядра діаметром 10, 14 та 26 см). Відомо, що за часів Вітовта залога луцького замку вже досконало володіла вогнепальною зброєю [214, с. 188].

Як захисне озброєння у XIV ст. продовжують використовувати кольчугу та панцир. Замість кольчуг, склепаних з круглих у перетині кілець, з II чверті XIII ст. набувають поширення кольчуги з пластинчатих кілець, вирубаних з листового металу [81]. Одне таке кільце діаметром 15 мм зі слідами клепання знайдено в багатому будинку дружинника на дитинці у Пересопниці. З аналогічних кілець зроблену кольчугу XV ст., що виявлена в р. Західний Буг у Сокалі (ЛІМ: № інв. З-2359).

В Галицько-Волинському літописі під 1288 р. в “Заповіті” Володимира Васильковича згадуються належні йому “броні дощаті” [10, ствп. 904], тобто панцир зі сталевих пластин. Як вище згадувалось, перші знахідки пластинчастого

обладунку ("бронне дощатые") датуються VIII-X ст. (Пліснесько, Львівська обл.). На думку А.М. Кирпичников [81, с. 17-19], пластинчасті панцирі "ремінного" скріплення виникли в IX—X ст. і проіснували до XV ст., а "лусковий" — поширився із середини XIII ст. Значну кількість пластин обладунку знайдено в Лучеську, Пересопниці, Тустані, Червені і на Перебиківському городищі в Північній Буковині [224, с. 34, мал. 20,1, 2]. Вони належали до так званого лускового обладунку, що кріпився до шкіряної або матерчатої основи з одного боку і, таким чином, ставав еластичнішим. Він розповсюджується з XIII ст. [81, с. 18, 19; 82, с. 35].

Чимало решток від захисного спорядження збереглося у багатому кварталі середмістя поряд із в'їздом до Окольного замку, де, зокрема, виявлено три сталевих пластини від лускатого обладунку зі слідами посріблення (рис. Д.25).

Численні мініатюри свідчать, що арбалетники для захисту використовували щит-павезу, який досягав 130 см у висоту. Його конструкція: випукла форма з жолобом посередині — дозволяла краще відбивати удари січної і ударної зброї, а також металеві снаряди [82, с. 46].

Голову воїна захищав сфероконічний шолом, який був характерний для Південно-Західної Русі. Шолом, знайдений на дні р. Стир у Луцьку, за аналогіями [82, с. 29, рис. 8] датується XIV—XV ст. (ВКМ Рч-95). Висота його 27 см, діаметр — 19 см. Верх закінчується конусом, низ окутий по всьому колу бронзовою пластинкою завширшки 1,5 см, оздобленою насічками у вигляді ромбиків і квадратів (рис. Д. 25). На території Лучеська у XIX ст. випадково знайдено дві кольчуги, які в післявоєнній літературі помилково датовано XI—XIII ст. [183, с. 11 ; 81, с. 84: № 73]. Одну з кольчуг виявлено в руслі р. Стир [Katalog..., 1876, s. 71]. Вона має вигляд сорочки з короткими широкими рукавами, звуженої в талії та розширеної в подолі. За характерним фасоном (високий комір з трикутним клапаном) виріб датується XV—XVI ст. Кольчуга призначалася для кавалеристів, про що свідчать два коротких розрізи: біля ший спереду та на подолі ззаду. Кільця кольчуги плоскі, овальні, склепані "на шип". Плетення одинарне. Вага близько 6 кг. Іншу приблизно того ж часу, знайдено в полі (зберігалася в музеї барона Р. Ф. Штейнгеля у Городку біля Рівного).

Удосконалення захисного обладунку нерозривно пов'язане з розвитком арбалетного озброєння. Запровадження арбалета, який поступово витісняє звичайний лук є одним із важливих нововведень в озброєнні європейських армій першої половини XIII ст. Його важкі вістря — арбалетні болти застосовували проти важкоозброєних воїнів. Вважається, що "стрелцы" з війська Галицько-Волинського князівства — це воїни-арбалетники [10, с. 813].

Поза сумнівом, арбалет був важливим компонентом озброєння в Галицько-Волинському князівстві вже до 1240 р., про що свідчать знахідки археологів на території поселень, зруйнованих внаслідок воєнних дій. На Шепетівському городищі були знайдені останки арбалетника, судячи з усього командира, що загинув під час захисту фортечної вежі від монголо-татар. Гак для натягування арбалетного лука, що зберігся на його поясі, являється найдавнішою знахідкою в Європі [82, с. 69; 84, с. 100]. Інший гак для натягування арбалетного лука нещодавно знайдено археологічною експедицією Чернівецького національного університету під керівництвом С.В. Пивоварова на городищі в с. Зелена Липа (

Чернівецька обл.) [рис. Д.26; 165, с. 87-88: 163, с. 122-123].

Щодо термінологічного означення арбалетного озброєння в писемних джерелах, то воно фігурує під назвами "самострел", "рожанець" і "баліста". Назва "рожанець", зафіксована в Іпатіївському літописі під 1251 р., викликала чималу дискусію в науковців. Зокрема. Б.О. Рибаків та М.Ф. Котляр однозначно вважають, "рожанець" це арбалет [21, с. 100-101; 96, с. 352]. Проте, І.П. Крип'якевич, аналізуючи цей термін, зробив припущення, ідо він скоріш означає "якийсь новий рід лука" або якісь "поліпшені луки" [103, с. 174]. Хоча при поясненні терміна "куша" (з пол. kusha), тобто арбалет, він писав, що "це теж лук, але прикріплений до кольби, з корбою, що натягала тетиву" [103, с. 146]. Отже, за тлумаченням І.П. Крип'якевича "рожанець" і "куша" майже тотожні поняття. Однак, А.І. Генсьорський, який провів ґрунтовний лексичний, фразеологічний та стилістичний аналіз Галицько-Волинського літопису, прийшов до думки, що "таку назву дістав лук в якомусь із староболгарських діалектів (?) за формою, що нагадувала роги, як рогатиця, рогатина, сучасне рожен і т.п.". Л.Є. Махновець, укладаючи коментарі до перекладу Галицько-Волинського літопису, зважив очевидно на різні думки з цього приводу, оскільки подав відразу два пояснення терміну "рожанець". Згідно з першим - це "лук схожий на два великі з'єднані волячі роги"; за другим - це "можливо, що вої Данила Галицького були озброєні луками-самострілами" [4, с. 408]. Такі полярні тлумачення не дають підстав однозначно прийняти хоча б якесь з них. Але вважаємо, що припущення Б.О. Рибаків та М.Ф. Котляра не є безпідставними, оскільки вираз з фрагменту літопису, "наложиша на не стрели". говорить про вкладання стріли-болта в ложе арбалета.

Багато деталей арбалетного озброєння трапляється у місцях дислокації воїнів-арбалетників, що дає можливість приблизно визначити їх типологію. Зокрема, поворотний механізм арбалету знайдено на Високому замку у Львові. Ймовірно, що знайдені гаки для натягування тетиви лука використовувались до арбалетів певного типу [195, с. 89-91]. Щодо арбалету типу "a tour", то вирізнявся він тим, що мав масивні розміри: в середньому довжина ложа складала в XIV ст. 101 см, а довжина арбалетної дуги, тобто лука,— 107 см натягнути його можна було тільки за допомогою досить простого, але громіздкого пристрою, який являв собою поліспастичний або блочний коловорот. Він складався з системи блоків та ремінних приводів чи тросів із сухожилів. Запропонована така модель блоку була, очевидно, англійцями, оскільки він отримав назву "англійського коловороту" [195, с. 91]. Застосовували його переважно тільки на потужних військових і фортечних арбалетах. Але для того, щоб натягнути потужний залізний лук або дугу цим пристроєм, потрібно було спеціальне "стремено", за допомогою якого арбалет притримувався воїном на землі. Саме уламок такого "стремена" було виявлено під час розкопок городища в с. Зелена Липа (Чернівецька обл.) в 2001 р. [195, с. 88].

До однієї з найчисленніших категорій знахідок з археологічних пам'яток становлять залізні вістря арбалетних стріл. Вони в залежності від способу з'єднання з древком, поділяються на втульчасті та черешкові. Виявлені вістря знаходять аналогії в європейських матеріалах. Такі типи арбалетних наконечників - втульчасті та черешкові - відомі за знахідками в шарах XIII - першої половини XV ст. у містах Володимирі, Львові, Лучеську, Ізяславлі [116, с. 398-399], так і в

замках (Цецино, Перебиківці, Тадані, Тустань) [186, с. 301-307]. Масові знахідки наконечників арбалетних стріл свідчить про поширення цього виду ручної металеві зброї на території Галицько-Волинського князівства, і в землях які межували з нею.

У XIV ст. втулкові болти витісняють черешкові [82, с. 29]. Аналогії їм відомі з Берестя [124, с. 222—223, рис. 150], Черська. У багатому кварталі середмістя у шарі XIV ст. трапився втулковий чотиригранний наконечник стріли, характерний для західних регіонів Русі [87, с. 55, 163], та кістяний фрагмент кінцевої накладки лука.

Арбалет в озброєнні піших "стрелцев" підвищував їхню боєздатність. Вони, таким чином, були найбільше пристосовані до ведення дальнього бою. Відомо, що під час походу на ятвягів у 1251 р. Данило Галицький використав "стрелцев", які за князівським наказом "обапол идуцим и держащим в руках рожанци свое и наложившим на не стрелы своя" [10, с. 813]. Успішні бойові дії арбалетників галицько-волинського князя, очевидно, справили певне враження, оскільки вже наступного року в складі війська Мендовга Литовського були німецькі найманці озброєні арбалетами. Однак, в сутичці кінні лучники Данила Галицького розігнали німецьких арбалетників і ганялись за ними по полю "подобно игре" [10, с. 814]. На думку А.Ф. Медведєва [87, с. 92], наведене літописне повідомлення яскраво продемонструвало деякі переваги "складного лука перед самострілом". Останнє пояснюється тим, що на відміну від Західної Європи на Русі XII—XV ст. (період найбільшого використання арбалетів) роль піхоти була менш значною. Основу руського війська складала кіннота, яка діяла за східною тактикою, оскільки мала справу з кочовими народами. Руська кіннота завжди вирізнялась рухливістю і маневреністю та віддавала перевагу легкому озброєнню для ведення дальнього бою — лукам [259, с. 125].

Арбалети в Південно-Західній Русі переважно використовувались в фортечній і облоговій війні, Без підтримки металевих засобів штурм добре укріпленого міста, фортеці чи замку був можливий лише за рахунок значної чисельної переваги сил облягаючи. Хоча й за таких умов останні не завжди зважувалися на активну наступальну акцію. Зокрема, в 1261 р, монголо-татарський темник Бурундай, оглянувши укріплення Холма, не зважився його брати "приступом", оскільки "утверждение города крепко пороки и самострелы" [ПСРЛ.— Т. 2, с. 851]. Наведений факт підтверджує тезу А.М. Кірпічнікова [85, с. 234], що "ополченці-піхотинці західно руського галицького війська своїми самострілами страшили ординців" [85, с. 232-241]. Використання арбалетів ставало особливо ефективним під час дій руських військ по захисту ними західних рубежів від західноєвропейських противників. "Так, в 1352 р., коли польсько-угорське військо зважилось на масований штурм укріплень Белза, то руські "стрелки" пустили в них таку масу стріл, шматків дерева і каміння, що атака нападників була відбита зі значними для них втратами [120, с. 467]. В свою чергу в 1291 р. князь Лев Данилович не зразу зважився на штурм Кракова, так як "весь бо бьяше учинен от камени и утверждение его не мало пороки и самострелы коловоротними великими и малыми" [10, с. 936]. Загалом цей аспект проблеми, як і попередні, потребують подальшого спеціального дослідження.

Одночасно з арбалетом на галицько-волинських землях далі розповсюджуються типи стрілецького озброєння степовиків. З середини XIII ст. найпоширенішими серед предметів кочовицького походження на галицько-волинських землях є вістря стріл. Це переважно випадкові знахідки або предмети, виявлені в культурному шарі. Вістря їхні виготовлені у вигляді суцільних або дворогих пластин. Дворогі вістря стріл цього типу відомі з Володимира та Звенигорода [196, рис. 5: 14]. Так звані "зрізні" виявлені у Галичі, Перемишлі, Пліснеську, буковинських городищах, Червені, Угровську, Волині [рис. 17: 5; 210, с. 16].

Значно більшає кількість пам'яток озброєння кочовиків серед старожитностей періоду експансії монголів (друга половина XIII—XIV ст.). Важливим доказом перебування кочовиків є знахідки притаманних монголам предметів (кам'яні пряжки, вістря стріл) виявлені у закритих житлових комплексах другої половини XIII—XIV ст. волинських міст Володимира та Пересопниці [див. 210, с. 15; 205, с. 78-79].

Два вістря виявлені у заповненні господарської ями на долівці споруди середини XIII ст. у Пересопниці. Вони належать до згаданого типу "зрізнів". Загальноприйнято вважати, що такий тип вістря було занесено у Європу під час татаро-монгольського нашествия. Одне з них, повністю збережене, має близькі аналогії із знахідками, виявленими на території Прибайкалля, Забайкалля та Монголії, де їх зібрано до сорока штук. За типологією, розробленою Ю.С. Худяковим [238, с. 112—113], це вістря можна віднести до другої групи, 8 типу овально-крилатих ("полум'яподібних"). Навершя з овальним вістрям цього типу мають виступаючі крила та округлі плечики з упором, стандартну довжину пера 80 мм, ширину 55 мм, довжину черешка — 60 мм. За типологією В.Ф. Немерова [144, с. 216] вістря цього типу (четвертого) мали дещо інші параметри. Друге вістря з Пересопниці за цією ж типологією відноситься до шостого типу — дворогих "зрізнів" у вигляді лопатки, що розширюється. Щоправда, наш екземпляр більш масивний. Чимало вістрь східного походження зібрано на території Червенських міст [301, s. 170—177]

Ще більш переконливим підтвердженням факту перебування у Пересопниці монгольських воїнів (баскака?) є ряд предметів з інвентаря т. зв. „дружинного” будинку, дослідженого на дитинці у 1995—1996 рр. З числа характерних для Центральної Азії предметів тут знайдено кам'яну пряжку, яка, можливо, одночасно служила, для заточування стріл [див. 204, с. 220; 205, с. 78-79]. Аналогії цієї пряжки відомі з тюркських поховань Донбасу, Північного Кавказу та Хакасії.

Більш помітною була присутність кочовиків на півдні Галицько-Волинської держави. Наприклад, відомо, що у Бакоті свого часу сидів баскак [10, стб. 837]. Значна кількість предметів озброєння, характерних для золотоординців у комплексі із озброєнням західного типу натраплена у сусідній фортеці Перебиківці-Зелений Гай. На думку дослідників фортеця протягом 1360—1390 рр. охороняла західний берег переправи через р. Дністер, у період боротьби Людовіка Анжуйського за Поділля, а монгольське озброєння (вістря стріл, кістяні насадки-свистки: рис. Д. 15: 19), уламки чавунного казана [224, с. 34] — це сліди перебування у складі фортечного гарнізону найманих воїнів-кочовиків у період занепаду Золотої Орди.

Спорядження вершника і коня у другій половині XIII-XIV ст. розвивалося не менш активно. Одним з найчисленніших споживачів спорядження для вершника та коня у галицько-волинських землях були, поза сумнівом, князівські дружини. Чималими були, й кінні загони бояр. Так, у Слуцькому літописі під 1416 р. згадано, що "Швитрикайло (Вел. кн. Лит. Свидригайло — В. К.) полтараста коней у волинських бояр отлучил" [13, с. 74].

Принаймні частину предметів спорядження для верхової їзди виготовляли у княжих містах, на що вказує літопис. У поході на половців, що відбувся у березні 1168 р., було вбито сидельника луцького князя Ярослава Ізяславовича [10, с. 532].

Основний елемент спорядження кінного дружинника — остроги набувають рухоме зубчасте коліщатко — зірочку замість шипа [83, с. 67-68]. Подібні остроги є серед археологічних матеріалів Галича та супутнього йому поселення біля Демянова, Львова, Белза, [151, мал. 75: 5; 184, мал. 4, 28-29: Петегирич, 1975, с. 338]. Коліщаткові остроги на Русі найчастіше зустрічаються на території галицько-волинських земель. Щоправда остроги XIII—XIV ст., зібрані у Володимирі, в Лучеську (ур. Гнідава, ур. Пристань), на середмісті та в багатому будинку дружинників на дитинці у Пересопниці, належать до різноманітних типів: дужки прямі або з плавним чи колінчастим вигином, чотиригранним шипом та зіркою. Знахідки т. зв. "готичних" острог із 6-променевою зіркою та розширенням скоби в надп'ятній частині маємо зі споруд сер. XIV ст. у Володимирі (Апостольщина, кат. 24) та на Ринковому пагорбі середмістя Лучеська. Там само знайдено залізний псалій, що має численні аналогії у Литві. Остроги з коліщатком знайдені також у Дорогобужі, Перемилі, Городищі біля Шепетівки та ін.

У XIII—XIV ст. використовуються два типи вудил: з литими та пустотілими гризлами. Декілька екземплярів першого походять з Гнідави [114, с. 102, рис. 3]. В ур. Панський город, знайдені вудила двох типів Аналогії другого відомі з Сянока та Київщини [276, s. 226; 289, s. 39, рис. 6; фонди Львівського історичного музею, КР-7662].

Перед монгольським нашествям на Русі з'явилися кільцеподібні стремена з округлою підніжкою і кілеподібною дужкою, на якій розміщено прорізне вушко (тип IV, за А.М. Кірпічниковим), які найбільш характерні для XIII—XIV ст. [83, с. 54]. Ці, т. зв. стремена куполоподібної форми виявлено у Володимирі, Лучеську, Пересопниці, Дорогобужі та ін. Стремено з Галича мало фігурно-ковану дужку, а знахідка з Шумська прикрашена золотою і срібною інкрустацією [151, мал. 65: 1; 83, с. 52—53]. До цього ж типу, мабуть, відносяться уламки стремени з Ленківецького поселення і Пересопниці [224 мал. 4: 4; 21, с. 224]. Датуються вони XII—XIV ст. Тільки в одному випадку, в Галичі, знайдене трапецієвидне стремено із зігнутою підніжкою і кілеподібною дужкою.

У XIII-XIV ст. продовжували використовуватись традиційні елементи спорядження та догляду за конем: підкови та скребниці з двома рядами зубців і держакон з одного-трьох стрижнів, знайдені у Володимирі і Холмі [205, с. 63], а також підкови з шипами для пересування верхового коня по льоду, знайдені у боярській садибі у Володимирі [205, с. 65]. Їх форма стає більш різноманітнішою.

Таким чином, аналіз військової справи засвідчує поширення у Волинській землі різноманітної зброї і засобів захисту воїна. З огляду на географічне розташування досліджуваної території тут трапляються західний меч і східна

шабля, європейський ланцетоподібний спис і кочовицька піка, азіатський сфероконічний шолом і каролінгські шпори, близькосхідні булави і центральноєвропейські втульчасті стріли. Цілком природно, використовувались досягнення сусідніх народів, але поруч з цим створювались і власні види зброї та захисного спорядження. Військова справа Волинської землі X - середини XIV ст. стояла на рівні європейської військової техніки того часу.

Однак, навіть з існуючих досліджень добре відомо, що в Україні, яка протягом багатьох століть перебувала на кордоні між Сходом та Заходом, синтезувалися найкращі здобутки євразійських народів, в тому числі й у військовій справі. Адже, як відомо, особливо епоха XIII–XIV ст. була часом серйозних трансконтинентальних переміщень ідей та винаходів. ГВД була ключовою ланкою в цих контактах між Сходом та Заходом. Сьогодні давні галицько-волинські землі розділені між декількома державами. І, відповідно, розгляд наявного матеріалу проводиться багатьма дослідниками відокремлено.

Проте, вже перші спроби систематизації наявних знахідок озброєння XIII–XIV ст. з території окремих міст Галицько-Волинської держави, з переважаючим українським населенням свідчать про своєрідність та високий рівень місцевої матеріальної та духовної культури та зброярства зокрема.

ВИСНОВКИ

Становлення військової справи та професійного війська у Галицько-Волинському князівстві відбувалося паралельно із розвитком української державності періоду Київської Русі. Формування української державності в IX–XI ст. розгорталося в екстремальних умовах протистояння зовнішній агресії хозар, варягів, угорців, печенігів та половців. За цих умов в українській військовій справі концентрувався військовий досвід багатьох держав та народів, в процесі об'єднання племен у містах зосереджувалася найбільш активна частина чоловічого населення держави, що виступала головним діючим чинником у розгортанні державотворчої та військової діяльності.

Важливим матеріальним складником військової справи галицько-волинських земель у період їх входження до складу Київської держави були фортифікації та військові традиції племінного періоду.

У X–XII ст. найбільш практично підготованими в князівському війську були найманці-нормани, які часто займали посади військових керівників. Значним військовим досвідом володіли також тюркські кочовики, які активно наймалися на службу як галицькими, так і волинськими князями. Ці дві категорії у князівському війську представляли професійну частину, а саме: важко озброєну кінноту та піхоту.

Згодом відсоток професійних воїнів місцевого походження зростав, і з часом вони почали домінувати і у війську галицьких та волинських князів. Професіонали-полководці були в ціні. Це видно з літопису, в якому військовій діяльності окремих бояр надано значно більше уваги, ніж діяльності окремих великих князів. Об'єктивна оцінка джерел вказує на провідну роль місцевих бояр у створенні Збройних Сил Галицько-Волинської держави у формуванні системи військових фортифікацій та у боротьбі проти зовнішньої агресії.

До участі у військових формуваннях князів та бояр залучались широкі кола міщан, які становили кістяк пішого ополчення. У ковальських майстернях міщан виготовлялася більшість необхідного «пішцям» військового спорядження.

Свідченням високого професіоналізму руських бояр є численні перемоги не тільки над добре вишколеними арміями західних сусідів – поляків та угорців, німецьких рицарів, але й над професійними військовими – кочовиками. Фактично, лише в умовах князівських міжусобиць у цих потенційних агресорів з'явилася можливість реалізувати свої територіальні домагання.

Відправною точкою розвитку військової справи населення Галичини та Волині були фортифікації та озброєння племінної епохи. Ряд укріплень племінних центрів було пристосовано для потреб міст та замків.

Свідченнями впливу найбільш практично підготованих в князівській дружині найманців-норманів в X–XII ст. є чисельні знахідки специфічних предметів озброєння та амуніції. Значний вплив на формування військової справи як Галицького, так і Волинського князівства справляли також тюркські кочовики, свідченням чого є наявність в комплексах X–XII ст. шабель (Пліснеськ, Судова Вишня), а також кістяних та залізних предметів спорядження вершника та коня. Ці дві категорії в княжій дружині представляли професійну частину, а саме: піхоту та важко озброєну кінноту.

Помітний стрибок в розвитку військової справи відбувся в період міжкнязівських конфліктів та феодальної роздробленості. У фортифікації поширюється багаторядна система оборони, призначена для протидії облоговим пристроям. У другій половині XIII–XIV ст. звичними для волинської фортифікації стають вежі-донжони (Холм, Берестя, Камянець, Чорторийськ, Угровськ). На заключному етапі розвитку фортифікацій Галицько-Волинської держави з'являються суцільно кам'яні замки. При Данилі Галицькому вперше на Русі створюються формування професійних «стрільців», озброєних самострілами (арбалетами), запроваджуються досконаліші захисні обладунки. Сучасники відмітили широке застосування галицько-волинськими військами передового східного озброєння та амуніції. Проведені військові реформи дали можливість Галицько-Волинському князівству поширити свій вплив на сусідні території.

Дослідження військової історії середньовічного населення Галицько-Волинського князівства дозволяє переконливо стверджувати про те, що військова справа протягом XI – першої половини XIV ст. розвивалася на рівні передових східноєвропейських армій, галицько-волинські княжі та боярські дружини були важливою складовою частиною давньоруських збройних сил.

Водночас проведений глибокий та всебічний аналіз даних проблем має велике практичне значення для вирішення актуальних завдань розбудови національної державності сьогодні.

Джерела та література

ДЖЕРЕЛА

а) опубліковані

1. А се имена всем градом рускым, дальним и ближним // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 475–477.
2. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сб. матер. и исслед.— СПб.: Имп. Академия Наук, 1907.— 335 с, 10 табл.
3. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра.— К.: Наукова думка, 2002.— 400 с.
4. Літопис Руський за Іпатіївським списком / Перекл. Л. Махновець.— К.: Дніпро, 1989.— 591 с.
5. Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. IX - первая половина XII в. / Составление, перевод, комментарий М.Б. Свердлова.— М.—Л.: б. и., 1989.— 206 с.
6. Литаврин Г.Г. „Записка греческого топарха“. (Документ о русско-византийских отношениях в конце X в.) / Г.Г. Литаврин // Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.).— М., 1957.— С. 114-130.
7. Луцьку 900 років. 1085—1985. Зб. док. і матеріалів.— К.: Наук. думка, 1985.— 234 с.
8. Повесть Временных лет по Лаврентиевскому списку [ПВЛ].— СПб, 1910.— 274с.
9. Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією.— Изд. 2-е.
Т. 2. Ипатьевская летопись.— М., 1908.— 936 с.
10. ПСРЛ изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією.— СПб, 1862.
Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.— 256 с., 2 табл.
11. Т. 17. Литовско-белорусские летописи.— СПб., 1907.— 648 стб.
12. Полное собрание русских летописей.— М.: Наука, 1975.— Т. 32. Хроники литовская и жмойтская и Быховца. Летописи Баркулабовская, Аверки и Панцырного.— 236 с.
13. Полное собрание русских летописей.— М.: Наука, 1980.— Т. 35. Летописи белорусско-литовские.— 308 с.
14. Славяно-молдавская летопись 1359–1504 гг. // Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С. 55–59.
15. Długosz J. Dzieła wszystkie / Wydane A. Przeździeckim.— Kraków, 1868.— Т. 4. — 557 s.
16. Joannis de Czarnkow. Cronicon Polonorum / Joannis de Czarnkow // Monumenta Poloniae Historica.— Leopoli, 1872.— Т. 2.— S. 619–756.

б) неопубліковані

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 2591. Львівський історичний музей

Опис 1

17. Спр. 698. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році / *С. В. Терський.*— Львів, 1988.— 39 с.

18. Спр. 737. *Терський С. В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції на території Волинської області в 1990 р. (розвідки в околицях Лучеська, Перемиля, розкопки в ур. Вали біля с. Борисковичі Горохівського р-ну та в ур. Острів біля с. Чемерин Ківерцівського р-ну— посад літописного міста Чемерина (1149 р.)— X—XIV ст.) / *С. В. Терський.*— Львів, 1991.— Спр. 737.— 80 с.

НАУКОВИЙ АРХІВ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

Опис 5.

19. Спр. 438. *Ауліх В.В.* Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1968 р.— 38 арк.

20. Спр. 556. *Терський В. С.* Звіт про роботу Ровенського давньоруського загону Карпато-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р. під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. / *В. С. Терський.*— Львів, 1977.— 49 с.

21. Спр. 569. *Терський В. С.* Звіт про роботу Пересопницького археологічного загону Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1977 р. (з 6 липня по 6 серпня) / *В. С. Терський.*— Львів, 1978.— 48 с.

22. Спр. 577. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 20 липня по 21 серпня 1978 р. / *В. С. Терський.*— Львів, 1979.— 44 с.

23. Спр. 589. *Терський В. С.* Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 26 жовтня по 28 листопада 1979 р. / *В. С. Терський.*— Львів, 1980.— 29 с., 17 фото.

24. Спр. 601. *Терський В. С.* Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала... з 14 серпня по 15 вересня 1980 р. / *В. С. Терський.*— Львів, 1981.— 34 с.

25. Спр. 612. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала.. з 15 липня по 16 серпня 1982 р. у с. Пересопниця Ровенського р-ну Ровенської області / *В. С. Терський.*— Львів, 1983.— 33 с.

26. Спр. 619. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенським давньоруським загonom Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала згідно з Відкритим листом N 125/172 від 26 травня 1983 р. на ім'я молодшого наук. співробітника, кандидата історичних наук Терського В. С. з 1 червня по 3 липня 1983 р. у с. Пересопниці Ровенського р-

ну Ровенської області / *В. С. Терський*.— Львів, 1984.— 32 с.

27. Спр. 671. *Терський В. С.* Звіт про проведену роботу Ровенською давньоруською рятівною археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР з 3.07. по 3.09.1984 р. / *В. С. Терський*.— Львів, 1985.— 23 с., 51 іл.

ЛІТЕРАТУРА

28. *Андріяшев А. М.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV столетия / *А. М. Андріяшев*.— К., 1887.— 232 с.

29. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии / *В.Б. Антонович* // Тр. XI АС в Киеве.— Т. 1.— М., 1901.— С. 36—133.

30. *Антонович В. Б.* О городищах каменного века на Волыни / *В.Б. Антонович* // Там само.— С. 141—147.

31. *Антонович В. Б.* О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы / *В.Б. Антонович* // Там само.— С. 148—154.

32. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*.— К.: Наук. думка, 1990.— 190 с.

33. *Аулих В. В.* Древнерусские городища в Западной Волыни / *В. В. Аулих* // АО—1966.— М.: Наука, 1967.— С. 249—250.

34. *Баженов О.Л.* Давньоруське Глибівське городище IX-IX ст. в системі оборонних споруд Середнього Подністров'я / *О.Л. Баженов* // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих учених: Київ 22-24 квітня 1997 р. Наукові матеріали / Ред. кол. Андрощук Ф.О. Малєєв Ю.М. та ін.— К.: Київський нац. ун-т, 1997.— С.212-215.

35. *Баторевич Л.* Историческое значение городищ и сведений о городищах и курганах в Волынской губернии / *Л. Баторевич* // ВГВ.— 1880.— № 89, 93; 1881.— № 27—29.

36. *Бохан Юры.* Класифікація познясярєднявечных шпор Вялікага Княства Литоўскага другой паловы 14—16 ст. / *Юры Бохан*. // Гістарычны альманах (Гародня).— 1998.— № 1.— С. 52—61.

37. *Бохан Ю. М.* Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV—канца XVI ст. / *Ю. М. Бохан*.— Мінск: УП "Экаперспектыва", 2002.— 336 с. з іл.

38. *Брайчевський М.Ю.* Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до "Слова о полку Ігоревім") / *М.Ю. Брайчевський* // Галич і Галицька земля: Зб. наук, праць. — К.: Галич, 1998. — С. 24—28.

39. *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.)*.— Чернівці, 2005.— 744 с.

40. *Винокур І., Горішній П.* Бакота: Столиця давньоруського Пониззя / *Іон Винокур, П. Горішній*.— Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994.— 362 с

41. *Власова Г. М.* Мастерские костерезов в Звенигороде / *Г. М. Власова* // Записки Одесского археологического Общества.— 1967.— Т. 2.— с. 228—235.

42. *Власова Г. М., Возницький Б. Г.* К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода / *Г. М. Власова, Б. Г. Возницький* // Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского госуниверситета им. И. И. Мечникова и Одесского археологического музея в 1960 году.— Одесса, 1961.— С. 115—121.

43. *Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. / *І. П. Возний.*— Чернівці: Рута, 1998.— 153 с.
44. *Возний І., Фантух А.* Слов'яно-руське озброєння Північної Буковини IX—XIV ст. / *І. Возний, А. Фантух* // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I-на початку II тисячоліть н.е. (Чернівці, 22–24 вересня 1994 року). Тези доповідей та повідомлень.— Чернівці: Рута, 1994.— С. 44–44.
45. *Войтович Л.* Волинська земля князівських часів (X—XII ст.) / *Л.Войтович* // Проблеми історичної географії України.— К.: Наук. думка, 1991.— С. 10—23.
46. *Войтович Л.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів/ *Л.Войтович.*— К., 1992.— 200 с.
47. *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. / *Л.Войтович.*— Львів: Ін-тут українознав. ім. І.П. Крип'якевича, 1996.— 256 с.
48. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст. . Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / *Л. Войтович.*— Львів: Ін-тут українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 2000.— 649 с.
49. *Войтович В.Л.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович / *Л.Войтович* // Держава іа армія.— Вісник Національного університету “Львівська політехніка”,— № 502.— 2004. – С. 13—18.
50. *Володченко З. А.* К вопросу о технике черни на Руси / *З. А. Володченко* // Краткие сообщения ин-та истории материальной культуры.— Вып. 52.— 1953.— С. 10–16.
51. *Воронин Н. Н.* Погребение коня в срубе в 1149 г. / *Н.Н. Воронин* // КСИА.— Вып. 125.— М.: Наука, 1971.— С. 23—26.
52. *Гаврилюк О.* Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині / *О. Гаврилюк* // Джерело.— 1994.— № 1. — С. 101—120.
53. *Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке / М.М. Говденко, М.М. Кучинко* // АО 1978 года.— М.: Наука, 1979.— С. 319—320.
54. *Грушевський М.* Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.— К.: Наук. думка, 1991-1998.
Т. 2: XI—XIII вік / *М. Грушевський.*— 1992.— 633 с.
55. Т. 3: Галицько-Волинська держава / *М. Грушевський.*— К.: Наук. думка, 1993.— 637 с.
56. Т. 4: XIV—XVI віки — відносини політичні / *М. Грушевський.*— К.: Наук. думка, 1993.— 535 с.
57. *Грушевський М.С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / *М. Грушевський.* // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— С. 1-40.
58. *Грицак Павло.* Галицько-Волинська Держава / *Павло Грицак.*— Нью-Йорк, 1958 (Галич, 1995).— 176 с. (НТШ. Бібліотека українознавства. Ч. 5).
59. *Даркевич В. П.* Происхождение и развитие городов Древней Руси X—XIII вв . / *В. П. Даркевич* // Вопросы истории.— 1994.— № 10.— С. 43—60.
60. *Довженок В.Й.* Оружие / *В.Й. Довженок* // Археология Украинской ССР.— К.: Наук. думка, 1986.— Т. 3.— С. 452-461.
61. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / *Д.І. Дорошенко.*— Львів, 1991.— 572 с.

62. *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / *В.Л. Егоров.* — М.: Наука, 1985, с. 216.
63. *Егоров В.Л.* Граница Руси с Золотой Ордой в XIII-XIV вв. / *В.Л. Егоров* // Вопросы истории. — 1985. — № 1. — С. 12-24.
64. Етимологічний словник української мови.— Т. 1.— К.: Наукова думка, 1982.— 288 с.
65. *Івановський В. І., Павлів Д. Ю.* Багатошарове поселення поблизу с. Рованці / *В. І. Івановський, Д. Ю. Павлів* // Минуле і сучасне Волині.— Луцьк, 1988.— Ч. 2. — С. 103—105.
66. *Ільницький В.* Стародавній Звенигород / *В. Ільницький.*— Львів, 1861.— С. 35
67. *Исаевич Я. Д.* "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами / *Я.Д. Исаевич* // Исторические исследования по истории славянских и балканских народов.— М.: Наука, 1972.— С. 119—124.
68. *Исаевич Я.Д., Рожко М.Ф.* Наскальні укріплення в Карпатах (давньоруський період) / *Я.Д. Исаевич, М.Ф. Рожко* // Труды пятого Международного конгресса славянской археологии.— Т. 3. Секция VI.— М.: Наука, 1987.— С. 117-125.
69. *Заяц Ю. А.* Заславль в эпоху феодализма / *Ю. А. Заяц.*— Минск: Наука і тэхніка, 1995.— 208 с.
70. *Звіздецький Б.А.* Основні етапи розвитку давньоруського міста за матеріалами древлянської землі / *Б.А. Звіздецький* // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. — Новгород, 1996. — С.78, 79.
71. *Зоценко В.М.* Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі / *В.М. Зоценко* // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII-X ст. Зб. наук. праць. — К.: «Корвін», 2004. — С. 87-105.
72. *Зубрицкий Д.* История Древняго Галичско-Русского княжества/ *Д. Зубрицкий.* — Львов, 1852.— Ч. II;
73. *Карамзин Н. М.* История государства Российского: В 12 т.— СПб., 1852. Т. 1. — 316 с.
74. *Кійко В.І.* Військово-політична діяльність Любарта Гедиміновича — останнього галицько-волинського князя / *В.І. Кійко* // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".— № 528: Держава та армія.— 2005. — С. 28—34.
75. *Кійко В.І.* Формування стратегічної мережі укріплень земель Прикарпаття і Волині у світлі військової політики галицько-волинських князів XI—XIV ст. / *В.І. Кійко* // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".— № 555: Держава та армія.— 2006а. — С. 20—26.
76. *Кійко В.І.* Військове мистецтво Галицько-Волинського короля Данила / *В.І. Кійко* // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".— № 571: Держава та армія.— 2006б. — С. 93—99.
77. *Кійко В.І.* Військово-політична діяльність галицько-волинських князів у другій половині XIII-на початку XIV ст. / *В.І. Кійко* // Вісник Національного університету "Львівська політехніка".— № 581: Держава та армія.— 2007. — С. 8—18.

78. *Кійко В.І.* Історіографія військової справи у галицько-волинських землях XI–XIV ст. / В.І. Кійко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 634: Держава та армія.— 2008. – С. 132—137.
79. *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие / А.Н. Кирпичников.— (САИ.— 1966а.— Вып. Е1-36).
Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – 107 с.
80. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – 1966б.— 107 с.
81. Вып. 3. Доспех: комплекс боевых средств X–XIII вв. / А.Н. Кирпичников. – 1971б.— 92 с. (САИ.— Вып. Е1-36).
82. *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII—XV вв. / А.Н. Кирпичников. — Л.: Наука, 1976.— 104 с., 30 табл.
83. *Кирпичников А.Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. / А.Н. Кирпичников.— Л.: Наука, 1973.— 140 с. (САИ — Вып. Е1-36).
84. *Кирпичников А.Н.* Крюк для натягивания самострела 1200-1240 гг. / А.Н. Кирпичников // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.— М.—Л., 1971а.— Вып. 125. – С. 132—137.
85. *Кирпичников А.Н.* Факты, гипотезы и заблуждения в изучении русской военной истории XIII–XIV вв. / А.Н. Кирпичников // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1984 год.— М., 1985.— С. 232—241.
86. *Кирпичников А.Н.* К оценкам военного дела средневековой Руси / А.Н. Кирпичников // Древние славяне и Киевская Русь. – Киев, 1989. – С.139-147.
87. *Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф.* Вооружение / А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок и село. Археология СССР.— Т. 14.— М., 1985.— с. 298-365.
88. *Книш Я.В.* Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців / Я.В. Книш // Історія Львова у 3-х томах.— Т. 1: 1256-1772.— Львів: Центр Європи, 2006. – С. 59—60.
89. *Кобільник В.* Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях / В. Кобільник // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1936, ч.3.— С.12; його ж. З археології Бойківщини.— Самбір, 1936, ч.7.— С.4–6.
90. *Колосок Б.В.* Луцькі Верхній та Окольний замки / Б.В. Колосок // Дослідження з слов'яно-руської археології.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 217—228
91. *Килимник В.Б.* Король Данило / В.Б. Килимник.— Буенос Айрес, 1955.— 67 с.
92. *Корчинський О.М.* Раннефеодальные центры летописных хорват IX–X вв. в Верхнем Поднестровьи (по данным новых археологических исследований) / О.М. Корчинський // Материалы школы молодых славистов и балканистов.— М., 1990.— С.7–8.
93. *Корчинський О.М.* Городища Верхнього Подністров'я IX–поч.XIV ст. (Нові дані до історії та культури) / О.М. Корчинський // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчого семінару.— Львів-Самбір, 1995.— С. 40–41.
94. *Корчинський О.М.* Городища IX–XIV ст. в Басейні Верхнього Подністров'я : автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня к. і. н.: спец. 07.00.06 «Археологія» / О.

М. Корчинський.— К., 1996.— 17 с.

95. *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. 4.1. Источники русской истории / *Н.И. Костомаров.*— СПб., 1861.— 234 с.

96. *Котляр М. Ф.* Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст. / *М. Ф. Котляр* // Жовтень.— 1984.— № 1.— С. 95-103.

97. *Котляр М. Ф.* Щит і меч у Галичі / *М. Ф. Котляр* // Літопис Червоної Калини. Історико-країзнавчий часопис.— 1995.— № 4–6 (46–48).— С. 2–10.

98. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь/ *М. Ф. Котляр.*— К.: Вид. дім "Альтернативи", 1998.— 336 с. (Історія України в 13-ти томах.— Т. 5)

99. *Котляр М.Ф.* Галицьке боярство проти Романовичів / *М. Ф. Котляр* // Археологія. — 1999.— №2.— С.85-93.

100. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський звід у колі давньоруських літописів / *М. Ф. Котляр* // Київська старовина. — 1999.— №1.— С.13–21.

101. *Котляр М.Ф.* Данило Галицький. Біографічний нарис / *М. Ф. Котляр.*— К.: Альтернативи, 2002.— 328 с.

102. *Крип'якевич І.П.* Історична картографія в Західній Україні (до 1939 р.) / *І.П. Крип'якевич* // Історичні джерела та їх використання.— К., 1964. — Вип. 1. — С. 264.

103. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство / *І.П. Крип'якевич.*— К.: Наук. думка, 1984.— 174 с.

104. *Крощенко Л.* Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці / *Л. Крощенко* // З історії української реставрації. Додаток до щорічника "Архітектурна спадщина України".— К.: Українознавство, 1996.— С. 254—258.

105. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья / *Ю.В. Кухаренко* // САИ, Д1-57.— М., 1961.— 39 с.

106. *Куза А. В.* Малые города Древней Руси / *А.В. Куза.*— М.: Наука, 1989.— 166 с.

107. *Куза А.В.* Древнерусские городища X-XIII вв. / *А.В. Куза* // Свод археологических памятников.— М., 1996.

108. *Кулаков В.И., Иов О.В.* Наконечники ножен меча из кургана 174 могильника Кауп и с городища Франополя / *В.И. Кулаков, О.В. Иов* // Краткие сообщения института археологии РАН. — Вып. 211. — М., 2001. — С. 77–84.

109. *Кучера М.П.* Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре / *М.П. Кучера* // Археологические памятники Среднего Поднепровья.— К., 1983.— С. 97-99.

110. *Кучера М.П.* Городище поблизу с. Городище на Волині / *М.П. Кучера* // Археологія Української РСР.— К.: Наук. думка, 1975.— Т. 3.— С. 276-277.

111. *Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII - XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / *М.П. Кучера.* — К.: Ін-тут археології НАН України, 1999.

112. *Кучинко М. М.* Раскопки древнего Владимира-Волынского / *М.М. Кучинко* // Археологические открытия 1975 года.— М.: Наука, 1976.— С. 349—350.

113. *Кучинко М. М.* Про час спорудження і ранню історію Луцького замку / *М.М. Кучинко* // Український історичний журнал.— 1985.— № 10.— С. 144—148.

114. *Кучинко М. М.* Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / *М.М. Кучинко.*— Луцьк: Надстир'я, 1994.— 208 с.

115. *Кучинко М. М.* Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / *М.М. Кучинко.*— Луцьк: Вежа, 1996.— 207 с.

116. *Кучінко М. М.* Волинська земля (X—середини XIV ст.): археологія та історія / *М. М. Кучінко*.— Луцьк: Вежа, 2002.— 304 с.
117. *Кучінко М. М.* Скарби минувшини: Метод. рек. на допомогу вчителям та слухачам курсів підвищ. Кваліфікації / *М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко, С. В. Терський*.— Луцьк, 1992.— 19 с.
118. *Кучінко М. М.* Археологічна карта Волині / *М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко*.— Луцьк: Вежа, 1995.— 167 с.
119. *Леонтович Ф. И.* Очерки истории литовско-русского права / *Ф. И. Леонтович*.— Спб, 1894, 530 с.
120. *Линннченко И. А.* Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси / *И. А. Линннченко* // Журн. Мин. нар. просв.— 1891.— Июнь.— С. 456—480.
121. *Логвин Г. Н.* Архітектура XIV—першої пол. XVI ст. / *Г. Н. Логвин* // Історія українського мистецтва.— Т. 2.— К.: Голов. ред. УРЕ, 1967.— С. 20—47.
122. *Лукомський Ю.* Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992—2000 років) / *Ю. Лукомський* // Записки НТШ.— 2002.— Т. 244: Праці археологічної комісії.— С. 378—607.
123. *Лукомський Ю., Петрик В.* Перемиський замок княжої доби / *Ю. Лукомський, В. Петрик* // Пам'ятки України.— 1995.— № 3.— С. 114—124.
124. *Лысенко П. Ф.* Берестье / *П. Ф. Лысенко*.— Минск: Наука и техника, 1985.— 399 с.
125. *Мазурик Ю.* Половецький казан XII—XIII ст. з фондів Волинського краєзнавчого музею / *Ю. Мазурик* // Волино-Подільські археологічні студії.— Вип. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова (1915—1995).— Львів: Істор. музей, 1998.— С. 254—255.
126. *Мазурик Ю., Остап'юк О.* Локалізація башти в літописному Угровську / *Ю. Мазурик, О. Остап'юк* // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000—2002 рр. Збірник наукових праць.— Луцьк, 2002.— С. 128—132.
127. *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-экономических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / *А. В. Майоров* / Под ред. И. Я. Фроянова.— СПб: Университетская книга, 2001.— 640 с.
128. *Малевская М. В.* Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. / *М. В. Малевская* // Древнерусское искусство. Русь, Византия, Балканы. XIII в.— СПб, 1997.— С. 259—268.
129. *Масан Олександр.* Середньовічна Україна і німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин / *Олександр Масан*. // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26—29 серпня 1999 р.). Доповіді і повідомлення. Історія.— Ч. 1: від найдавніших часів до початку XX ст.— Одеса; Київ; Львів, 1999.— С. 74—79.
130. *Миролюбов М. А.* Древний Изяславль как археологический источник / *М. А. Миролюбов* // Тр. государственного Эрмитажа.— Л.: Искусство, 1983.— Т. 23.— С. 139—143.
131. *Миська Р.* Оборонні споруди на Замковій горі літописної Теревовлі / *Р. Миська* // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник

наукових праць.— Крем'янець, 2006.— С. 142–146.

132. *Мицько І.* Князь Любарт та його родина / *І. Мицько* // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДКЗ.— Вип. 2.— Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005, с. 34.

133. *Михайлина Л.П., Возний І.П.* Археологічні дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII–XIII ст. / *Л.П. Михайлина, І.П. Возний* // Науковий вісник Чернівецького державного університету: Історичні науки.— Чернівці, 1996.— Вип. 6–7.— С. 22—40.

134. *Михайлюк В., Федорук А.* Озброєння і спорядження арбалетника в Галицько-Волинському князівстві (XIII - початок XV ст.) / *В. Михайлюк, А. Федорук* // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матеріали II Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання” (Чернівці, 28–29 травня 2005).— Чернівці: Прут, 2005.— С. 147—151.

135. *Мельник Е.* На Днестровском "побережьи" / *Е. Мельник* // Киевская старина, 1887.— № 8, 9.

136. *Мельник Е. Н.* Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897—1899 гг. / *Е. Н. Мельник* // Труды XI Археологического съезда.— Т. 1.— М., 1901a.— С. 479—513.

137. *Мельник Е. Н.* Дневник раскопок в земле Лучан, произведенных в 1897—1899 гг. / *Е.Н. Мельник* // Труды XI Археологического съезда в Киеве.— Т. I.— М., 1901b.— С. 514—576.

138. *Могитич І. Р., Могитич Р. І.* Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X—XIV ст.) / *І. Р. Могитич, Р. І. Могитич* // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 56—68.

139. *Могитич Р. І.* Історична топографія Теревовлі / *Р. І. Могитич* // Вісн. Ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1999.— Ч. 10.— С. 27—36.

140. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям / *Н. Молчановский*.— К.: Тип. Ун-та Св.Владимира, 1885.— 388 с.

141. *Моця А. П.* Срубные гробницы Южной Руси / *А. П. Моця* // Проблемы археологии Южной Руси.— К.: Наук. думка, 1990.— С. 23—35.

142. *Моця О. П.* Карпати у X—XIV ст. / *О. П. Моця* // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.— Т. 1: Археологія та антропологія.— Львів, 1999.— С. 341—360.

143. *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / *А.В. Назаренко*.— М.: Языки рус. культуры, 2001.— 784 с.

144. *Немеров В.Ф.* Воинское снаряжение и оружие монгольского воина XIII—XIV вв. / *В.Ф. Немеров* // Сов. археология.— 1987.— № 2.— С. 212—227.

145. *Николаев Н. И.* Чума / *Н. И. Николаев*.— М.: Наука, 1968.— 88 с.

146. *Осаульчук О.* Літописний Зудеч XII—XIV ст. в світлі нових археологічних відкриттів / *О. Осаульчук* // Тр. VI Междунар. Конгр. славян. Археологи (Новгород, 26—31 августа 1996 г.).— Т. 2. Славянский средневековый город.— М.: ИА РАН, 1997.— С. 286—296.

147. *Оссовский Готфрид.* Геологическо-геогностический очерк Волынской губернии / *Готфрид Оссовский* // Труды Волынского губернского статистического

комитета.— Вып. 1.— Ч. 2.— Житомир, 1867.— С. 149—352.

148. *Памятники* градостроительства и архитектуры Украинской ССР.— Т. 2.— К.: Будівельник, 1985.— 337 с.

149. *Панишко С. Д.* Роботи розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею на городищі Коршів / *С. Д. Панишко* // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції.— Ч. 1.— Тернопіль, 1990.— С. 62—63.

150. *Панишко С. Д.* Дослідження літописного Каменя / *С. Д. Панишко* // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура: Матеріали VIII-ї Волин. обл. істор.-краєзнавч. конф.: Наук. зб.— Луцьк, 1998.— С. 63—65.

151. *Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. / *Я. Пастернак*.— Івано-Франківськ, 1998 (Краків-Львів, 1944).— 347 с.

152. *Пастернак Я.* Археологія України / *Я. Пастернак*.— Торонто, 1961.— 760 с.

153. *Пауто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / *В. Т. Пауто*.— М.: Госполитиздат, 1950.— 331 с.

154. *Пескова А. А.* Древнерусский город Изяславль XII—XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки). Автореф. дис. На соискание степени канд. ист. наук / *А. А. Пескова*.— Ленинград, 1988.— 18 с.

155. *Пескова А. А., Белецкий С. В.* Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени / *А. А. Пескова, С. В. Белецкий* // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии.— Т. 2: Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919-1997).— С.-Пб.; Псков, 1997.— С. 129-138.

156. *Пелецишин М.А., Чайка Р.М.* Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині / *М.А. Пелецишин, Р.М. Чайка* // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 137-141.

157. *Пивоваров С.* Літописний Василів у середньому Подністров'ї / *С. Пивоваров* // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф. (16—18 березня 2000 р.).— Чернівці: Золоті литаври, 2000.— С. 216—220.

158. *Пивоваров С.* Археологічні дослідження Чорнівського городища в 1999—2000 рр. / *С. Пивоваров* // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.— Чернівці: Золоті литаври, 2001а.— Т. 1.— С. 243—255.

159. *Пивоваров С.* Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) / *С. Пивоваров* // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.— Чернівці: Золоті литаври, 2001б.— Т. 2.— С. 133—141.

160. *Пивоваров С.* Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / *С. Пивоваров*.— Чернівці: Зелена Буковина, 2001в.— 152 с.

161. *Пивоваров С.* Предмети з християнською і язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки) / *С. Пивоваров* // Записки НТШ.— 2002а.— Т. 244: Праці археологічної комісії.— С. 247—257.

162. *Пивоваров С.В.* Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї / *С. Пивоваров* // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці: Золоті литаври, 2002б. — Т. 2. — С. 110-120.

163. *Пивоваров С.В.* Озброєння воїна XIV ст. (за даними археологічних розкопок в с. Зелена Липа) / *С. Пивоваров* // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації

україністів. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч. 1. – С. 120-124.

164. *Пивоваров С.В.* Дослідження городища в с. Недобоївці у 2003 р. / *С. Пивоваров* // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології . – Чернівці: Прут, 2004. – Т. 1 (17). – С. 70-79.

165. *Пивоваров С.В.* Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини / *С. Пивоваров* // Держава і армія. Вісник національного університету „Львівська політехніка”. – Львів, 2004. – № 502. – С. 24-30.

166. *Пивоваров С.В. Чеховський І.Г.* На Дністрі, на „Оукраине Галичской”: (Матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в с. Галиця Сокирянського р-ну Чернівецької обл.) / *С.В. Пивоваров, І.Г. Чеховський.*— Чернівці: Місто, 2000. – 144 с.

167. *Плетнева С.А.* Половецкая земля / *С.А. Плетнева* // Древнерусские княжества X-XIII вв.— М., 1975.— С.260-300.

168. *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья / *С.А. Плетнева.*— М.: Наука, 1982. – 204 с.

169. *Погодин М. П.* Исследования, заметки и лекции о русской истории. Период удельный (1054-1240) / *М. П. Погодин.*— М., 1850.— Т. IV.— 230 с.

170. *Погодин М. П.* Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. / *М. П. Погодин.*— СПб., 1848.— 435 с.

171. *Прищепна Б.А.* Дослідження Басівкутського городища / *Б.А. Прищепна* // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. – Київ, 2001. – С. 197-199.

172. *Прищепна Б.А.* Волинські скарби кінця XI – початку XII ст. / *Б.А. Прищепна* // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя / *Б.А. Прищепна.* – Київ, 2002. – С. 105-112.

173. *Прищепна Б. А.* Обстеження городищ кінця I тисячоліття н. е. в середній течії Горині / *Б.А. Прищепна* // Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.— Київ: Інститут археології НАН України, 2002. — С. 224—226.

174. *Прищепна Б. А.* Городища IX—XIII ст. над Горинню в Поліських районах Рівненської області / *Б.А. Прищепна* // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, яка відбулася у Старому Чорторійську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську 2000—2002 рр. Збірник наукових праць.— Луцьк, 2002.— С. 210—211.

175. *Прищепна Б. А.* Слов'яно-руські фортеці IX-XIII ст. у Погоринні / *Б.А. Прищепна* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 571: Держава та армія.— 2006. – С. 105—112.

176. *Прищепна Б. А., Нікольченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях / *Б. А. Прищепна, Ю. М. Нікольченко.*— Рівне: Держ. ред.—вид. п-во, 1996.— 248 с.

177. *Прищепна Б. А., Нікольченко Ю. М.* Муравицьке городище / *Б. А. Прищепна, Ю. М. Нікольченко.*— Маріуполь: Рената, 2001.— 80 с.

178. *Разин Е. Н.* История военного искусства / *Е. Н. Разин.*— Т. 2.— М., 1957.— 324 с.

179. *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII вв. / *О. М. Рапов.*— М.: Изд-во МГУ, 1977.— 264 с.
180. *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв. / *П. А. Раппопорт.*— Л.: Наука, 1967.— 241 с. (МИА, № 140).
181. *Раппопорт П. А.* Данилов / *П. А. Раппопорт* // Краткие сообщения ин-тута археологии АН СССР.— 1971.— Вып. 125.— С. 82—86.
182. *Раппопорт П. А.* Древнерусская архитектура / *П. А. Раппопорт.*— Спб.: Стройиздат. СПб отд-ние, 1993.— 288 с.
183. *Ратич О. О.* Древньоруські пам'ятки на території західних областей УРСР / *О. О. Ратич.*— К.: Вид-во АН УРСР, 1957.— 96 с.
184. *Ратич О. О.* Результаты досліджень давньоруського городища Замчисько у м. Судова Вишня Львівської області в 1957—1959 рр. / *О. О. Ратич* // МДАПВ.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— Вип. 4.— С. 106—119.
185. *Рожко М. Ф.* Тустань — давньоруська наскельна фортеця / *М. Ф. Рожко.*— К.: Наук. думка, 1996.— 240 с.
186. *Рожко М.* Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (Наконечники стріл лука та самостріла (арбалета) / *М. Ф. Рожко* // Зап. Наук. тов-а ім. Шевченка.— Львів, 2002.— Т. 244. Праці Археологічної комісії.— С. 289—310.
187. *Рожко М., Токарський Ю.* Звідні мости — елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (до питання інженерної реконструкції механізму підйому моста) / *М. Рожко, Ю. Токарський* // Записки НТШ.— Т. 227.— Львів, 1994.— С. 259—278.
188. *Русанова И.П., Тимощук Б.А.* Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки / *И.П. Русанова, Б.А. Тимощук.*— Ужгород: Карпати, 1981.— 144 с.
189. *Сवेशников И.К.* Раскопки в Звенигороде под Львовом / *И.К. Сवेशников* // АО.— 1985.— М.: Наука, 1987.— С. 408—409.
190. *Сецинский Е.* Бакота, древняя столица Понизья / *Е. Сецинский* // Подольские епархиальные ведомости.— 1899.— № 46-49. Окр. відб.: Каменец-Подольский, 1899.— 34 с.
191. *Сецинский Е.* Бакотский скальный монастырь / *Е. Сецинский* // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета.— Каменец-Подольский, 1890-1891.— Вип. 5.— С. 217-227.
192. *Сецинский Е.* Раскопки древнего скельного монастыря в с. Бакота Ушицкого уезда / *Е. Сецинский* // Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольский).— 1891.— № 46.— С. 1-9.
193. *Сіцінський Ю.Й.* Археологічна карта Подільської губернії / *Ю.Й. Сіцінський* / Упорядник О.Л. Баженов.— Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 2004.— 136 с.
194. *Січинський Володимир.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / *Володимир Січинський.*— Київ: Довіра, 1992.— 134 с.
195. *Смольський Г.* Зброя українців від найдавніших часів. Княжа доба / *Г. Смольський* // Календар "Червоної Калини" за 1924 р.— Львів, 1923.— С. 112—128.
196. *Терский-Шеломенцев В. С.* Исследования детинца Звенигорода Галицкого / *В. С. Терский-Шеломенцев* // Сов. археология. — 1978.— № 1. — С. 206—215.

197. *Терський-Шеломенцев В. С. Перемыль / В. С. Терський-Шеломенцев // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды).*— К.: Наук. думка, 1990.— С. 146—147.
198. *Терський С. В. Дослідження городищ Х—ХІ ст. в басейні р. Горинь / С. В. Терський // Остріг на порозі 900-ліття. Тези доповідей I-ї та II-ї краєзнавчих конференцій.*— Остріг, 1992.— С. 54—55.
199. *Терський С. В. Розвідки в околицях княжого Лучеська / С. В. Терський // Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*— Луцьк: Надстир'я, 1993.— С. 120—121.
200. *Терський С. В. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988—1990 років / С. В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею.*— Вип. I.— Львів, 1993.— С. 27—41.
201. *Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986—1991 роках / С. В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею.*— Вип. 1.— Львів, 1993.— С. 41—67.
202. *Терський С. В. Вироби з кості і рогу Х—ХІІІ ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею / С. В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею.*— Вип. 1.— Львів, 1993.— С. 68—87.
203. *Терський С. В. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід / С. В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 року.*— Київ: Інститут археології НАН України, 1999.— С. 44—46.
204. *Терський С. В. Пересопниця після Батия. Нові знахідки / С. В. Терський // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ.*— Вип. 1.— Київ; Чернівці: Прут, 2000.— С. 217—223.
205. *Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави/ С. В. Терський.*— Львів: Ін-тут українознавства НАН України, 2002.— 108 с., іл.
206. *Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис/ С. В. Терський.*— Рівне: Азалія, 2003.— 160 с., іл.
207. *Терський С. В. Володимирське боярство: персональний склад за літописними та археологічними даними / С. В. Терський // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Зб. наук. праць).*— Т. 1 (17).— Чернівці: Прут, 2004.— С. 80—92.
208. *Терський С. В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С. В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.*— № 502: Держава та армія.— 2004. – С. 18—24.
209. *Терський С. В. Старий Ринок у Львові (деякі підсумки археологічного вивчення) / С. В. Терський // Археологічні дослідження Львівського університету.*— Вип. 7.— Львів: ЛНУ, 2004.— С. 332—338.
210. *Терський С. В. З історії української зброї ХІІІ–ХVІІІ ст.: сокири-бердиші та алебарди / С. В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.*— № 528: Держава та армія.— 2005. – С. 16—27.
211. *Терський С. В. Середньовічні укріплення Володимира та його околиць (за даними археологічних досліджень 1987-2004 рр.) / С. В. Терський // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць.*— Крем'янець, 2006.— С. 74—84.

212. *Терський С. В.* Середньовічна зброя у львівських музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад / *С. В. Терський* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 555: Держава та армія.— 2006. – С. 13—19.
213. *Терський С. В.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / *С. В. Терський* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 571: Держава та армія.— 2006. – С. 8—18.
214. *Терський С. В.* Лучеськ Х–XV ст. / *С. В. Терський*.— Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006.— 252 с., іл.
215. *Терський С. В.* Волинь часів великого князя Любарта Гедиміновича та Золота Орда: взаємовідносини за історичними та археологічними джерелами / *С. В. Терський* // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ.— Вип. 3.— Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007.— С. 16–27.
216. *Терський С. В.* Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля / *С. В. Терський* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 584: Держава та армія.— 2007. – С. 13—26.
217. *Терський С. В.* Боярство Волині Х—XIV ст.: походження, суспільна роль, персональний склад (за літописними та археологічними даними) / *С. В. Терський* // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Т. 253. Праці археологічної комісії.— Львів, 2007.— С. 511—527.
218. *Терський С. В.* Скандинавські археологічні пам’ятки на Волині (X–XII ст.) / *С. В. Терський* // Другі “Ольжині читання”.— Пліснесько-Львів, 14-15 червня 2007 року.— Львів, 2007.— С. 53-58.
219. *Терський С. В.* Матеріальна культура населення Погориння (X–XII ст.) як приклад балто-чорноморських впливів / *С. В. Терський* // *Kultura Ludów Morza Bałtyckiego*.— Т.1: *Starożytność i średniowiecze*.— Toruń, 2008.— S. 122-139.
220. *Терський С. В.* Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Володимира / *С. В. Терський* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 612: Держава та армія.— 2008. – С. 14—22.
221. *Терський С. В.* Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці / *С. В. Терський* // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.— № 634: Держава та армія.— 2008. – С. 8—17.
222. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / *Ф. М. Шабульдо*.— К.: Наук. думка, 1987.— 179 с.
223. *Тимошук Б. О.* Слов’яни Північної Буковини V–IX ст. / *Б. О. Тимошук*.— К.: Наук. думка, 1976.— 178 с.
224. *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.) / *Б. О. Тимошук*.— К.: Наук. думка. 1982.— 206 с.
225. *Тимошук Б. О.* Східні слов’яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / *Б. О. Тимошук* / Буковинський центр досліджень при ЧДУ.— Чернівці: Прут, 1999.— 156 с.
226. *Титар Н. В.* Дослідження на дитинці літописного Городка / *Н. В. Титар* // Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70 річчю Великого Жовтня: Тези республ. наук.-теор. конф. (17—18 грудня 1987 р.).— Львів, 1987.— С. 154—155.
227. *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. Изд. 2-е. / *М. Н. Тихомиров*.— М.: Госполитиздат, 1956.— 467 с.

228. Археологічні дослідження в Меджибожі / *Ю.І. Толкачев, Б. О. Моця, Р. І. Радченко, Чакір С. В., Пінчак М.В.* [та ін.] // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.– Вип. 5.– Київ: Інститут археології НАН України, 2003.– С. 276–278.
229. *Толочко П.П.* Южная Русь: некоторые проблемы историко-археологического изучения города / *П.П. Толочко* // Историко-археологическое изучение Древней Руси.— Ленинград: Изд. ЛГУ, 1988.— С. 180—190.
230. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город / *П.П. Толочко.*— К.: Наук. думка, 1989.— 256 с.
231. *Толочко П.П.* Историчні портрети. Из історії давньоруської і європейської політики X-XII ст. / *П.П. Толочко.*— К., 1990.— 272 с.
232. *Толочко П.П.* Літописи Київської Русі / *П.П. Толочко.*— К.: Київська Академія, 1994.— 85 с.
233. *Троневиц П. О.* Луцький замок / *П. О. Троневиц.*— Луцьк: Когеус-Діксон, 2003.— 199 с.
234. *Филипчук М.* Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) / *М. Филипчук* // Волино-Подільські археологічні студії. – Вип. 1. Львів, 1998. – С. 279-285.
235. *Флоря Б. Н.* Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре первой пол. XIV в.) / *Б. Н. Флоря* // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998.– М.: Изд-во вост. лит-ры, 2000.– С. 250–254.
236. *Флоря Б.Н.* Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле / *Б. Н. Флоря* // Куликовская битва.— М., 1980, с. 149-150.
237. *Храпачевский Р.П.* Военная держава Чингисхана / *Р.П. Храпачевский.*— М.: АСТ Люкс, 2005.— 255 с.
238. *Худяков Ю. С.* Вооружение центрально-азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья / *Ю. С. Худяков.*— Новосибирск: Наука, сиб. отдел., 1991.— 190 с.
239. *Чайка Р.М., Рожик М.Є.* З історії досліджень давньоруського городища Листвин на Волині / *Р.М. Чайка, М.Є. Рожик* // Вісник Львівського університету. – Львів, 1992. – Вип. 27. – С. 50-63.
240. *Чайка Р.М.* Розкопки давньоруського городища біля с. Листвин / *Р.М. Чайка* // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк., 1993. – С. 131-132.
241. *Чайка Р. М.* Нові матеріали досліджень городища Листвин / *Р.М. Чайка* // Археологічні дослідження Львівського університету у 1995 р.— Львів: ЛДУ, 1996.— С. 9—11, рис. 10—12.
242. *Чайка Р. М.* Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин / *Р. М. Чайка* // Археологічні дослідження Львівського університету.— Вип. 2.— Львів: ЛДУ, 1997.— С. 75—86.
243. *Шараневич І.* Історія Галицко-Володимирської Русі от найдавніших времен до року 1453 / *І. Шараневич.*— Львов, 1863.— 440 с.
244. *Шараневич І.І.* Старинные пути русско-угорскіи через Карпаты і русско-польскіи через Сян і Вислу / *І.І. Шараневич.*— Львів: Типографія Ставропігійського інституту, 1869. – 94 с.

245. *Шараневич І.І.* Доля Галичини за часів князя Ярослава Осмомисла / *І.І. Шараневич* // Там же.— С. 339 - 341.
246. *Шараневич І.І.* Битва під Галичем року 1221 / *І.І. Шараневич* // Партицький О. Руська читанка.— Львів, 1871.— Ч. 2.— С. 346-348.
247. *Шараневич І.І.* Смерть і характер князя Романа / *І.І. Шараневич* // Там же.— С. 348-349.
248. *Шараневич І.І.* Державний устрій Галицької Русі за князя Данила / *Шараневич І.І.* // Там же.—С. 349-353.
249. *Шараневич І.І.* Початки Львова / *Шараневич І.І.* // Там же.— С. 353-358.
250. *Шараневич І.І.* Русь галицька і татаре в XIII віку / *Шараневич І.І.* // Там же.— С. 258-260.
251. *Шараневич І.І.* Перший поход Казимира Великого на Галицьку Русь р. 1340 / *Шараневич І.І.* // Партицький О. Руська читанка.— Львів, 1871.— Ч. 2.— С. 366-373.
252. *Шараневич І.І.* Битва під Ворсклею р. 1399 / *Шараневич І.І.* // Партицький О. Руська читанка.— Львів, 1871.— Ч. 2.— С. 373-377.
253. *Шеломенцев-Терский С. В.* Древнерусский Перемышль / *С. В. Шеломенцев-Терский* // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюз. конф. (Суздаль, 1987).— М.: Наука, 1987.— С. 283.
254. *Шеломенцев-Терский С. В.* К вопросу о конструкции вала на некоторых городищах Волыни в IX—XI вв. / *С. В. Шеломенцев-Терский* // Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторій у эпоху жалеза: Тезисы дакладаў канф. прысв.80-годдзю з дня нараджэння А. Р. Мітрафанова (10—12 снежня 1992 г.).— Менск, 1992.— С. 109—112.
255. *Шеломенцев-Терский С. В., Шеломенцев-Терский В. С.* Летописная Пересопница (Итоги археологических исследований 1974—1991 гг.) / *С. В. Шеломенцев-Терский, В. С. Шеломенцев-Терский* // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа.— М., 1995.—С. 58—66. (Материалы по археологии России, вып. 2).
256. *Швецов Л. М.* Котлы из погребений средневековых кочевников / *Л. М. Швецов* // Сов. археология.— 1980.— № 2.— С. 196—199.
257. *Штыхов Г. В.* Древний Полоцк IX—XIII вв. / *Г. В. Штыхов.*— Минск: Наука и техника, 1975.— 136 с.
258. *Штыхов Г. В.* Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.) / *Г. В. Штыхов.*— Минск: Наука и техника, 1978.— 160 с.
259. *Шокарев Ю. В.* История оружия. Луки и арбалеты / *Ю. В. Шокарев.*— М., 2001.— 200 с.
260. *Юрасов М.К.* Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомысла / *М.К. Юрасов* // Мир истории.— М., 2000.— №5.
261. *Юра Р. О.* Древній Колодяжин / *Р. О. Юра* // Археологічні пам'ятки УРСР.— К.: Вид-во АН УРСР, 1962.— Т. 12.— С. 57—130.
262. *Ягодинська М.* Давньоруське житло на підкліті з Теробовлі / *М. Ягодинська* // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник.— Тернопіль: Екон. думка, 1999.— С. 96—101.
263. *Ягодинська М. В.* Попередні підсумки дослідження літописного Шумська / *М. В. Ягодинська* // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині.

Збірник наукових праць.— Крем'янець, 2006.— С. 137–141.

264. *Якимович Б.* Збройні Сили України. Нарис історії / *Б. Якимович.*— Львів: Просвіта, 1996.— 395 с.

265. *Ястжембский С., Мацейчук Е.* Элементы вооружения восточного происхождения в составе погребального инвентаря польско-русских пограничных земель / *С. Ястжембский, Е. Мацейчук* // Тез. докл. поль. делегации на V Междунар. Конгр. славянской археологии (Киев 1985).— Warszawa, 1985.— S. 50—55.

266. *Bocheński Z.* Polskie szyszaki wczesnośredniowieczne / *Z. Bocheński* // Prace komisji antropologii i prehistorji Polskiej Akademji Umietnosci. — 1930.— N 3.— s. 34-45.

267. Badania w Gródku Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim w 1955 r. / *W. Bender, E. Kierzkowska, K. Kierzkowski, J. Bronicka-Rauhutowa* // Sprawozdania archeologiczne.— Warszawa; Wrocław; Kraków, 1957.— T. 3.— S. 169—189.

268. *Busko Cezary.* Archeologia w Rynku / *Busko Cezary.*— Wrocław, 1997.— 46 s.

269. *Cabalska M.* Wielozłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne w Tuligłowach, pow. Przemyśl / *M. Cabalska* // Sprawozdania archeologiczne.— 1979.— T. XXXI.— S. 253–270.

270. *Czuczyński A.* Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z r. 1366 / *A. Czuczyński* // Kwartalnik historyczny.— 1890.— S. 513–515.

271. *Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołyńia i Polesia Wołyńskiego / *A. Cynkałowski.*— Warszawa, 1961.— 265 s., XXXI tabl.

272. *Dąbrowski D.* Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264 – 1299/1300 / *D. Dąbrowski* // Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С.42–69.

273. *Dąbrowski Dariusz.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / *Dariusz Dąbrowski.* // Biblioteka Genealogiczna.— T. 6.— Poznań; Wrocław, 2002.— S. 283.

274. *Fitzke J.* Dwa nowe średniowieczne miecze w Muzeum Wołyńskim T-wa Przyjaciół Nauk w Lucku / *J. Fitzke* // Bron i barwa.— 1937.— R. 4.— № 9.— S. 193–194.

275. *Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii / *R. Jakimowicz* // Rocznik Wołyński.— T. 2.— Równe, 1933.— S. 10—96.

276. *Ginalalski J., Kotowicz P.* Elementy uzbrojenia i uporządkowania jeździeckiego wczesnośredniowiecznego „Horodyszcz” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2 / *J. Ginalalski, P. Kotowicz* // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.— T. 25.— Rzeszów, 2004.— S. 187—257.

277. *Gurba J.* Z problematyki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyzynie Lubelskiej / *J. Gurba* // Annales UMCS.— 1965.— Wol. 20, 3.— Sect. F.— S. 45—58.

278. *Gurba J., Cztrepinski A.* Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia / *J. Gurba, A. Cztrepinski* // Z otchłani wieków.— 1965.— R. 31.— № 1.— S. 43—47.

279. *Głosek Marian.* Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich / *Marian Głosek.*— Warszawa; Łódź, 1996.— 143 s.

280. *Hilszerowna Z.* Chronologia ostrog z X do XIII w. / *Z. Hilszerowna* // Wiadomości archeologiczne.— Warszawa, 1956.— T. 23.— Z. 2.— S. 203-207.

281. *Kaindl K.P.* Geschichte der Bukovina / *K.P. Kaindl.*— Czernowitz, 1896.— 234 s.

282. *Katalog brońi w Muzeum imienia Lubomirskich.*— Lwów, 1878.— 78 s.

283. *Kopernicki I.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem p. Wład. Przybysławskiego dokonane w latach 1878—1882 / *I. Kopernicki* // Zbior wiadomości do antropologii krajowej.— Kraków, 1884.— s. 67-78.
284. *Kotowicz P.* Uwahi o znaleziskach kiscieni wczesnosredniowiecznych na obszarze Polski / *P. Kotowicz* // *Acta Militaria Mediaevalia.*— 2.— Krakow; Sanok, 2006.— S. 51-66.
285. *Kotowicz P.* Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / *P. Kotowicz* // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.*— № 571: Держава та армія.— 2006в. – С. 18—38.
286. *Kunysz Antoni.* Budownictwo drewniane i obróbka drewna w średniowiecznym Przemysłu / *Antoni Kunysz* // *Rocznik Przemyski.*— 1968.— T. 12.— (nadbitka).— 36 s.
287. *Lenczyk G.* Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w wojewodztwie Wołyńskim / *G. Lenczyk* // *Ziemia Wołyńska: Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.*— 1938.— R. I.— № 3.— S. 35—38.
288. *Liwoch R.* Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski) / *R. Liwoch* // *MSROA.*— 24, 2003, s. 213-297.
289. *Liwoch R.* Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach / *R. Liwoch* // *Acta Militaria Mediaevalia.*— 1.— Krakow; Sanok, 2005.— S. 37-59.
290. *Liwoch R.* Bulawy z Zachodniej Ukrainy / *R. Liwoch* // *Acta Militaria Mediaevalia.*— 2.— Krakow; Sanok, 2006.— S. 67-78.
291. *Liwoch R.* Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / *R. Liwoch* // *Acta Militaria Mediaevalia.*— 4.— Krakow; Sanok, 2008.— S. 39-59.
292. *Mazuryk J., Panyszko S., Ostapjuk O.* Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska / *J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapjuk* // *Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej.*— Lublin; Chełm; Zamość, 1998.— T. 3.— S. 175—182, il.
293. *Musianowicz K.* Drogiczyn we wczesnym średniowieczu / *K. Musianowicz* // *Materiały wczesnośredniowieczne.*— 1969.— T. 6.— S. 7—235.
294. *Naiważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic.* Materiały z sesji naukowej, odbytej w Chełmie 1. XII. 1995 r.— Chełm, 1997.— 168 s.
295. *Olechnowicz W.* Cmentarzysko w Nowosiolkach, pow. Włodzimierskiej, gub. Wołyńska / *W. Olechnowicz* // *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.*— Kraków, 1903.— T. VI.— S. 3-12.
296. *Pawłowski W.* Zamek Włodzimierski (Krolewski) / *W. Pawłowski* // *Ziemia Wołyńska. Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym.*— R. II.— 1939.— № 3.— S. 39-43.
297. *Petehyrycz W.* Bełz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X—XV wieku / *W. Petehyrycz* // *Kwartalnik historii kultury materialnej.*— 1995.— 1.— S. 67—73.
298. *Petehyrycz W., Ters'kyj S.* Materiały z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa koło Przemyśla / *W. Petehyrycz, S. Ters'kyj* // *Rocznik Przemyski.*— T. 23.— 1997.— Z. 5. *Archeologia.*— S. 107—118.

299. *Petresku-Dimbowita, Dan Teodor*. Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati / *Petresku-Dimbowita, Teodor Dan*.— Jasi, 1987.— 238 s.
300. *Rauhut L*. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / *L. Rauhut* // Materiały wczesnośredniowieczne.— 1960.— T. 5.— S. 231—259.
301. *Rohatko J*. Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość / *J. Rohatko* // Sprawozdania archeologiczne.— 1994.— T. 46.— S. 169—184.
302. *Slama J*. Stredni Cechy w Ranem stredoveku (II. Hradiste, prispewky k jejich dejinam a vyznam / *J. Slama*.— Praha, 1986.— 198 s.
303. *Świętosławski Witold*. Strzemiona średniowieczne z ziem Polski / *Witold Świętosławski*.— Łódź, 1990.— 121 s.
304. *Świętosławski Witold*. Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkowa w XIII w.. / *Witold Świętosławski*.— Łódź, 1997.— 128 s.
305. *Wartołowska L*. Grod czerwieski Sutiejisk na pograniczu polskoruskim / *L. Wartołowska* // Swiatowit.— 1958.— T. 22.— S. 139.

ДОДАТКИ
ІЛЮСТРАЦІЇ

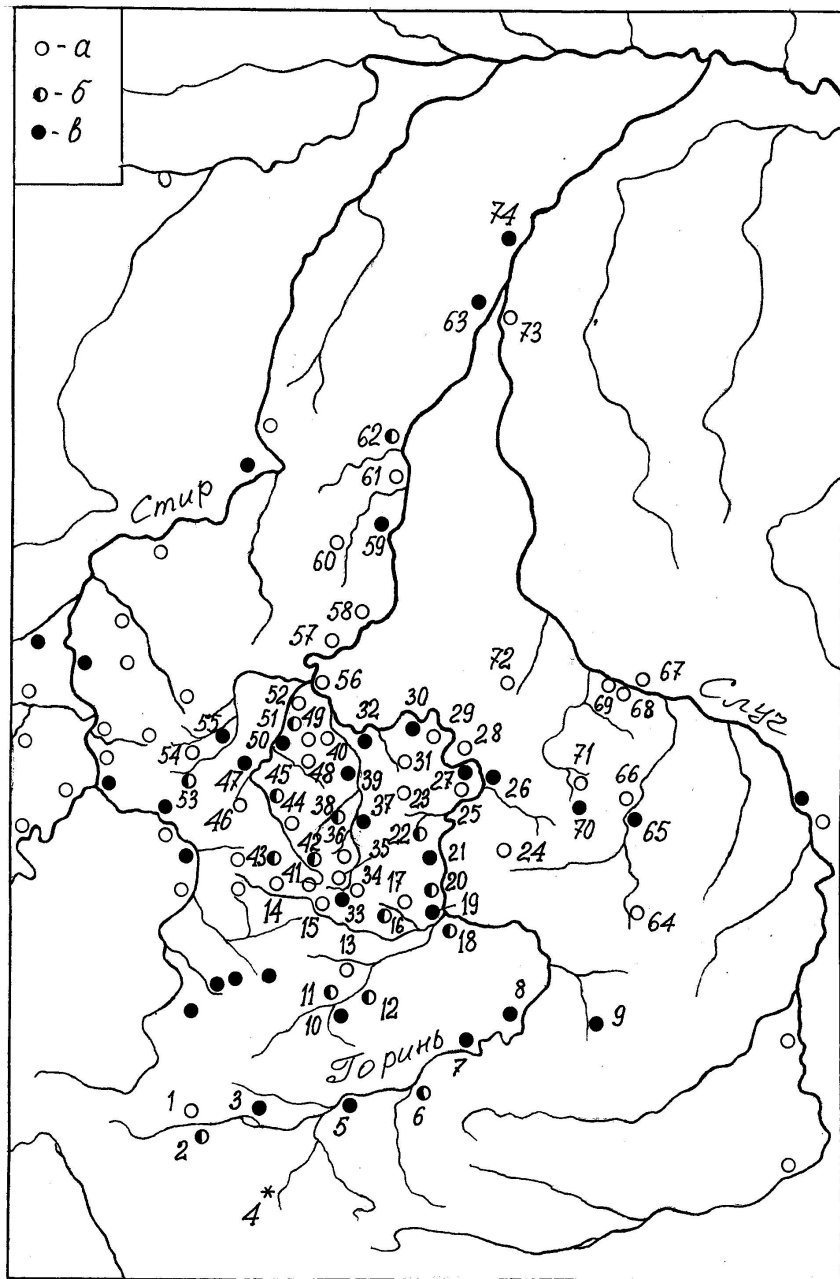


Рис. Д.1. Городища IX - XIII ст. у Погоринні (за Б.А. Прищепю):

1 – Лози; 2 – Бодаки; 3 – Борщівка; 4 – Вишгородок (літописний Вигошів); 5 – Тихомель; 6 – Денисівка; 7 – Михнів (літописна Гнійниця); 8 – Ізяслав; 9 – Городище біля Шепетівки; 10 – Бриків (літописний Шумськ); 11 – Васьківці; 12 – Зіньки; 13 – Теремне; 14 – Мала Мощаниця; 15 – Будераж; 16 – Точивики; 17 – Радужне; 18 – Солов'є; 19 – Острог; 20 – Розваж; 21 – Вільгір; 22 – Новосілки; 23 – Глинки; 24 – Глибочок; 25 – Томахів; 26 – Гоща; 27 – Дорогобуж; 28 – Горбів; 29 – Шубків; 30 – Козлин; 31 – Біла Криниця; 32 – Хотин; 33 – Дермань; 34 – Клопіт; 35 – Верхів; 36 – Кунин; 37 – Новомиськ (літописний Мильськ); 38 – Глинськ; 39 – Рівне; 40 – Грабів; 41 – Мізочок; 42 – Стеблівка; 43 – Листвин; 44 – Варковичі; 45 – Жорнів; 46 – Кораблище; 47 – Заріцьк; 48 – Грушвиця; 49 – Ясениничі; 50 – Пересопниця; 51 – Білів; 52 – Смержів; 53 – Посників; 54 – Пітушків; 55 – Одерати (літописний Чемерин); 56 – Жобрин; 57 – Бечаль; 58 – Злазне; 59 – Степань; 60 – Великий Мидськ; 61 – Кричильськ; 62 – Городець; 63 – Дубровиця; 64 – Корчик; 65, 66 – Корець; 67 – Більчаки; 68, 69 – Маринин; 70 – Сапожин; 71 – Стовпин; 72 – Матіївка; 73 – Залужжя; 74 – Висоцьк.
Умовні позначення: а – городище без культурного шару; б – городище з культурним шаром X - XI ст.; в – городище з культурним шаром XII - XIII ст.

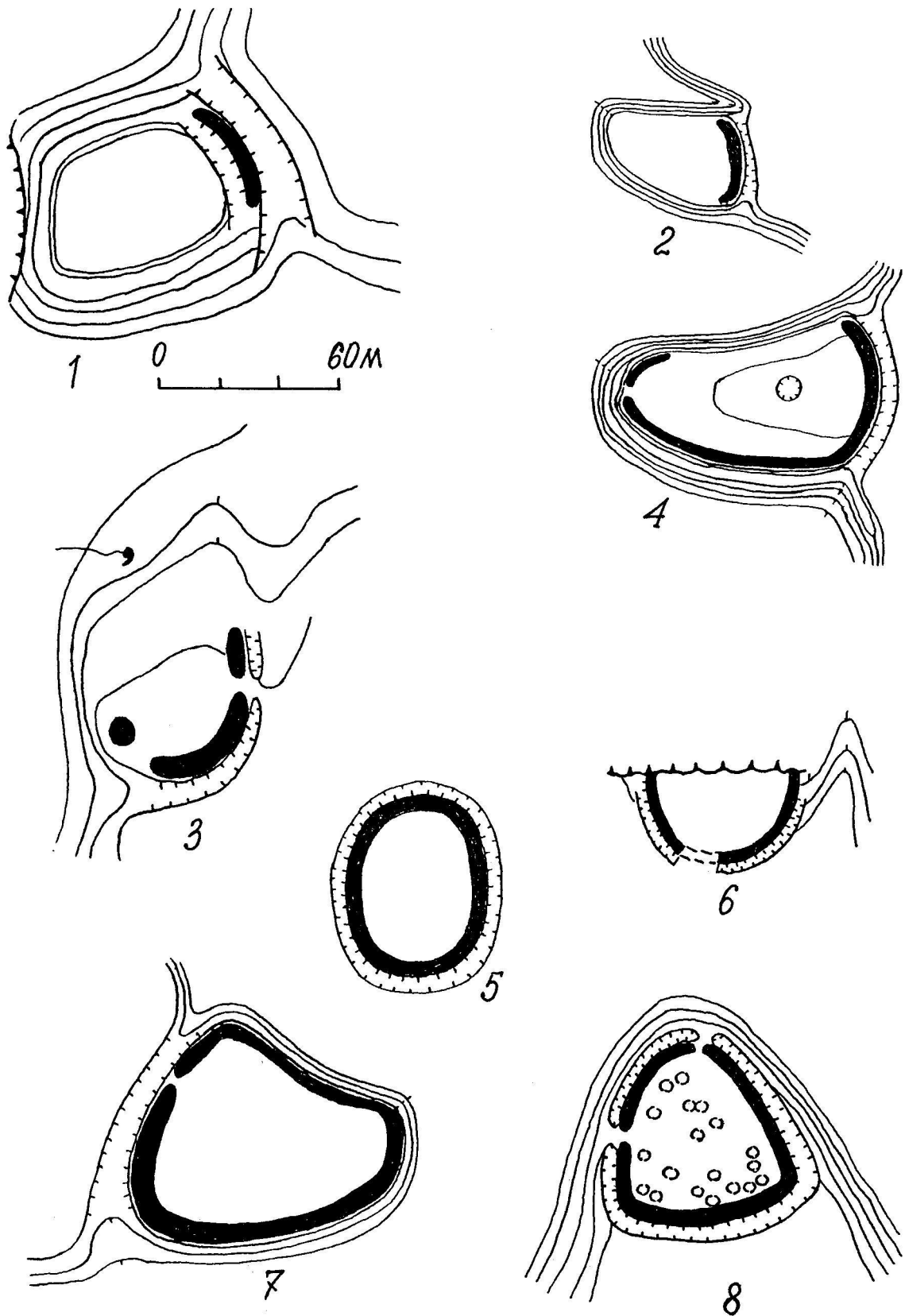


Рис. Д.2. Плани городищ IX – початку XI ст. (за Б.А. Прищепю):
 1 – Кораблище; 2 – Будераж; 3 – Біла Криниця; 4 – Клопіт; 5 – Великий Мидськ; 6 – Шубків;
 7 – Злазне; 8 – Новосілки.

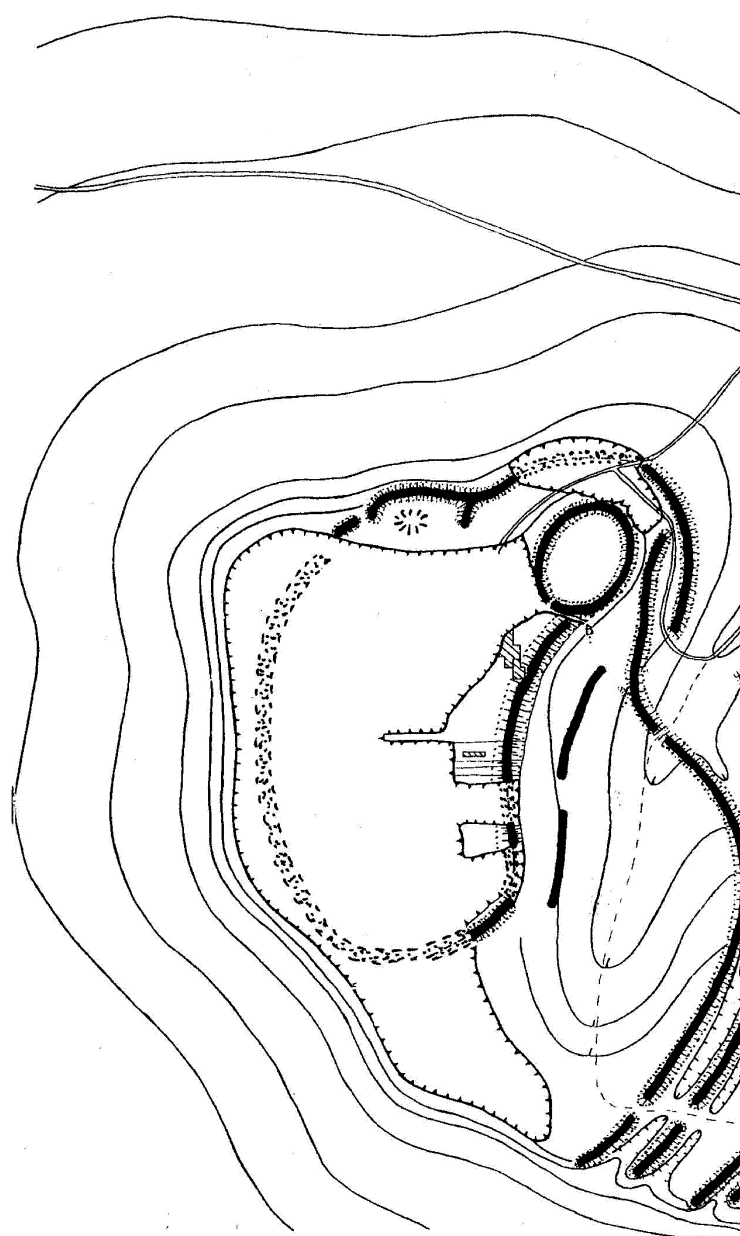
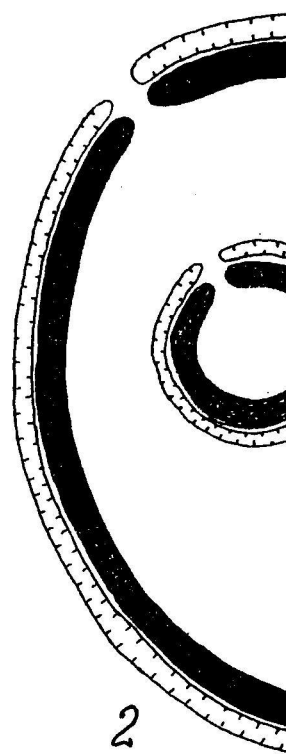
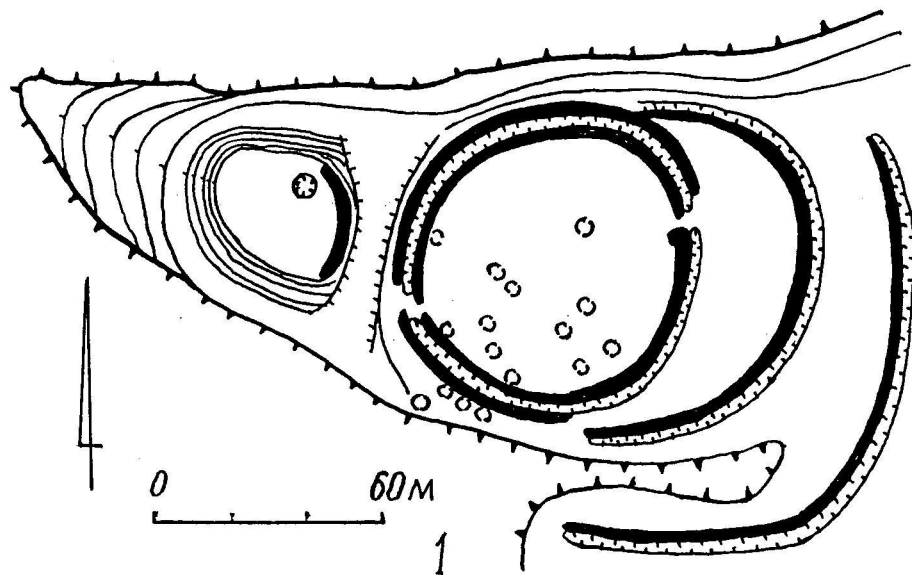


Рис. Д.3. Пани городищ X – поч
1 – Точивики;

-1 -2 -3 -4

Рис. Д.4. *План Жорнівського городища* (за Б.А. Прищепою):
1- земляні вали; 2- досліджена площа; 3- межа кар'єру; 4- зруйновані вали.

Рис. Д.5. Плани городищ Верхнього Подністров'я (за О. Корчинським):
1- Ганачівка; 2- Гологірки; 3- Добростани; 4- Ступниця; 5- Підгородище; 6-
Рокитно

Рис. Д. 6. Городище літописного Галича

Рис. Д.7. Плани оборонних укріплень княжих столиць Галичини та Холма:
1- Перемишля (I- дитинець; II- підгородок; III- підгороддя-окольний город);
2- Звенигорода (А- Загородище; Б- дитинець; В- окольний город);

3- Холма (А- оборонна вежа сер. XIII ст.; В1 і В2- палац короля Данила; С- вежа сер. XIV ст.; D- церква Св. Кирила та Мефодія, 19 ст.).

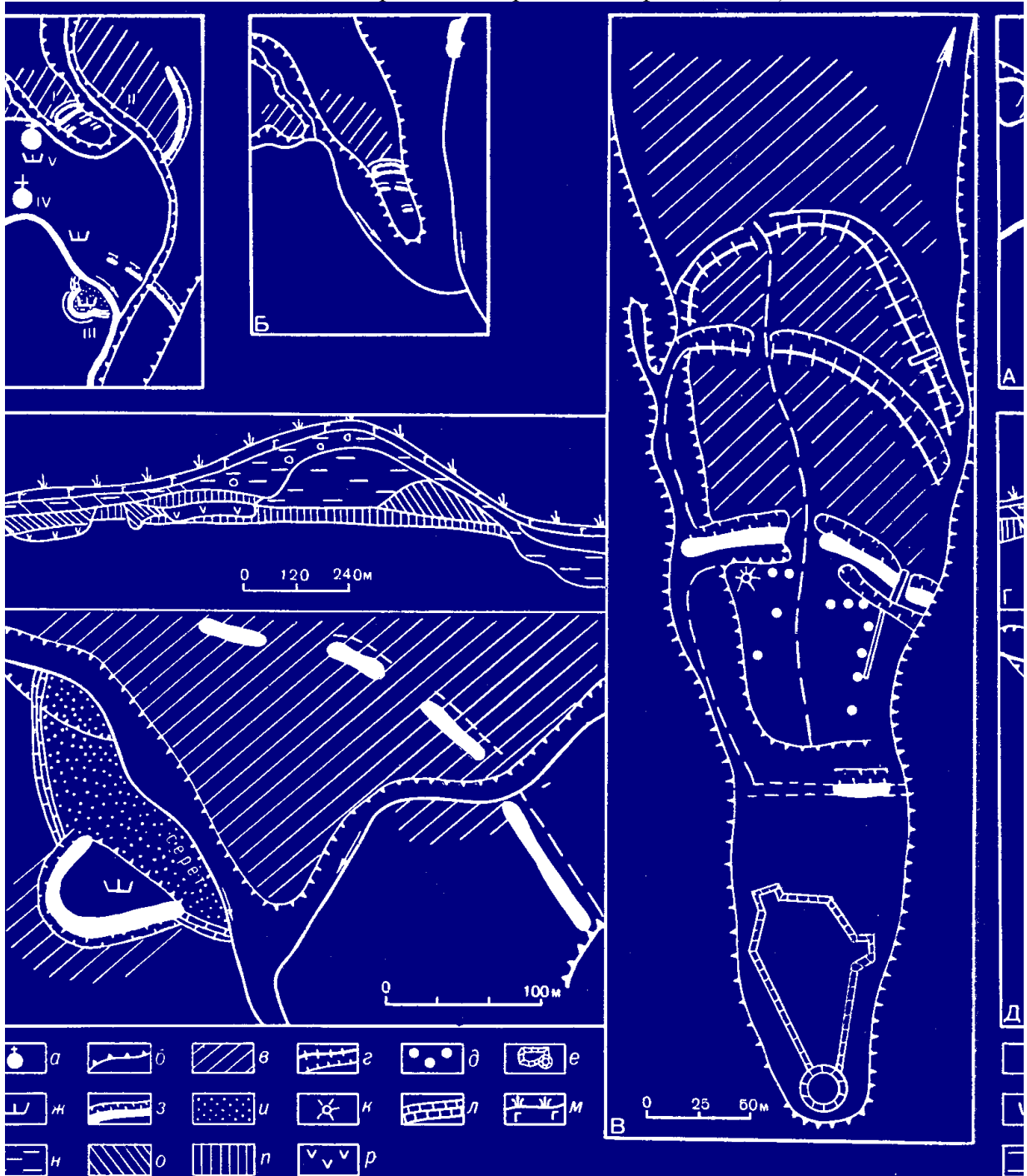


Рис. Д.8. Літописний Теребовль (за Б.О. Тимошуком).

А-схема розташування: I- князівська фортеця; II- посад; III- пристань; IV-V- монастирі; Б- городище і селище-супутник; В- план князівської фортеці; Г- профіль головного оборонного валу фортеці; а- монастир; б- крутий схил; в- територія поселення; г- вал ранньозалізного віку; д- заглиблення від жител; е- кам'яна фортеця XIV-XVII ст.; ж- могильник; з- вал княжої доби; и- територія гавані; к- курган; л- земляна дамба; м- гумус; н- глина; о- світла глина; п- чорнозем; р- вугілля.

1

3

Рис. Д.9. Плани княжих столиць Волині:

1- Володимир; 2- Лучеськ; 3- Пересопниця.

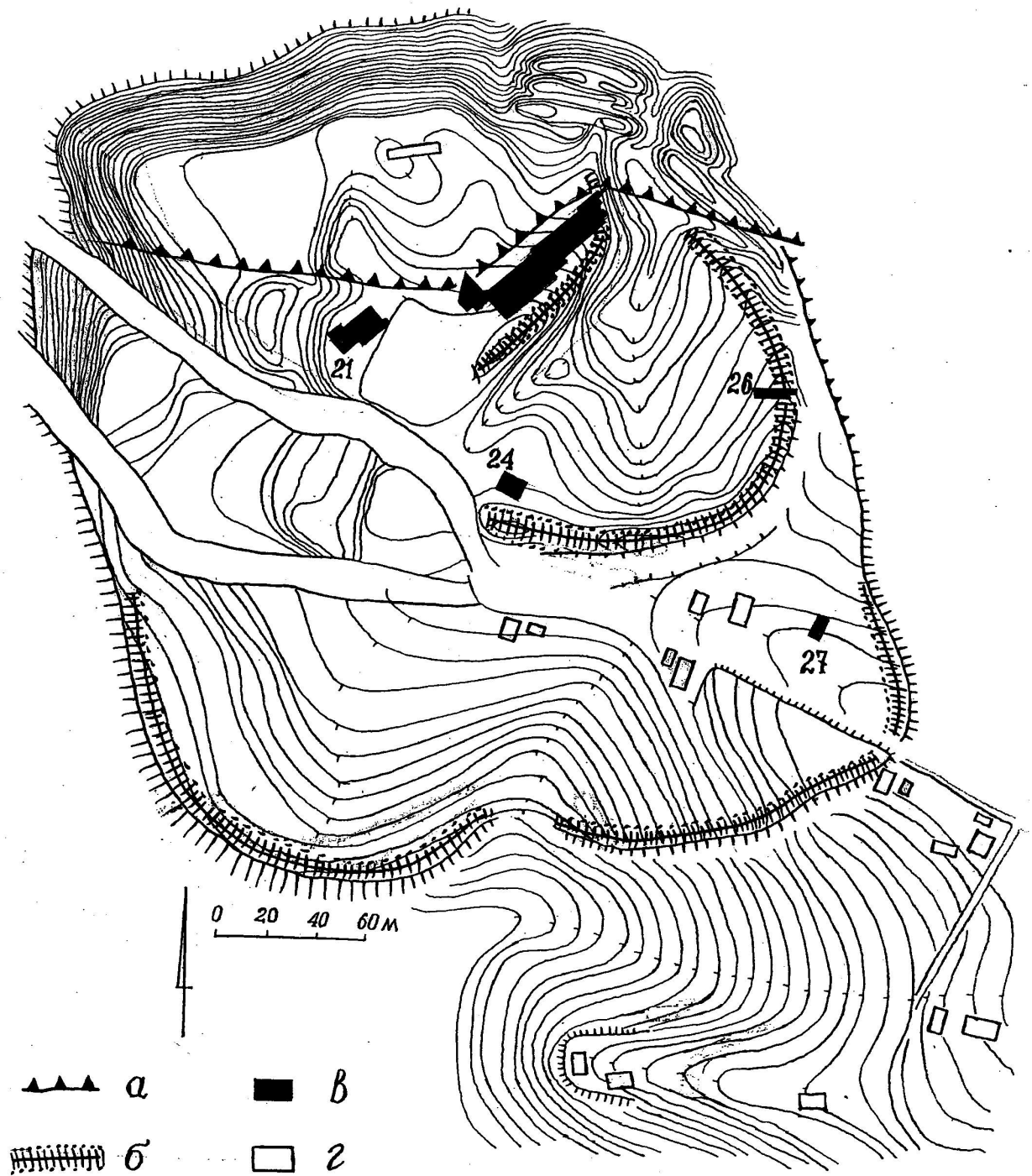


Рис. Д.10. План Дорогобузького городища (за Б.А. Прищепю):
 а- межа кар'єру; б- земляні вали; в- досліджена площа; г- сучасні будівлі.

*Білів**Млинів**Посніків**Острожець**Глинськ*

Рис. Д.11. Прориси світлин з панорамою городищ, що складали оборонний комплекс Пересопниці. Р.Якимович. 1933 р.

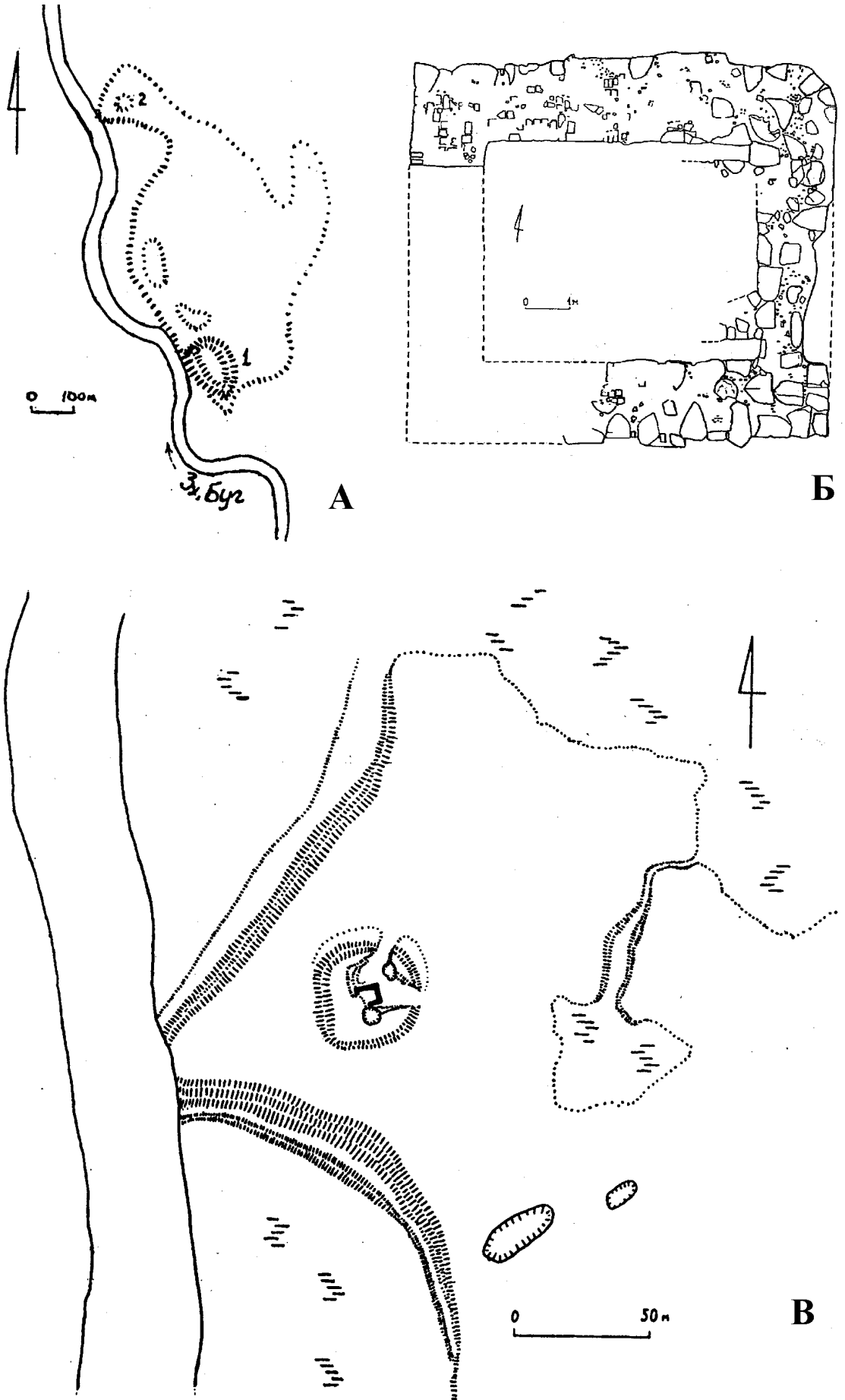


Рис. Д.12. План укріплень літописного Угровська та фундаментів оборонної вежі XIIIст. (за Ю. Мазуриком)

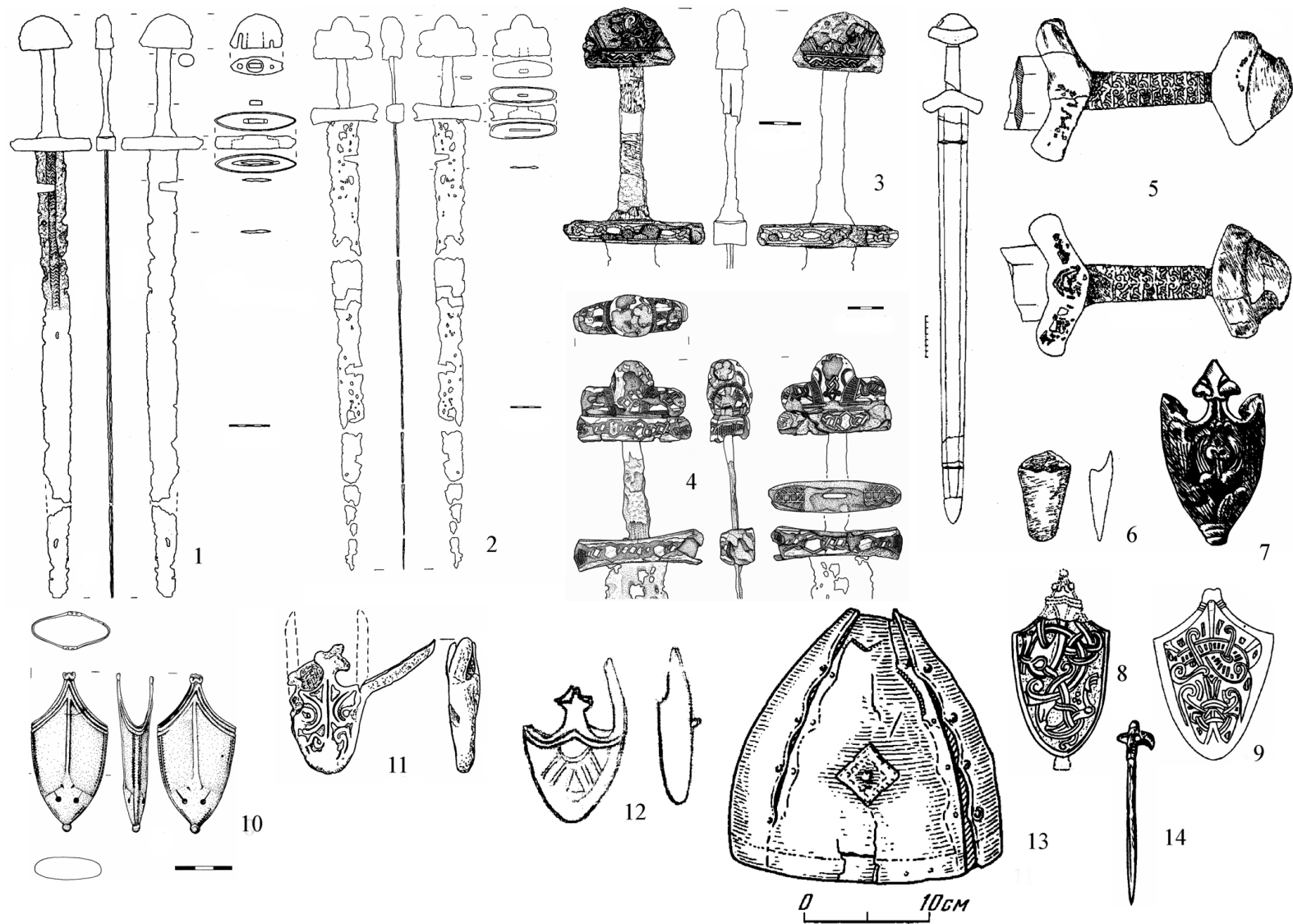


Рис. Д.13. Предмети скандинавського походження та озброєння дружинників: 1-4, 10 - Плісесько. Мечі та наконечник піхов з курганів на полі Толочка (за R.Livoch); 5, 6, 11- меч та наконечники піхов з Дорогобужа (за Б.Прищепю); Наконечники піхов меча: 7- Звенигород; 8- Листвин; 9- Франопіль; 12- Лучеськ; 13- шолом з Мокрого; 14- бронзова шпилька з Листвина (за Р.Чайкою).

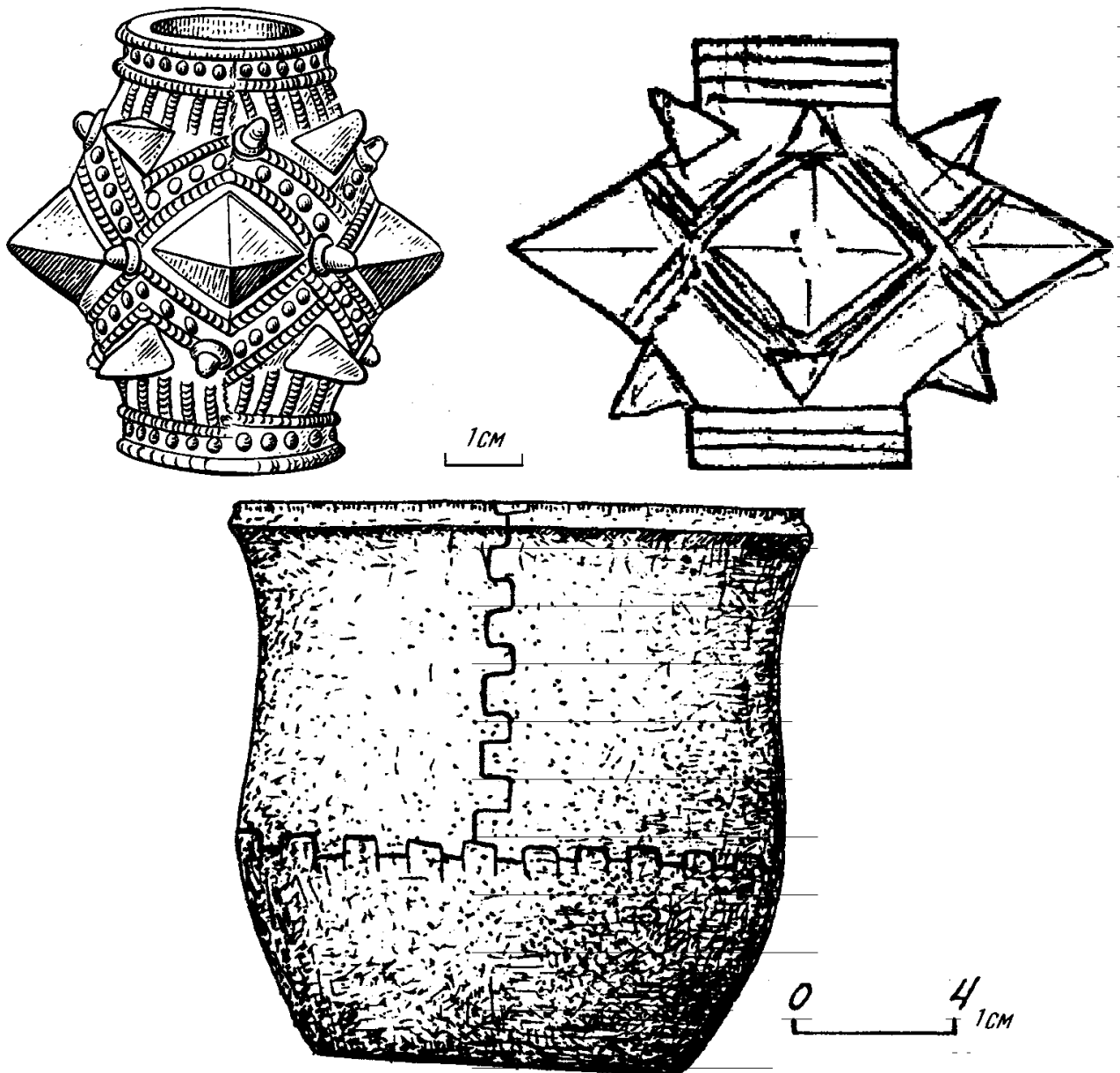


Рис. Д.14. Бронзові булави та мідний казан XII—XIV ст.
з Володимира-Волинського.
З фондів Володимир-Волинського історичного та Волинського
краснознавчого музеїв.

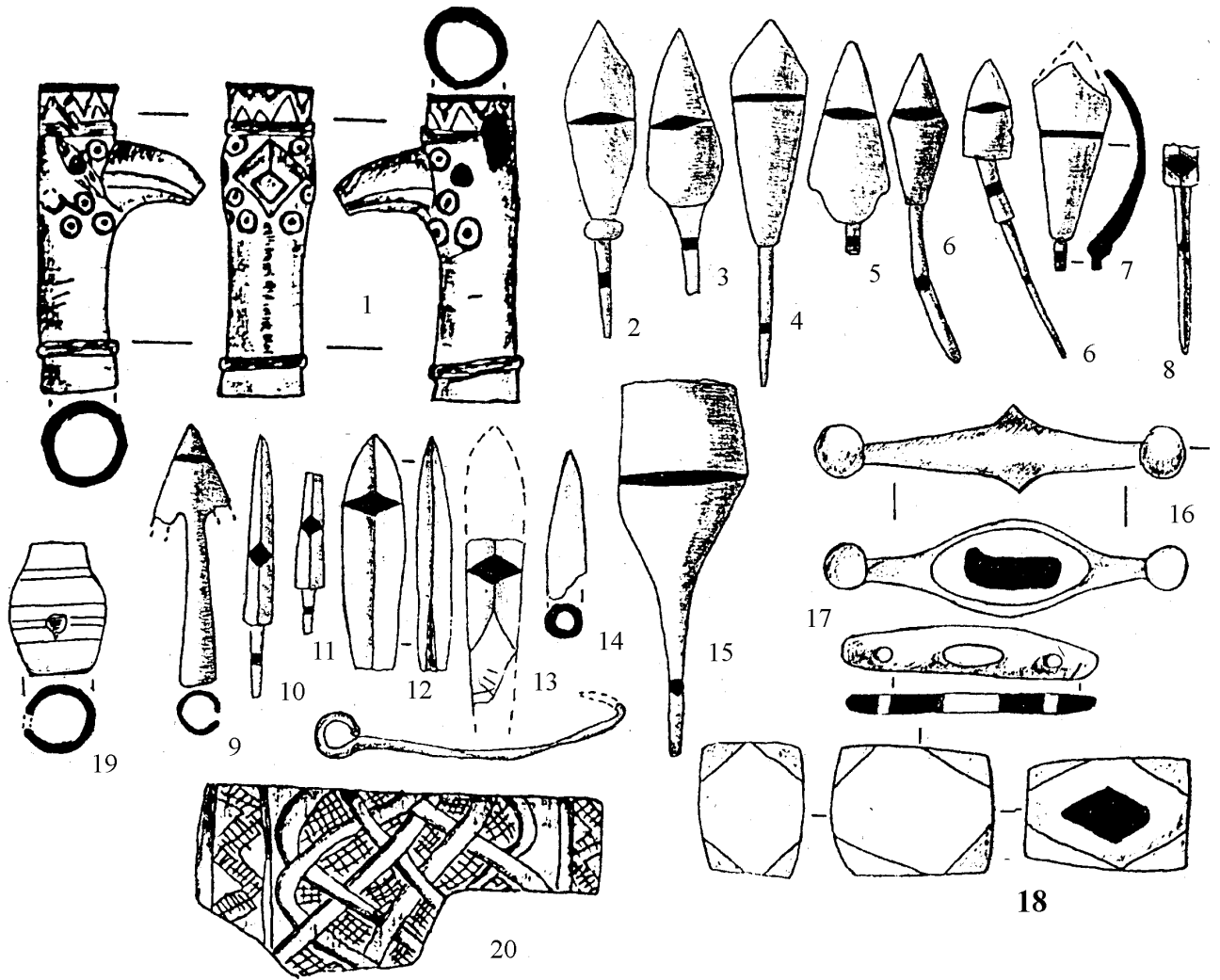


Рис. Д.15. Предмети військового спорядження з розкопок
городищ Північної Буковини
З фондів Буковинського центру археологічних досліджень (за С.В.
Пивоваровим).

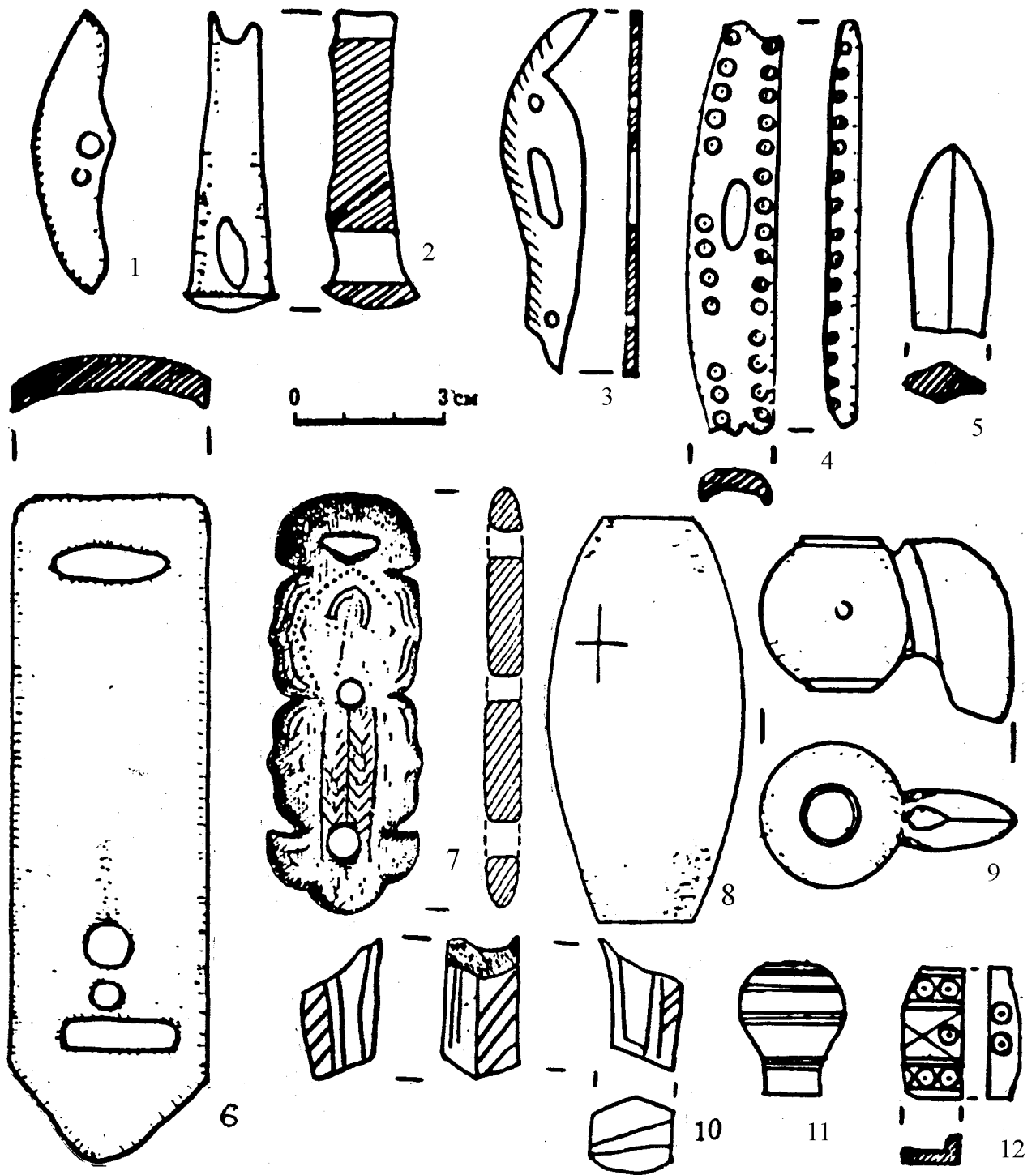


Рис. Д.16. Кістяні предмети військового спорядження з фондів Львівського історичного музею та Інституту українознавства НАН України (7):

1- застібка недоуздка (Звенигород); 2- псалій (Городниця); 3-4- сагайдачні петлі (Звенигород, Крилос); 5- кістяне вістря стріли (Родень); 6,7- підпружні пряжки (Теребовля, Галич); 8- кістень (Плісеськ); 9-11- руків'я батогів (Звенигород, Галич, Теребовля); 12- накладка руків'я ножа.

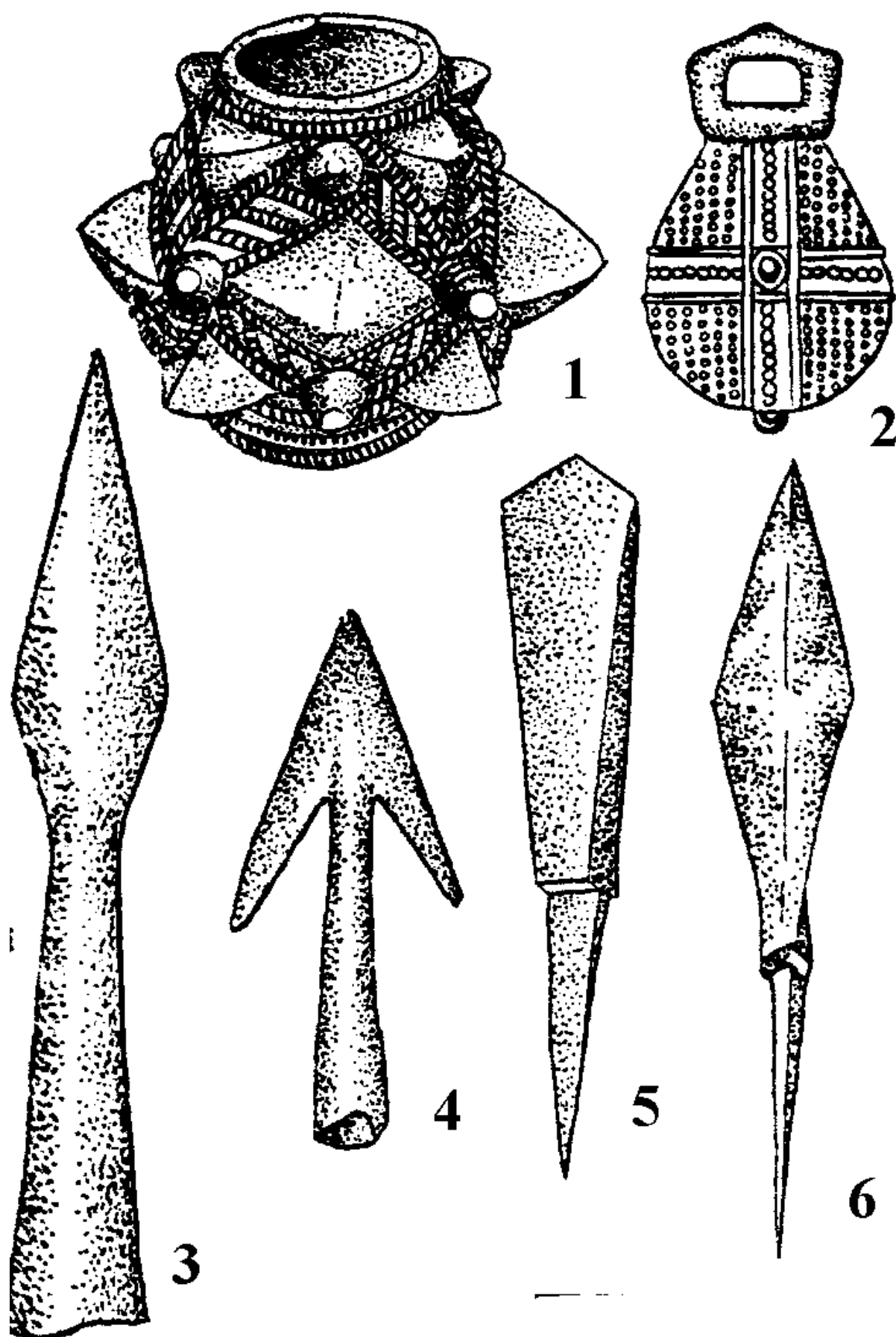


Рис. Д.17. Предмети озброєння з городищ Галицького Пониззя (за І.С. Винокуром)

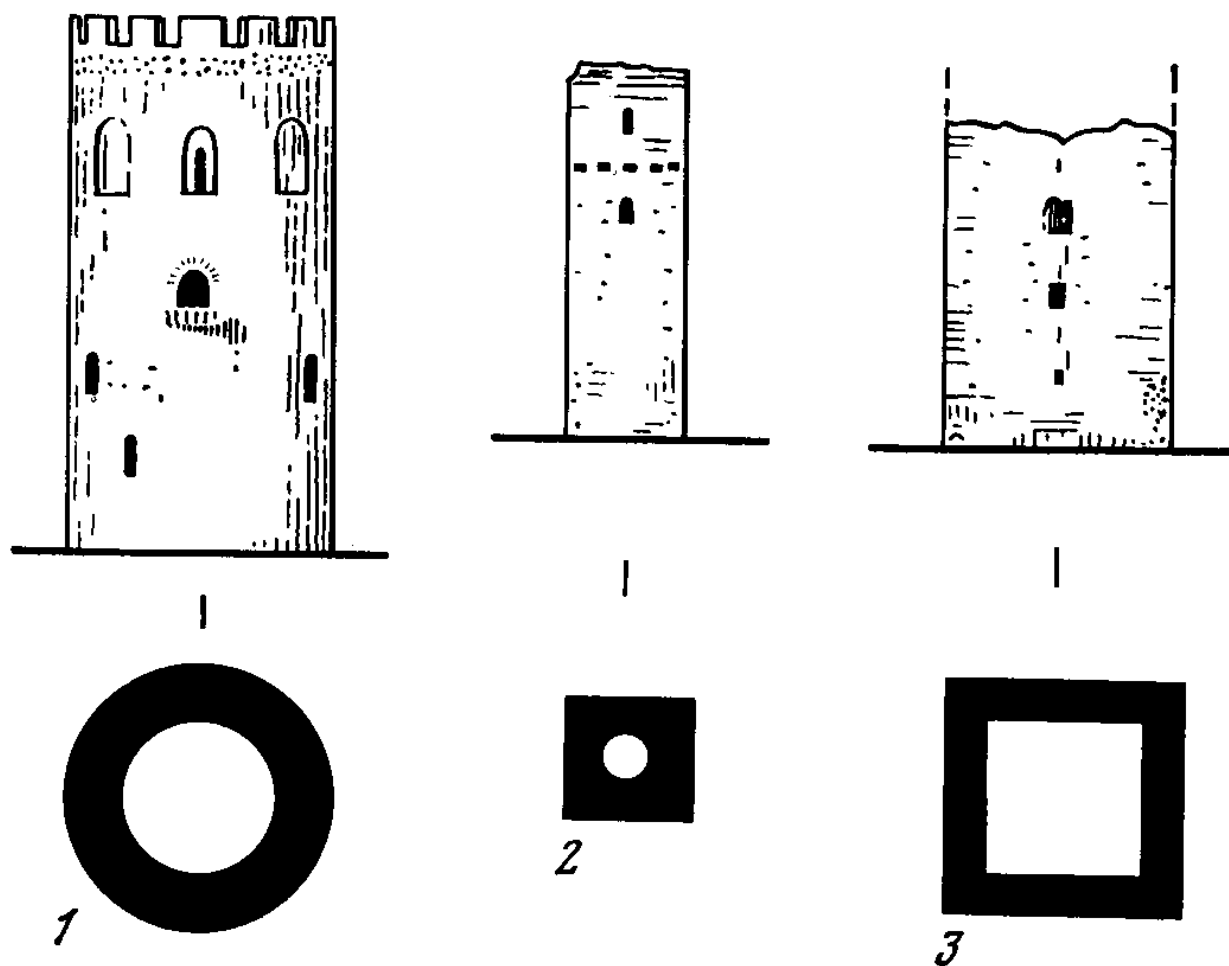


Рис. Д.18.

Оборонні вежі XIII ст.:

1- вежа у м. Камянець-Литовський; 2- вежа у Столп'ї; 3- вежа у Белавині

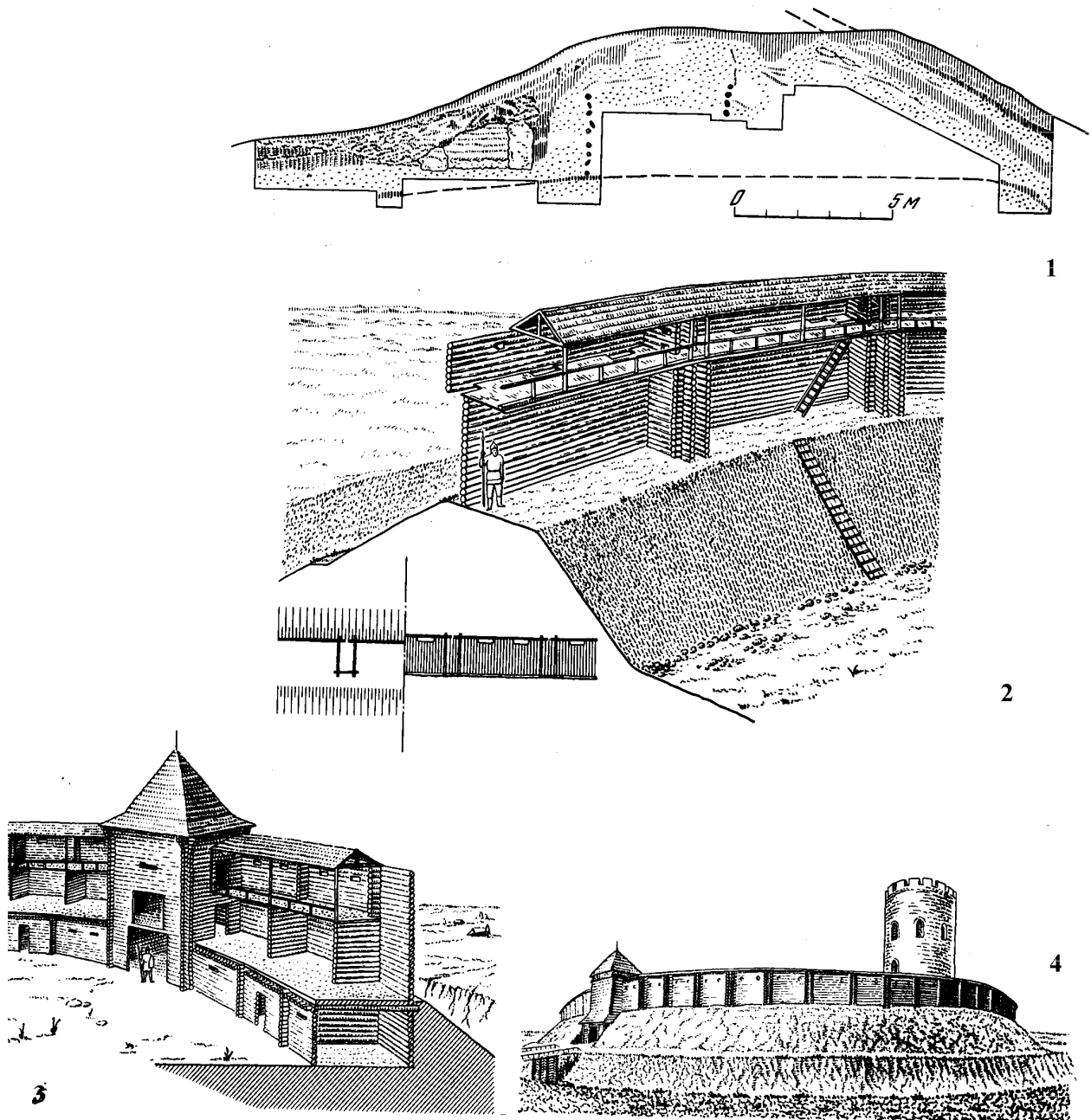


Рис. Д.19.

Оборонні споруди XI-XIII ст. (за П.О. Раппопортом):

1- перетин валу у Чорторийську;

2- оборонна стіна міста XII ст.;

3- оборонна стіна та воротна вежа міста XII-XIII ст.;

5- Чорторийськ в XIII ст.

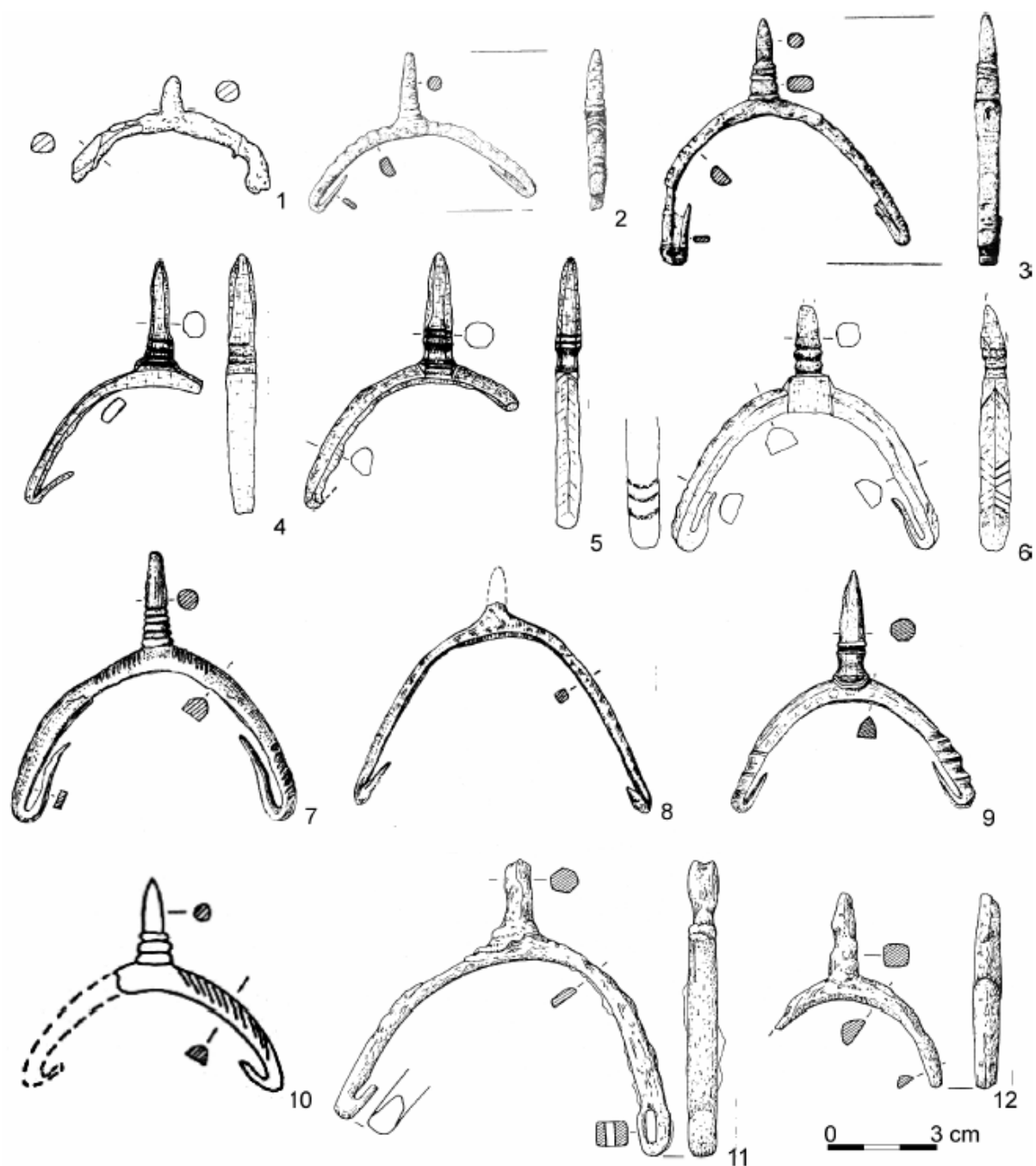


Рис. Д. 20. Остроги X—XI ст. із західної частини галицько-волинських земель (за П. Котовичем).

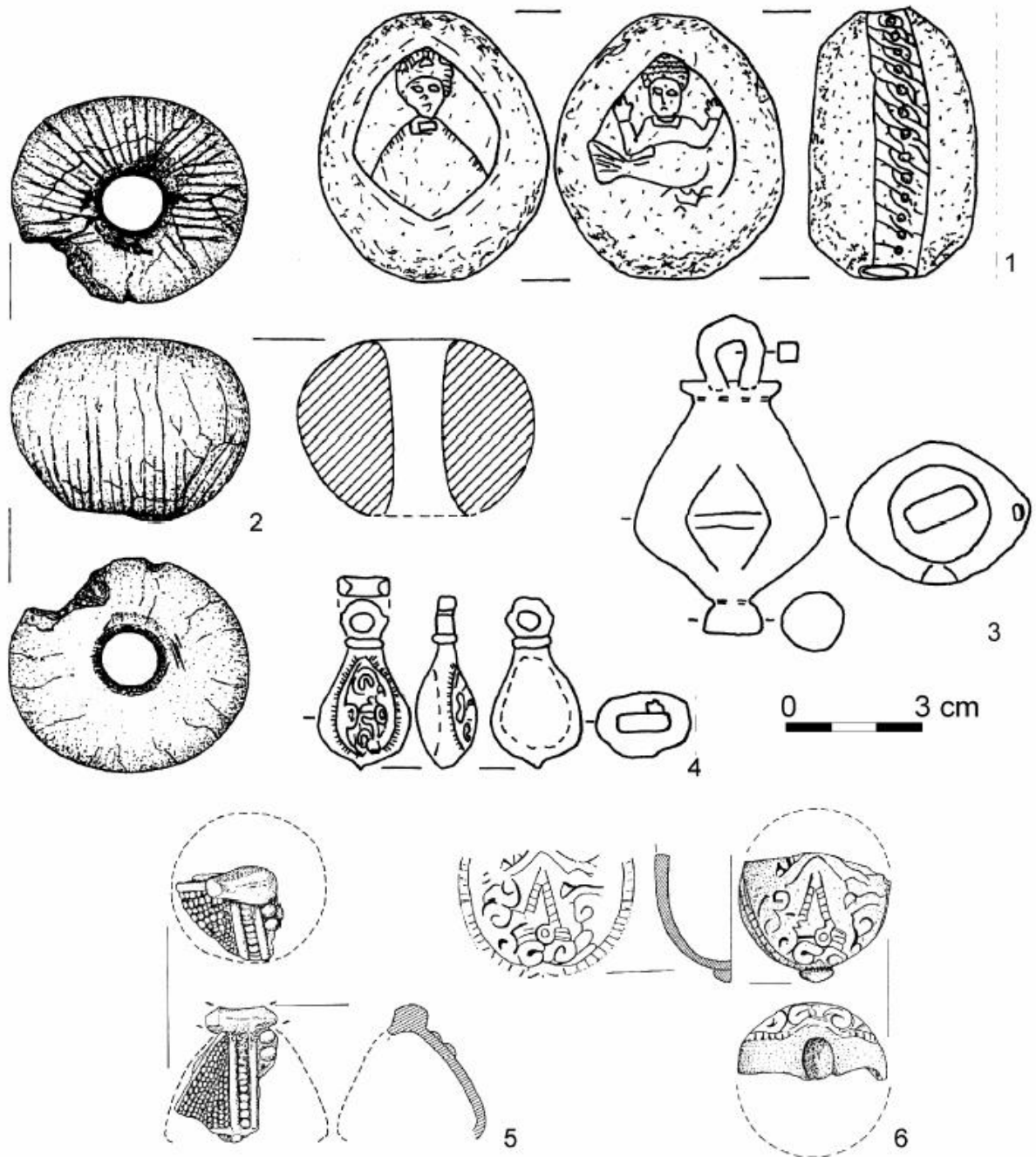


Рис. Д. 21. Кистені XI—XIII ст. із західної частини галицько-волинських земель (за П. Котовичем):

1— Червен; 2— с. Пільнятичі коло Переворська; 3— с. Сараївка коло Білгорою;
4— Городок-Надбужний (Волинь); 5—6— городище Трепча коло Сянока .

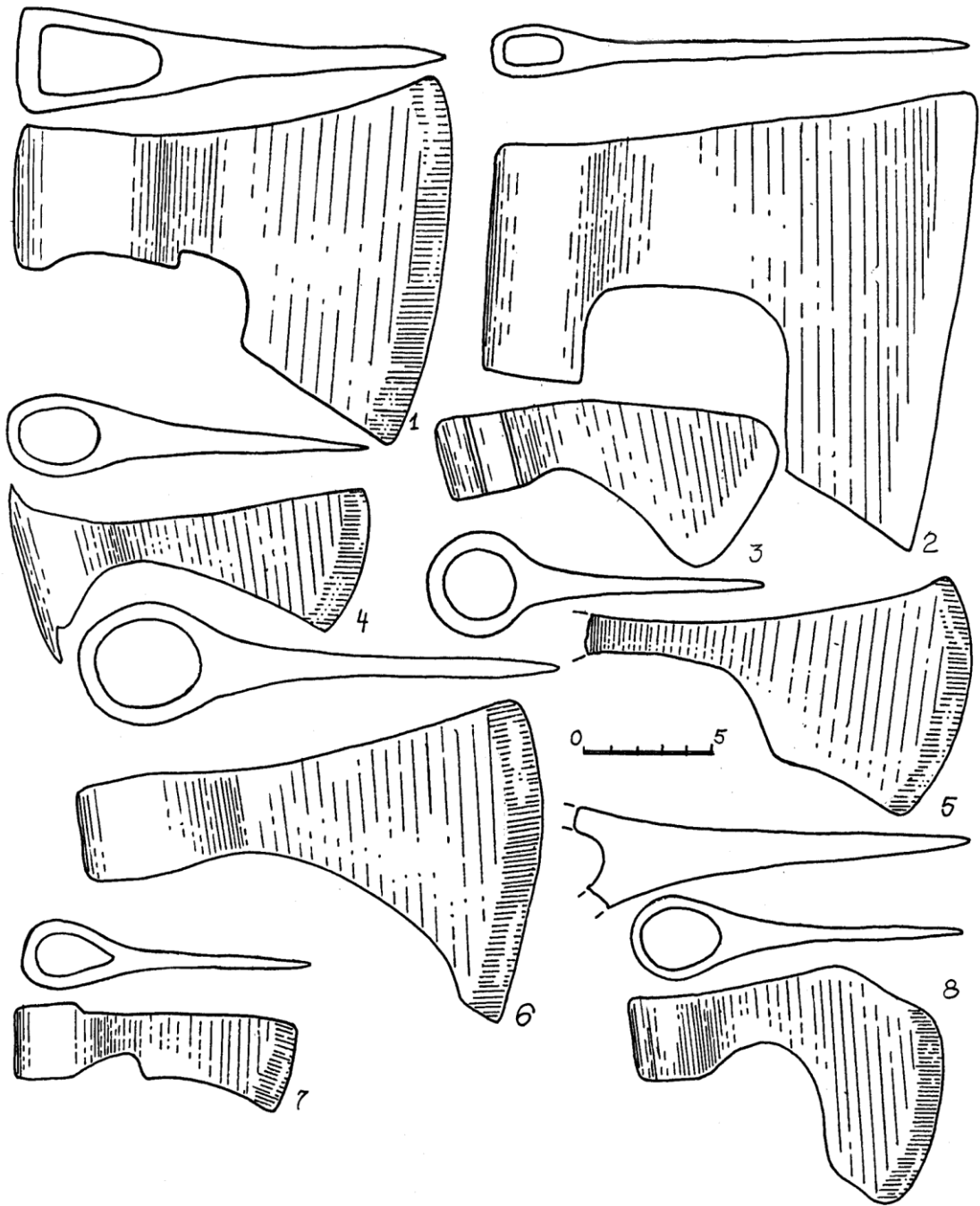


Рис. Д.22. Сокири XIII—XIV ст. з Луцька та околиць.
 Фонди Луцького історико-культурного заповідника та Волинського
 краєзнавчого музею.

Рис. Д.22. Предмети спорядження дружинників XII-XIV ст.
з дитинця літописного Перемиля:
1-7 – остроги; 7а, 10, 19– вудила; 8, 9– кінські підкови; 11, 13– вилки, застібки; 14-16– кресала;
17– шматок кольчуги; 12– псалій (за О.О.Ратичем).

Рис. Д. 23. Вістря списів та рогатини XIII—XIV ст. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ.

Рис. Д.24. Шолом та посріблені сталеві пластини від панцира XIV ст.
Фонди Луцького історико-культурного заповідника та Волинського
краєзнавчого музею.

Рис. Д.25.
Перемиль. Вістря арбалетних та лучних стріл
(19-28, за О.О.Ратичем).

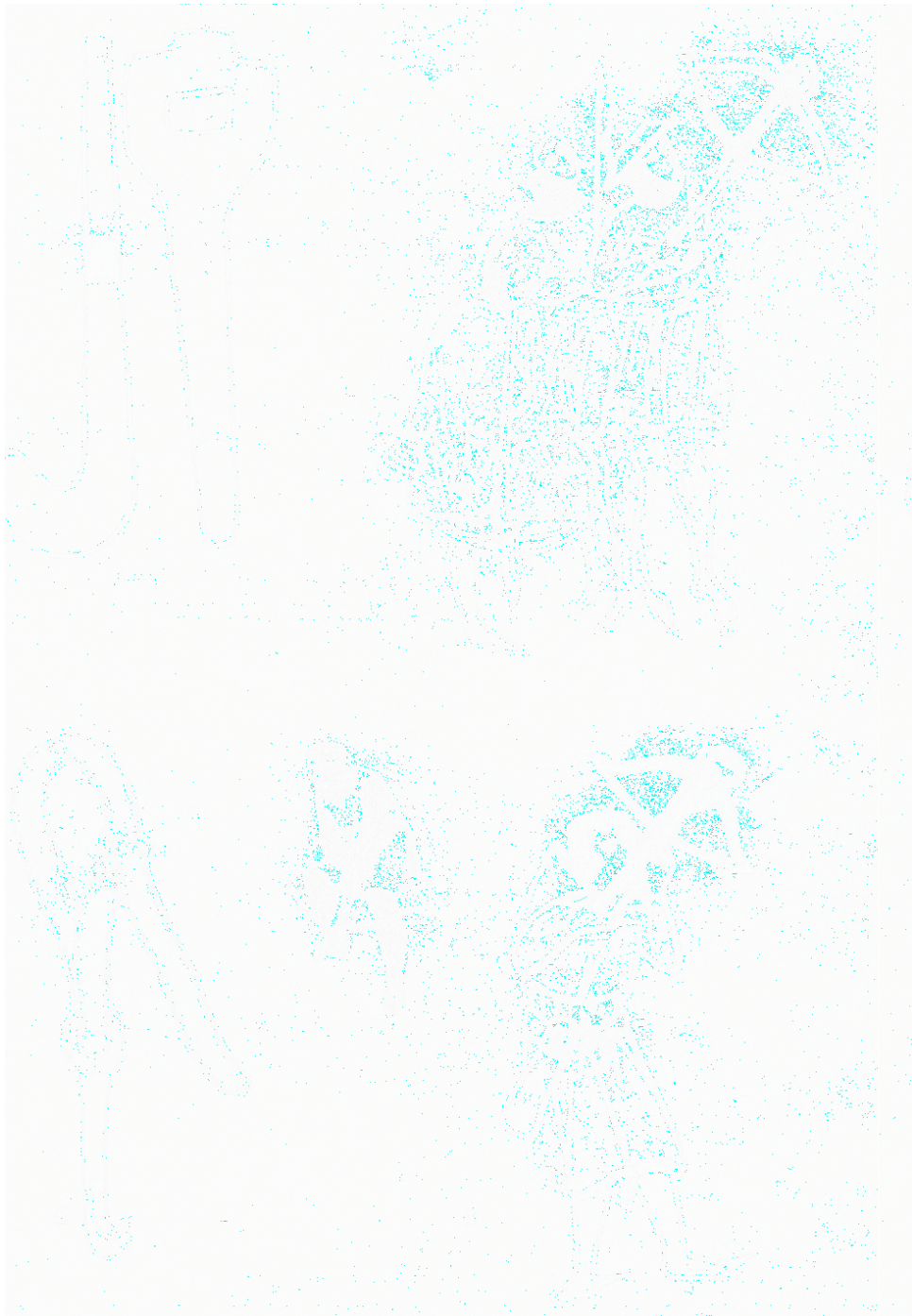


Рис. Д.26. Арбалетний гак з городища в Зеленій Липі (1), зображення арбалетного гака подібного типу на середньовічних мініатюрах XIII—XIV ст. (2-4), реконструкція кріплення гака до ременя арбалетника (5).

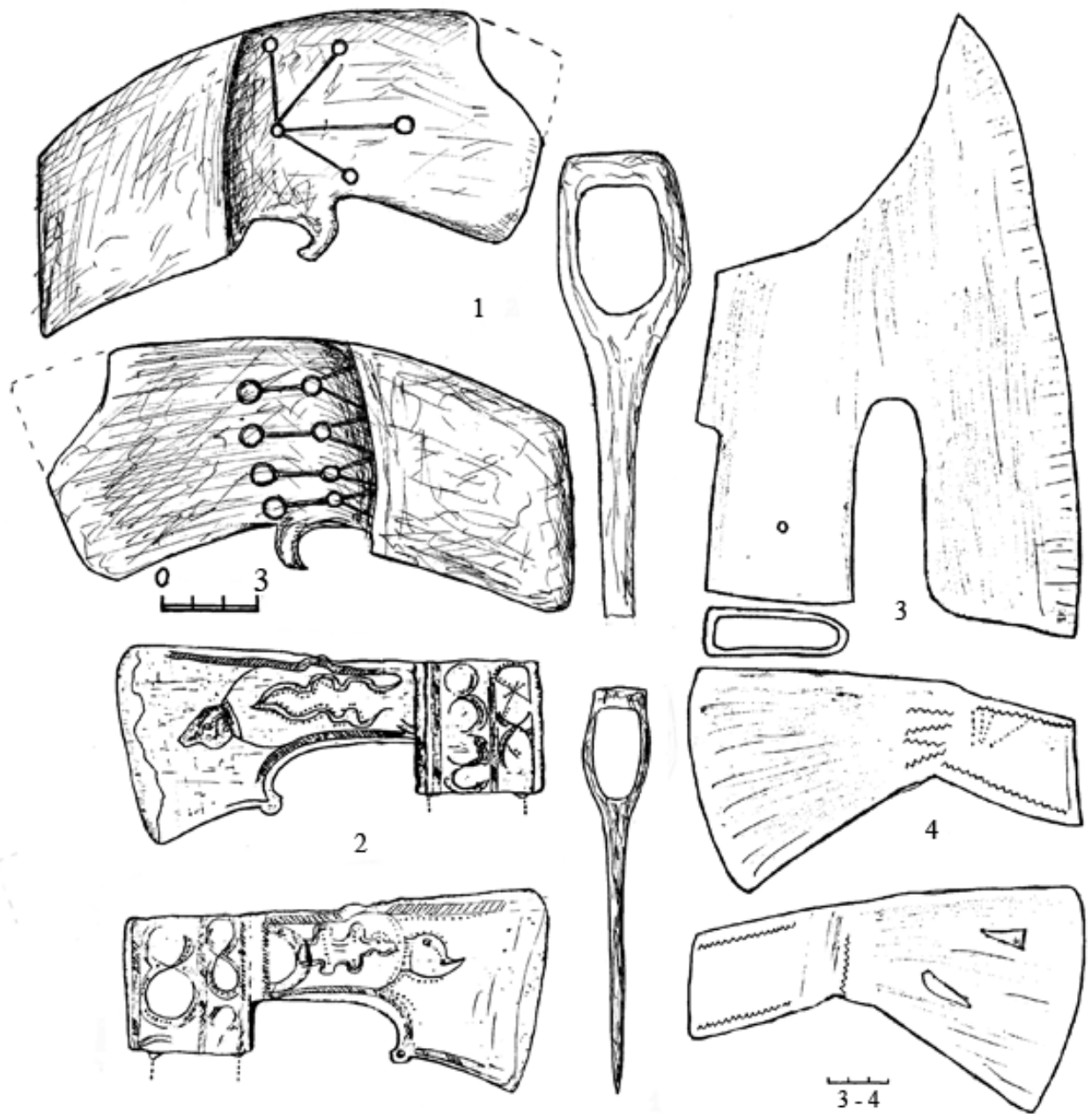


Рис. Д. 27. Бойові та орнаментовані сокири XIV—XV ст. з території Луцька:
 1, 3, 4— середмістя; 2— ур. Пристань.
 Фонди ВКМ та ЛДІКЗ (за С.В. Терським).

Перелік ілюстрацій

- Рис. Д.1. Городища IX - XIII ст. у Погоринні (за Б.А. Прищепою)
- Рис. Д.2. Плани городищ IX – початку XI ст. (за Б.А. Прищепою)
- Рис. Д.3. Плани городищ X – початку XI ст. (за Б.А. Прищепою)
- Рис. Д.4. План Жорнівського городища (за Б.А. Прищепою).
- Рис. Д.5. Плани городищ Верхнього Подністрів'я (за О. Корчинським)
- Рис. Д.6. План укріплень літописного Галича.
- Рис. Д.7. Плани оборонних укріплень княжих столиць Галичини та Холма.
- Рис. Д.8. Літописний Теревовль (за Б.О. Тимошуком).
- Рис. Д.9. Плани княжих столиць Волині:
- Рис. Д.10. План Дорогобузького городища (за Б.А. Прищепою).
- Рис. Д.11. Прориси світлин з панорамою городищ, що склали оборонний комплекс Пересопниці. Р.Якимович. 1933 р.
- Рис. Д.12. План укріплень літописного Угровська та фундаментів оборонної вежі XIII ст. (за Ю. Мазуриком).
- Рис. Д.13. Предмети скандинавського походження та озброєння дружинників з території галицько-волинських земель.
- Рис. Д.14. Бронзові булави та мідний казан XII—XIV ст. з Володимира-Волинського.
- Рис. Д.15. Предмети військового спорядження з розкопок городищ Північної Буковини з фондів Буковинського центру археологічних досліджень (за С.В. Пивоваровим).
- Рис. Д.16. Кістяні предмети військового спорядження з фондів Львівського історичного музею та Інституту українознавства НАН України.
- Рис. Д.17. Предмети озброєння з городищ Галицького Пониззя (за І.С. Винокуром)
- Рис. Д.18. Кам'яні оборонні вежі XIII ст.
- Рис. Д.19. Оборонні споруди XI-XIII ст. (за П.О. Раппопортом).
- Рис. Д. 20. Остроги X—XI ст. із західної частини галицько-волинських земель (за П. Котовичем).
- Рис. Д. 21. Кистені XI—XIII ст. із західної частини галицько-волинських земель (за П. Котовичем).
- Рис. Д.22. Сокири XIII—XIV ст. з Луцька та околиць. Фонди Луцького історико-культурного заповідника та Волинського краєзнавчого музею.
- Рис. Д.23. Вістря списів та рогатини XIII—XV ст. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ.
- Рис. Д.24. Предмети спорядження дружинників XII-XIV ст. з дитинця літописного Перемиля.
- Рис. Д.25. Шолом та посріблені сталеві пластини від панцира XIV ст. Фонди Луцького історико-культурного заповідника та Волинського краєзнавчого музею.
- Рис. Д.26. Перемиль. Вістря арбалетних та лучних стріл (за О.О.Ратичем).
- Рис. Д.27. Арбалетний гак з городища в Зеленій Липі, зображення арбалетного гака подібного типу на середньовічних мініатюрах XIII—XIV ст., реконструкція кріплення гака до ременя арбалетника.

Рис. Д. 28. Бойові та орнаментовані сокири XIV—XV ст. з території Луцька. Фонди ВКМ та ЛДІКЗ (за С.В. Терським).